

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

Dr SZEMERE SAMU

1939.

BUDAPEST.

1939.

AZ IZR. MAGYAR
IRODALMI TÁRSULAT
KIADVÁNYAI.

LXI.

ÉVKÖNYV.

1939.

BUDAPEST.

1939.

ÉVKÖNYV.

KIADJA

AZ IZR. MAGYAR IRODALMI TÁRSULAT.

SZERKESZTI

DR. SZEMERE SAMU

1939.

BUDAPEST.

1939.

FRANKLIN-TÁRSULAT NYOMDÁJA.

A TÁRSULAT VEZETŐSÉGE.

Tisztikar.

- Elnök:* WERTHEIMER ADOLF.
Társelnökök: DR. HEVESI SIMON, vezető-főrabbi, SZÁNTÓ JENŐ, a Magy. Izr. Orsz. Irodájának elnökhelyettese.
Titkár: DR. HEVESI FERENC, rabbi.
Pénztáros: DR. MAKAI ERNŐ, vezérigazgató.
Ellenőr: ALAPI BÉLA, ny. ügyvezető-igazgató.
Ügyész: DR. DÉSI GÉZA, m. kir. kormányfőtanácsos.

Az igazgatóság tagjai:

- DR. ALAPY HENRIK, egyet. tanár.
DR. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
DR. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-főtitkára.
EPPLER SÁNDOR, a Pesti Izr. Hitközség főtitkára.
DR. GUTTMANN MIHÁLY, a Ferenc József Orsz. Rabbiképző igazgatója.
DR. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
DR. báró HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
DR. KISS ARNOLD, budai vezető-főrabbi.
KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
KRÁMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.
DR. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
DR. LÖW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.

Dr. MAHLER EDE, ny. egyetemi tanár.

MANDL BERNÁT, ny. igazgató.

Dr. MARCZALI HENRIK, ny. egyet. tanár.

PFEIFFER IGNÁC, ny. műegyetemi tanár.

Dr. SZEMERE SAMU, tanügyi főtanácsos, az Orsz. Izr.
Tanítóképző igazgatója.

VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag.

VIDA JENŐ, felsőházi tag, az I. oszt. magyar érdemkereszt
tulajdonosa.

BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.

Hivatalból az igazgatóság tagjai:

STERN SAMU, udvari tanácsos, a Magyar Izr. Orsz. Irodájá-
nak és a Pesti Izr. Hitközség, valamint a VI. község-
kerület elnöke.

WEINER KÁROLY, Szombathely, a VIII. községkerület
elnöke.

JÁNOSII ENGEL JÓZSEF, udvari tanácsos, Pécs, a X. község-
kerület díszelnöke.

Dr. SZEGŐ MIKLÓS, ügyvéd, a XI. községkerület elnöke.

Dr. KALLÓS HENRIK, Győr, a XII. községkerület elnöke.

Dr. MANDEL SÁNDOR, Szolnok, a XIV. községkerület elnöke.

ÚJNÉPI ELEK GÉZA, földbirtokos, a IX. községkerület elnöke.

Dr. PAPP RÓBERT, ügyvéd, Szeged, a XXII. községkerület
elnöke.

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

A ZSIDÓSÁG ERKÖLCSTANA.

Az erkölcs mint a zsidó vallás veleje.

Egy nép erkölcsiségét nem csupán azokból a tanokból és tételekből kell megítélnünk, melyeket irodalma kitermelt, vagy melyeket vallási kútfőiben átvett, hanem azokból az értékekből is, melyek lelkeségének őstelevényében csiráznak. A zsidó erkölcsiség értékelésében ily szempontból a következő jellegzetes tényekre kell rávilágítanunk.

A zsidóság értéktudatában a vallás és a jog között középponti helyet foglal el az erkölcs. *Megmondották neked, ember, mi a jó és mit kíván tőled Isten: csakis, hogy jogot gyakorolj, szeretetet ápolj és alázatosan járj Istened előtt.* (Micha 6,4). Egyéb prófétai kijelentésekben az «istenismeret» (daat adónáj) kizárólag erkölcsi követeléseket ölel fel. A Talmud számos olyan klasszikus kátészerű prófétai ígét sorol fel, melyek szerzőik szellemében a Tóra tanításainak velejét, erkölcsstani értékét képviselik. (Makk. 23 b). Jellemző az is, hogy a Biblia gyűjteményében helyet foglal a nép ajkáról ellesett «Példabeszédek könyve», tisztán erkölcsi síkon mozgó tanítások gyűjteménye. És amidőn Jób könyvének szenvedő hőse Isten előtt igazolni akarja magát, olyan *erénylajstrommal* kíséri ezt

meg, amely az ő korának erkölcsi eszmekörét tárja elénk, menten vallási teljesítményektől. Klasszikus tanusága a zsidóság etikai állásfoglalásának a 15. zsoltár is, amely szerint a benne felsorolt erények juttatják az embert Isten közelébe. Valószerű az a tudományos feltevés, hogy e zsoltár nem más, mint *erkölcsi hitvallomása* a zsidó gyülekezetbe lépő idegeneknek, akiktől egyéb vallási fogadalmat nem követeltek; erre vall a Tízparancsolat számával egyező erényszám is. Igazi apoteózis az az erkölcsiségnek, nem pedig pusztán társadalmi konvenció vagy bölcséleti elmélkedés utólagos szentesítése.

A zsidó erkölcsiség világnézeti gyökere és alapeszméje.

A zsidó erkölcsiség abból a felfogásból indul, hogy minden, ami a zenit és nadir között elénk tárul, ami a történelem folyamán zajlik és minden, ami keblünkben hullámoz: *egyetlen, egységes* világrendnek megnyilvánulása, melynek mozgatója Isten. Keresték az ókeleti világszemléletek is ezt az egységet, de fennakadtak azon, hogy az emberben mégis két ellentétes hajlam van, a jó és a rossz, és ezt a dualizmust kivetítették a világba. Úgy gondolták, hogy két ellentétes világszellem uralkodik a mindenségben, ezek harcban állanak egymással, míg a jó le nem győzi a rosszat, az ördögöt, vagy pedig Isten kegyképen mennyei beavatkozással meg nem váltja a világot a rossztól, a bűntől. E komor miszticizmus értelmében mindaz, ami bennünket a földi élet gyönyöreihöz köt, a rossz szellemének sugal-

lata ; hogy ennek hatása alól kibontakozzunk, lelkünket önmehtagadás árán, aszkézissel *meg kell váltanunk*. Ámde e lendület közben az erkölcsi cselekedet veszít értékéből. Szeretni felebarátunkat mint saját magunkat annyit jelentene, mint elősegíteni az ő megváltását is azzal, hogy belevonjuk a földi javak megvetésébe. Ez a világkerülés azonban ellenkezik a szociális erkölccsel és a kultúra érdekével.

Másképp alakult a világkép a görög szemléletben. Itt a világ fel volt osztva sok istenség között ; ezek fölött állott a Sors, mely elnyeléssel fenyegette őket is és erkölcsi érzéketlenségében nem ismert sem jót, sem rosszat. Az erkölcsi rend kiépítése tehát a saját nyugalomával törődő emberiségre volt hagyva.

A zsidóság az egységes isteni világrendben a rossznak is oly szerepet tudott biztosítani, mely a jóval harmoniában van. A bűnben is az erény eszközét látta. *Mindent a maga szempontjából alkotott az Úr, még a gonoszt is a vész napjára* (Pb. 16, 4.) *Ezért tartozik az ember a rosszért épúgy hálálkodni, mint a jóért* (Ber. IX. 5.) és ezt rejti magában ez az íge : *Szeresd az Urat, a te Istenedet teljes szívedből* (Móz. V. 6, 5) *vagyis kétféle hajlamoddal, a jóval és a rosszal* (Szifré Deb. VI. 5.) A bűn e szerint nem valósággal létező romboló erő, maga a Sátán csak Isten küldöttje és az ember az ő kísértéseivel szemben is megállhatja helyét.

Isten csakis a szándék jóhiszeműsége, a lelkiismeret sugallata szerint ítéli meg a cselekvést. *Az ember a külsőt nézi, de Isten a szívet nézi.* (I. Sám. 16, 7). Ezért a tórai törvény mentesíti pl. az erőszak áldozatául esett leányt (Móz. V. 22, 26). Az akaratlanul elkö-

vetett bűnökre kiszabott engesztelőáldozat — Nachmani sejtése szerint — azon az elgondoláson alapulhatott, hogy maga a bűn tudata is fertőző csírákat hagy az ember lelkében. A Talmud arra a bibliai igére is utal, hogy *nem esik meg az igazlelkűn semmi bűn* (Pb. 12, 20). (Federbusch Szináj II. évf.).

A zsidóság, amidőn arra a vallási eszmére vezeti vissza erkölcsi gondolkodását, hogy az ember «Isten képmására teremtett lény», pozitív követelménykép állítja fel axiómáját: *Szentek legyetek, mert szent vagyok én, az Úr, a te Istened* (Móz. III. 19, 2). Ez a Talmud módszertani utasítása szerint azt jelenti, hogy *szenteld meg magadat úgy, hogy a megengedettség határán belül is fegyelmezd magadat.* (Jebám. 20a). Magában foglalja ez tehát *nemcsak a társadalmi, hanem az egyéni élet erkölcsi követelményeit is, kiterjed a kultúra ápolására és felöleli az állatvilág iránti kíméletességet is.*

A szentség lévén a végcél, nem szabad cselekedeteinket sem a földi jólét (eudaimonizmus), sem kizárólag a túlvilági üdv elérésének szolgálatába állítanunk. *Ne legyetek olyanok, mint a szolgák, kik urukat bérért szolgálják* (Ábót I. 3). *Az erény jutalma: erény, a bűn büntetése: bűn* (Áb. IV, 2.). *Jobb egyetlen óra bűnbánatban (lelki tisztaságban) és jócselekedetekben ezen a világon, mint az egész túlvilági élet, viszont jobb egyetlen órája a lelkiismereti megnyugvásnak a túlvilágban, mint az egész földi élet.* (Áb. IV. 22.) A Biblia ugyan jutalmat és büntetést helyez kilátásba, de az mindig a közjólét biztosításában vagy megvonásában áll és így erkölcsi kihatású is. A zsidó imakönyv legszentesítettebb részei erkölcsi javakra irányulnak, melyek egyébként terhet,

áldozatot, önmegtagadást rónak ránk. *Legyen a Te akaratod, hogy vezérelj a te Tórád szerint, hogy ragaszkodóvá tégy a te parancsaidhoz, nehogy bűnbe, vétségbe, kárhozatba, kísértésbe vagy gyalázatba jussunk. Mentess rossz hajlamtól és juttass nekünk Tórád szellemében való rendeltetést. Érdemesíts arra, hogy a te szellemed nyugodjék rajtunk, ránk lehelve a bölcsesség és belátás ihletét . . . hogy jócselekedeteket végezhesünk.*

A zsidó erkölcsstan irodalmi forrásai.

A zsidóság erkölcsstanának főforrása a *Biblia* és a hozzáfűződő hagyományos magyarázat, melyet *Talmud* néven foglalunk össze.

A zsidóság nem alkotott erkölcsstani rendszert, mert az etoszt, az erkölcsi indítékot, isteni törvényként hagyományozta és így nem ismert különbséget törvény és törvény között. Már a Tízparancsolatnak is épp az ad különös jelentőséget, hogy Isten kizárólagos imádásának követelményével kapcsolatban adja a legfőbb családi és társadalmi alaptörvényeket, hogy ekkép Isten egységes akaratának védelme alá helyezze mindazt, aminek szentesítést kíván az emberiség részéről. A Tórában (és később a Talmudban) ilyen összeállításban, átítatva az erkölcsiség szellemével, bírja a zsidóság a vallási rendtartást és a jogot, megóva ezeket is a megkövesedéstől, másrészt pedig annál nagyobb szankcióval látva el az erkölcsiséget.

Későbbi időben a bibliai törvényeket iskolai fejtegetés tárgyává tették, részletezték, elmélyítették, az új életviszonyokhoz alkalmazták és végül a Talmudban

megörökítették. Az erkölcsi vonatkozású törvényeket, szentenciákat *aggáda* névvel jelöljük.

A Talmud lezárása (Kr. u. 499) utáni kor *moralista irodalmát* már nem tekintjük e helyütt forrásnak, mivel már nem volt normatív erejű, bár hatása igen nagy volt.

A zsidó erkölcsstan kifejlődése.

A zsidó erkölcsiség első rezdülését a Biblia előtti, ősi korból észleljük. Itt-ott találkozunk még a Bibliában is e kor emlékfoszlányaival, de csodálnunk kell azt a magas színvonalat, melyet vele szemben a zsidóság elért. Eltörli a vérbosszút: *Véreteket személyenként kérem számon.* (Móz. I. 9, 5.); az istenítéletet; enyhíti az Ókelet büntetéseihez szörnyű kegyetlenségeit, a tömegbüntetés helyébe már az egyéni büntetést rendszeresíti. A nőt kiemeli ősi megalázó jogi helyzetéből. A Bibliában látunk nőt prófétai uralkodói székben, női okosság érvényesül a politikában és a harcban. (II. Sám. 14, 2—20. 16, 22; Bírák 4, 9. 17. 5, 24.) Nők szolgálják a szentélyt (Móz. II. k. 38, 8. I. Sám. 2, 22).

A Tóra már erkölcsi szférába emeli az eredetileg kultuscélzatú intézményeket, sőt a babonát is erkölccsre nemesíti. A *hetedik évi ugaroltatást*, mely ősi elgondolás szerint a szimbolika nyelvén azt véste a nép tudatába, hogy a föld Isten tulajdona, a zsidó erkölcsiség a szegények megsegítésének, az adósság szüneteltetésének és a héber rabszolgák felszabadításának szolgálatába terelte át. Ugyanígy járt el a pogányságnál talált szokással, hogy a *mező szélének* termését a szellemek számára hagyták: a szegények javára értékesítette

(Móz. III. 19, 9—10). A szombatnak az első tízparancsolatbeli megokolása (Móz. II. 20, 11), a teremő megnyugvása, a másodikban ugyancsak humanitárius célkitűzésnek engedte át helyét: *hogy nyugodjék meg szolgád és szolgálód úgy, mint tenmagad, és gondolj arra, hogy te is rabszolga voltál Egyiptom országában* (Móz. V. 5, 15).

A Talmud érdeme, hogy kiérezte a Tóra törvényének mélyebb erkölcsi célzatát. Így pl. ez ige: *ne ejtsd ki az Űrnak, a te Istenednek nevét csalárdul* (Móz. II. 20, 7) a talmudi böles szerint úgy értendő: *Ne hidd, hogy taliszba burkolva fejedet lehet Istent imádni, holott család ember-társaidat.* (Peszikta a. l.). Ezzel példaadóvá lett a későbbi írásmagyarázatra. Így ez ígét: «Ne ölj!» tágabb értelemben veszi: «Aki mást a nyilvánosság előtt megsért, arcába kergeti a vért, mintha vért ontana (B. mec. 59a). A «Ne paráználkodj!» ígét «sem szemmel, sem szívvel» értelmezéssel egészíti ki. (Lev. r. 23. 11.) Így érti Máté ev. 5., 21. és 27. is.

Általában véve a Talmud a *méltányosságot* állította fel normául e tórai ígére hivatkozva: *Tedd, ami jó és méltányos az Űr szemében* (Móz. V. 6, 18).

Erkölcsi értékek Izráel népéletében.

Naiv eposzi stílusban, de hitelt érdemlő módon örökítik meg a bibliai elbeszélések azokat az erkölcsi eszméket és érzelmeket, melyek az ősi zsidó családi és társadalmi életet kísérték.

A *családi élet* már a kifejelettség fokán áll előttünk a bibliai elbeszélésekben. Látjuk, mily hön óhajtja Sára

a gyermekáldást és mekkora lelki áldozatot hoz azért, hogy férjének apai örömet s nevének a jövőre való fennmaradását biztosítsa. Ősi jogszokást követ még Ábrahám, amikor másodfeleségül veszi Hágárt, de ugyancsak a férji hűség jelét adja, amikor az öregkorára mégis anyává lett Sára kívánságára másodfeleségét ajándékkal elhalmozva elbocsátja, hogy a vagyoni örökséget a Sára fia számára biztosítsa. A többnejűség csak lehetőség volt, de uralkodó az egynejűség. A gyermekbőség az áldás netovábbja. *Feleséged viruló szőlőtő házad sarkában, gyermekeid pálmaültetvények asztalod körül.* (Zs. 128, 9.)

A családi érzés számos vonatkozásában csillog fel *Ruth* könyvében. Idilli békességben él egy Ruth nevű, moabi származású, de zsidó férjhez ment s özvegyiségre jutott nő anyósával, Noémival, akkor is, amikor már a rokonsági kötelék megszakadt köztük. Idővel Ruth visszatér leánykori hazájába, hogy ott rokonságánál találjon vendégszeretetre. Anyósát is magával akarja vinni, de ez nem akar terhére esni, búcsút vesz tőle és vele kivándorló másik menyétől, mondván: *Tegyen Isten jót veletek, amint ti is jót tettetek a halottal és velem.* De Ruth inkább vissza akar térni vele, csak-hogy magára ne hagyja. Vele megy Judába, e szavakkal fordulva hozzá: *Amerre te mész, megyek én, ahol te szállsz meg, ott szállok meg én, a te néped az én népem, a te Istened az én Istenem, ahol te halsz meg, ott halok meg én és ott akarok eltemetkezni, úgy segéljen Isten, csak a halál választ el engem tőled.* Amikor pedig rokona, Boaz, ősi szokás szerint magához veszi Ruthot, ez Noémivel osztja meg kenyerét. (*Ruth* 1.)

A családi szeretet túlterjedt a kedveltek sírján és szent *kegyeletté* finomult, «kegyességgé, melyet halottak iránt tanúsítanak», akiktől már semmi viszonyosságot nem várhatni. A bibliai elbeszélés egy «héber Antigone» alakjával ismertet meg, Ricpával, aki hónapokon át virraszt a Dávid király rendeletére az ellenségnek kiszolgáltatott, megölt és temetetlenül hagyott fiainak hullái mellett, hogy a körjük sereglő vadakat és ragadozómadarakat elrebbentse. Kegyelettel csüggött a zsidó polgár a *földjén* is, melyet atyáitól örökölt. *Nábót* a király kívánságára és jó áron sem akar tőle megválni, inkább elviseli érte a halálbüntetést. (I. Kir. 21)

A *férji hűség* ragyogó mintaképe a nép egyszerű fia, Elkána, aki gyermektelenül maradt feleségét, Hannát, az ősi jog értelmében elbocsáthatta volna, de a bánatos, emésztődő feleségéhez annál gyöngédebben ragaszkodott, maga vigasztalta, dédelgette. *Nem érek én neked többet tíz fiúnál?* (I. Sám. 1).

A családhhoz tartozott a *szolga is*, Ábrahám bizalmasa szolgája, ő megy feleséget keresni Izsák számára.

A *nemzetközi életben az adott szó szentsége* még a cselvető ellenséggel kapcsolatban is érvényesül, Jósua ennek alapján túri meg a gibeonitákat. (Jós. 9.).

Az erkölcsiség jegyében alakult ki Izráel *népi öntudata* is, mégpedig olykép, hogy egyik tényezője az *érdemtelen ségi érzés*, a másik a *nagyráhivatottság*. Míg más népek mítikus nagyságú ősökkel és hősi epopéával aranyozták be származásuk emlékét, Izráel népe állandóan alacsony származásán, egyiptomi rabszolgaságán merengett. *Bolygó arámi volt atyám* (Jákób) és *kivándorolt Egyiptomba*, szól már tórai hálaadó imájában

(Móz. V. 26, 5). Emlékét őrzi annak is, hogy az ősatyai «áldás»-ban egyes törzsek átokkal vannak sújtva (Móz. 49, 3—6), hogy a legrégebbi hőségekben (Bir. 5) az elsőszülött törzs a leghevesebb nemzeti harcban «vályuk mellett ül, furulyaszót hallgatva.» Legközvetlenebb ősatyjáról, Judáról, azt az emléket örökítette meg, hogy bár humánus indítóokból, de mégis vallásilag tilosan kötött házasság révén adott neki életet (Móz. I. 38. és Ruth 4, 18—22); ugyancsak a rossz hírben álló Moáb népéből való Dávid egyik ősanja, Ruth, és Salamon király is házasságtörő szülők gyermeke.

Mindama vereségeket, melyeket Izráel a külső hatalmaktól szenvedett, saját bűnei tragikus bűnhődésének tekintette (Bir. 2, 14—23 stb.), imáiban is állandóan felsóhajt: *A mi bűneink miatt kellett elbujdosnunk országunktól.* «Baavónoszénu horabbim» (sok bűnünk miatt) állandó szólásformává lett a balszerencse említésekor.

Amde ez árnyfoltok annál inkább kiemelik a személyes érdem fényét. Ábrahámot azért tartja Isten elhívásra méltónak, mert — mint mondja — (előzően) *kiismertem őt, hogy (végrendelkezésben) meghagyja fiainak és házanépének, hogy tartsák meg Isten útját, jogot és jótéteményt gyakorolván.* (Móz. I. 18, 19.).

Izráel küldetése nem túlvilágias, hanem erkölcsi értékeknek erkölcsös eszközökkel való terjesztésére irányul. «Imhol az én szolgám, akit gyámolítok, . . . megihlettem szellememmel, hogy jogot terjesszen a nemzetek között. Nem kiáltoz, nem zajong és nem hallatja utcahosszat hangját, repedt nádszálat szét nem tör, pislogó kanócot el nem olt, igazsággá termeli a jogot. Én hívtalak el

üdvre . . . tesznek az emberiség közvetítőjévé, nemzetek világosságává, hogy megnyissad a vakok szemeit, kiszabadítsd a foglyot a börtönből . . . (Jes. 42. 1—6.)

Nem a multban és a leszármazásban rejlik tehát a nemesség, hanem a jövőre irányuló hivatástudatban. Közmondáskép hangzik Jób szava: *Az üreslelkű is szívére találhat és a vadállatias is megemberelheti magát* (Jób 11. 12.). A *kasztrendszer* ismeretlen maradt Izráelben.

Tudatában volt Izráel népe az ő *keveredettsége*nek: «Atyád emóri, anyád chétita» (Ezék. 16, 3.), másrészt pedig a szomszédos hébernyelvű rokonokkal való *testvérisége*nek. Ezért vallotta Judán túl ősenek a tizenkét törzsöt összefoglaló Jákóbot, magasabb fokon az édomitákkal közös Izsák és az ismaelitákkal közös Ábrahám ősatyát. Faji tudata nem volt tehát kizárólagos, *saját különállását azonban az erkölcsiség alapjára helyezte*. Ezt abban a később följegyzett hagyományban juttatta kifejezésre, hogy Isten a pusztában más népeknek is kihirdette a Tízparancsolatot, de azok az ősök áldásában is megjelölt faji ösztönüknél fogva nem vállalták a «Ne ölj, ne lopj, ne paráználkodj!» törvényeket (Mechilta, Jitró 5.).

Míg a keleti vallásokban, sőt a görögöknél is az étkezési törvények a más népek vallási tisztátlanságának gondolatán alapultak és állandóan szították a népek között a gyűlölködést, a bibliai étkezési törvények az ételre, egyes állatok, azok részei és a vér élvezete ellen irányultak.

A *vallási türelem* szép példáját nyujta Elisa próféta. Az aram királyt meggyógyítja és a hálából felaján-

lott ajándékot vonakodik elfogadni; azonkívül megengedi, hogy a király Izráel földjéről szedett homokon térdeljen a maga bálványának templomában. (II. Kir. 5.).

Tisztes életfelfogás nyilvánul abban, hogy sem Ábrahám a felesége sírhelyének, sem pedig Dávid a templom helyének szánt telket nem akarja kegyképpen elfogadni; kegyességük sugallja, hogy a *szent helyet csak pénzáldozattal szabad megszerezni*. Ábrahám a testvérileg nyújtott hadi segítségért még a zsákmányból felajánlott részt sem fogadja el. (Móz. I. 23, 1—20 és II. Sám. 24, 24.)

A bibliai Izráelben is a politikai történet mozgató erői nem esnek egy vonalba az erkölcsi erőkkal: a hatalomvágy itt is állandóan küzd a polgári erényekkel. Ám a *próféták* erkölcsi forradalma sehol oly hálás talajra nem talált, mint Izráelben. A proféták a legszabadabb sajtónál is nagyobb bátorsággal léptek fel az uralkodók és dőzsölő úrhatnámságban élő ország-nagyok ellen. Csak Izráel szabadságszeretete és demokratikus érzülete adhatta Jeremiás profétának Jojákim király palotája előtt e szavakat ajkaira: *Jaj annak, ki jogtalansággal építi fel házát . . . embertársát pedig ingyen dolgoztatja, . . . nemde édesatyád szintén evett és ivott, de igazságot s méltányosságot gyakorolt, ezért volt jó dolga! Igazságot szolgáltatott a szegénynek és megszorultnak. Hisz ezt jelenti: engem megismerni.* (Jer. 22, 13—16.)

És figyelemreméltó, hogy a pogány királyok borzalmas kegyetlenségével szemben, amellyel a babiloniai ékiratos emlékekben maguk dicsekednek, Izráel királyai kegyelmes királyok hírében állottak. (II. Kir.

20, 31.) *Velemaradt Izráel népével a frigysátor szellem az ő tisztátlansága közepette is.* (Móz. III. 16, 16.).

A költői könyvekben is felcsillan az ősi erkölcsi élet egy-egy szilánkja. Így pl. látjuk az *Énekek Énekében* hogy a leány szeplőtlensége mennyire szívén feküdt a szülőknek, «becsukott kert» volt az, melynek kulcsát a szülők őrizték. A zsidó néplélek az *Énekek Éneke* dalaiban «isteni láng»-nak ünnepli a szerelmet, de egyben megtisztítja és az egynejtűség révébe tereli:

Számtalan a palotahölgy,

de egyetlen az én galambom, ártatlanom. (6, 9.)

Jób könyvében megismerkedünk egy dúsgazdag, boldogságban élő apával, akinek fiai már mulatozni járnak, de ő ezalatt áldozatot mutat be értök, mert gondolja, «hátha vétenek fiaim és szívükben Istent káromolják». Később nyomorúságra jutva, visszagondolt arra az időre, amikor Isten világossága ragyogott fölötte és feltárja az akkor gyakorolt erényeket. Köztük találjuk *a nemi tisztaságot, a csalárdság-nélküliséget, a rabszolga emberi voltának, jogának tiszteletben tartását* «mivel egyféle méhből való vele», *az özvegy, az árva, a szegény gyámolítását* (31.).

A régi Izrael népének erkölcsi szemléletében legmélyebb betekintést nyújt a *Példabeszédek* könyve. A világirodalomnak valóságos etikai kincstára, mely a nép ajkán élő, leszűrt bölcselkedés eredményeképp megfogalmazott szentenciákat tartalmaz az élet mindennemű viszonylatára és lehetőségeire: a szeretetre, szerénységre, nagylelkűsége, áldozatkészésre. Külön zsidó jegyet ad ezeknek a derűlátás az étellel szemben, mely

a zsidó világszemléletben gyökerezik. A népbölcsesség már prófétai magaslatból szemléli a vallási formalizmust: *A gonoszok áldozata undokság az Úr előtt, de a becsületesnek imája az ő kedvére való* (16, 8.). *Aki fülét a tanítás elől elzárja, annak imádsága is undokság.* (28, 9.) A zsidó családi élet erényeivel ismerkedünk meg a derék asszony ódájában (31.).

Derék asszonyt vaj' ki talál?
 Gyöngynél nagyobb a becse.
 Megbízhat benne férje szíve, ...
 boldogságban nincs hiánya.
 Jót tesz, sohsem rosszat
 életének minden napján.
 Szerez gyapjút, szerez kendert,
 feldolgozza szorgos kézzel.
 Mint kalmárhajó messziről szerez kenyeret.
 Felkel éjjel és ad táplálékot háza népének,
 lányainak pedig a szükségletet.
 Mezőre vágyik; meg is szerzi,
 kezének szerzeményéből szállót ültet, ...
 Marokkal ad a szegénynek,
 kezét nyújtja, hogyha kéri...
 Ügyel háztartására, nem eszi a restek kenyerét.
 Gyermekai körülállják és üdvözlik,
 férje pedig dicsőíti:
 Sok nő végzett derék munkát,
 de te felérsz mindnyájával.
 Csalfa a báj, szépség mit ér?
 Csak a nő, ki istenfélő, érdemel dicsőítést.

A nép embere röghöz kötött, honszerető:

*Mint a fészektől elriasztott madár,
 olyan a helyétől elbolyongó ember* (27, 8.)

A természet ölen élő gazda a földből szívja élet-bölcsességét és az állattól is tanul :

Menj a hangyához te rest,
nézd az ő útjait és okulj!
Neki nincs sem fejedelme,
Sem felügyelője, sem parancsnoka,
mégis nyáron át készíti el kenyereét,
gyűjtögeti aratáskor élelmét. (6, 6—7.)

Ugyancsak a gazdaember lelkéből szól :

*Jól viseld gondját juhaidnak, tartsd szemmel nyájadat,
Mert nem örökké tart a kincs, még a korona sem nemzedékről
[nemzedékre!
Ha eltűnt a fű és a tarló látszik ki, ha begyűl a hegyek szénája,
akkor a bárányok ruháznak . . . (27, 24—27.).*

A derék ismeri barma vágyát,
De a gonosz kegyelme is kegyetlen. (12, 10.)

A földművelő nép szerénységét példázza :

Jobb egy tál főzelék szeretetben,
Mint hízó ökör gyűlölettel. (15, 17.)

Salamoni bölcsesség magaslatán áll már az egyszerű ember fohása :

Hamisságot és csalárdságot tarts távol tőlem,
Szegénységet s gazdagságot ne adj nékem,
Add meg mindennapi kenyereim,
Nehogy dúslakodva tudni se akarjak rólad
És mondjam : ki az Isten?
És nehogy elszegényedvén,
Lopásra adjam magam
És szégyent hozzak Isten nevére. (30, 7., 8.)

A materializmustól és élvezetvágytól egyaránt távol
maradó józan szemléletében tanácsolja :

Ne nézd a bort, mint piroslík,
Gyöngyöket hány a pohárban,
Könnyedén csúszik, de végül mar, mint a kígyó,
Fulánkot ereszt, mint a baziliszkus.
Szemed zürzavart lát, szived félrebeszél
Úgy érzed, mintha tenger mélyén feküdnél
Vagy árboc tetején aludnál. (23, 29—34.)

Népies dalszerű kezdetű intelemben fordul egy anya
királyi fiához :

Nem való királyoknak, Lemuel,
Nem való bort inni,
Nem fejedelmeknek való az ital ;
Nehogy italtól megfélejtkezzék a törvényről,
S elvétse a szegény ember igazát.
De adjatok italt az elesettnek
És bort az elkeseredettnek,
Az hadd igyék s feledje nyomorúságát,
És bújára ne gondoljon örökké. (31, 4—7.)

Bölcsen ítéli meg a szeretet és jótékonyság értékét :

Magával tesz jót a szeretet embere,
De maga megrontója a kegyetlen. (11, 17.)
Istennek kölcsönöz, ki a szegénynek ad,
Jótéteményét majd megfizeti. (22, 7.)
Minden bünt eltakar a szeretet. (19, 17.)

Optimista az erény érvényrejutása dolgában.

Az erényes emléke áldássá lesz (10, 7.)

Az embert az ő elesettségében is Isten teremtményé-
nek ismeri :

Ki gúnyolja a szegényt, gyalázza teremtőjét (17., 5.)

Zsidó demokratikus gondolkodás nyilvánul meg ez igében :

Jobb, ha mondják neked : szállj fel ide,
Mint ha megaláznak előkelők előtt. (25, 7.)

Erkölcsei értékek a zsidó vallásgyakorlatban.

Istentiszteleten az ókor és az ennek teocentrikus világfelfogásán nevelkedett újabbkori népek hódolatbemutatást értettek, tehát teljesítményt az istenség irányában, amelynek fejében kegyet vártak. A zsidó vallásban az istentisztelet egész más elgondoláson alapszik. Ebben az ember áll a középpontban (antropocentrikus) a maga erkölcsi szomjúságával: *A madár megtalálja házáat, a fecske a maga fészekét, ahol fiait költi, én a te oltáraidat.* (84. zs. 3.) *Kim van nekem az égben? kívüled nem kívánok senkit e földön, Ha testem, lelkem eleped is, Isten marad az én szívem bizodalma és osztályrészem örökké.* (73. zs. 25—26.) *Te nem kívánod, hogy hozzak áldozatot... Isten előtt áldozat a töredelmes szív.* (Zs. 51, 19.). Míg a pogány templom szűk, világítás nélküli, kizárólag az istenség honául szolgáló szentély volt, melyet csak papok szolgáltak ki, a zsidó templomok már a jeruzsálemi központi szentély fennállása idejében is *zsinagógák, gyülekezőhelyek* voltak a nép fiai számára, hogy ott ájtatoskodásban keressék Isten közelségét. Már Jesája próféta (Kr. e. VIII. században) tesz említést a nép imádságáról: *Ha még oly sokat imádkoztok is, én nem hallgatok rátok, kezeitek bűnnel teltek* (1., 11.).

A zsinagóga tehát *demokratikus* versenytársa a kizá-

rólág papi szolgálattételre való szentélynek, az ima *népies, spirituális áldozat*, ami különösen a széder házi-szertartásában jut kifejezésre. A zsinagógai tóraolvasás révén, melyet már nem papok, hanem a nép tanult férfiai végeztek és ennek révén új, *személyes érdem* alapján előkelőségre tettek szert, a templon *iskolává* (Schul) lett. *Demokratikus jellege* mellett megóvta a zsidóságra oly jellemző *individualisztikus öntudat* vonásait is. Már az egyenkénti, mozgatható imapolcok (stender) erre vallottak, de megrögzítette azt a *helyi ritus* (minhag), az *autonóm* (ortodox) *országos szervezet* is, valamint a karének bevezetése mellett is a *külön imaelmondás szokása*.

Mindamellet a lelki egység, a *testvéri együvértartozás* melege ömlik el a zsidó imádságon. A hálaadás és könyörgés, a panasz és a messiási reménykedés, a bűnvallomás és a hódoló merengés többesszámban szólnak, kifejezve azt, hogy minden egyes ájtatoskodó *szolidaritást* érez a másikkal, magáévá teszi örömét és bánatát, nemes kivánságait és erkölcsi megtévelyedését, átérzi a felelősséget azért, hogy felebarátját hathatós segéllyel, tanácsadással nem tartotta vissza a bűntől. Ábrahám fenkölt gondolkodása uralkodik a lelkeken, aki a bűnösökért emelte fel könyörgő szavát, mert törékeny embernek érezte saját magát is és káini indulatnak tartotta volna azt mondani: «Hát testvérem őrzője vagyok én?» A szegények számára való adakozás, a hét gyászba esettjeinek vigasztalása, a betegekért való imádkozás a *közösségi érzés* leghathatósabb tényezőjévé avatták a zsidó istentiszteletet, a mellett ez jó-konyan hatott az *egyéniesség* kifejlesztésére is azzal,

hogy a tóraolvasás és egyéb funkciók kapcsán érvényesüléshez és személyi méltósághoz juttatta az élet mellőzöttjeit, az elesetteket is. A közösség ily módon viszonyosságba lépett az egyesekkel, a templomot második otthonává tette a híveknek.

Az imák szövegei is magukon viselték a zsidó világszemlélet vonásait. A kenyeren és békén kívül *ideális javakat* helyeztek a könyörgés célpontjába, tóratisztelet, istenfélelem, lelki tisztaság és egyéb, emberi áldozatot, lemondást követelő erények elé tárják az Isten felé áhító szíveket. «Hadd teljesüljön rajtunk az ige. *Megszállja az Úr ihlete, a bölcsesség és meggondoltság, az okosság és erő, az Isten megismerésének (megélésének) és tiszteletének ihlete.* Legmagasabb szárnyalásában az Isten akaratának teljesülését és megdicsőülését áhitozza: *Tegyen az Úr, amint jónak tetszik szemében* (II. Sám. 10., 12) volt Joáb hadvezérnek fohásza és ennek szellemében könyörgünk a zsoltár szavával: *Ne nekünk, Uram, ne nekünk, hanem magadnak szerezz dicsőséget, a te szerelmedért, a te hűségédért* (15. zs. 1.). Az örökkévalóság fényébe emelés, a spinozai *sub specie aeternitatis* szemlélet a zsidó ima erkölcsi értéke.

A zsidó erkölcsiség jellemző értékei között jelentőségre kiemelkednek az *ünnepek*. Ünnepnepokat más népek is ismertek a bibliai időben, de azoknak a Bibliában ránk maradt emlékei mutatják, mekkora különbség volt az ősi népek vallása és a próféták istenszemlélete között. Míg a pogányok lelkük minden megnyilatkozásával a természet áldásain csüggték, nyers gyönyörét élvezték és ennek megfelelően az ünneplés módja is nyers és szertelen kicsapongás volt: a próféták a

legelkeseredettebben küzdöttek az ily ünneplések ellen, néprontó hatásukkal szemben lelkeséget, erkölcsi emelkedettséget követelve az ünnepektől. A szenvedélyek tobzódását a zsidóságban a megnyugvás, az épülés váltja fel. *Gyűlölöm, utálom ünnepeiteket, nem szagolhatom ünnepi áldozataitokat, ének s italáldozat helyett: jog hömpölyögjön vízként és igazságosság mint a hegyi patak.* (Ámosz 5, 21—24.)

1. A szombat megülésével a zsidóság kultúrtörténeti missziót teljesített. Megalapította azt az intézményt, amely a *népnevelés* egyedüli lehetőségét nyújtotta az ókeleti korban. A *lélek felszabadítását* jelentette a robot lenyűgöző hatása alól az anyagi világban, a munkálkodó ember szellemi lélekzetvételét. A rabszolgát emberi méltóságának átérzéséhez juttatta a reá is kiterjesztett munkaszünet, a munkáltatóba pedig az emberi egyenlőség tudatát oltotta. A századok folyamán csak növekedett népnevelő jelentősége. A tórolvasás és a hozzáfűződő írásmagyarázat épületessé tette, a közös istentisztelet pedig a közérzületet növesztette a hívekben. A szellem napja virradt fel a szombatban s megnyílt az erkölcsiség iskolája. Az új zsidó otthon az *Óneg sabbat*-ban adja méltó jelét feltámadásának.

2. Azokkal az ősi népszokásokkal szemben, amelyek az óév emlékét pezsdülő vigalmak mámorába fullasztják, a zsidó *Újév* oly fenséges komoly hangulatot idéz fel szertartásaival s imaanyagával, amelyet csak az imát kísérő mélabús énekhangok tolmácsolnak megközelítőleg. Eszmei jelentősége az újévnek az, hogy az *emberiség gondolatának* napjává lesz és ehhez viszonyítva az *egyéni élet* mulasztásait és gyenge erő kifejtését, a

lelkiismereti leszámolást idézi fel. A pogány vallásokban az emberi egyenlőség csak negatívumban nyilvánult meg: a halálban, az istenek irígysége volt az, ami a boldogot egyenlővé teszi a boldogtalannal. A zsidó fel-fogásban azonban «Isten igazságszolgáltatásban nyilvánul szentnek», az erkölcsi teljesítmény egyenlíti ki a különbséget ember és ember között. *Róshasánakor a világrajöttek mindannyian elvonulnak előtte, mint a bárányok.* (Róshas. IV. 1.).

És nem maradhat erkölcsi visszahatás nélkül, hogy világtávlati alapról az *emberiség egyeteméért* imádkozunk: «Oh, terjeszd ki félelmedet minden teremtményeidre... hogy *egyetlen szövetséggé váljanak a Te akaratodnak szívvel-lélekkel való teljesítésére.*» E viláगतfogó érzésből kiütökzik a szűkebbkörű néphaj: Igazold a Te népedet... a Téged imádókat... a Hozzád folyamodókat, a Benned reménykedőket. És jogait követeli az egyéni érdem is: a jámborok boldogulását és a gonoszság eltűntét kérve, nem személyes okból, hanem a legmagasabb eszményiség alapján, hogy világuralkodónak bizonyuljon Isten. Méltán mondja a zsidóság szigorú kritikusa, Sombart: Minden aprólékosságtól eltekintve a zsidóság hozta a próféták óta a nagy etikai hangot az emberiség hangversenyébe és ma is hozza fiai által.

3. Nagy erkölcsi értéket rejt magában az *Engesztelés napja*. A lélek legmélyéről feltörő bűnbánat, egy esztendő kicsinyes ellenségeskedéseinek elhalgattatásától kísérve, magában is szinte páratlanul álló szent nappá avatja az Engesztelés napját. De a komor hangulat mellett vigaszt is nyújt, mégpedig két irányban. Egyrészt felold amaz ősi, sötét hit alól, hogy a bűn ősidők-

től fogva engeszteletlenül terheli az emberiséget, az ember lelkiereje pedig elégtelen a megváltásra. Erre nézve a talmudi irodalom szolgáltatja e tanulságos példázatot: Kérdezték a bölcseségtől, a prófétáktól, a Tórától és végül Istentől, mi történjék a bűnössel? Az első úgy felelt: *A bűnösöket üldözze gonoszságuk!* (Péld. 13., 21.), a második: *Amely lélek bűnt követ el, haljon meg!* (Ezék. 18., 4.); a harmadik: *Hozzon áldozatot és kiengesztelődik,* (Mózes III. 1.). Végül Isten feleli: *Tanúsítson bűnbánatot és kiengesztelődik,* amint írva van: *Jóságos és méltányos az Úr, útbaigazítja a bűnösöket* (Zs. 25., 8.). Íme az emberi bölcsesség mily kemény, a legmagasabb bíró pedig mily engesztelékeny.

Másrészt az emberi akarat determináltságának tanával szemben, amelynek értelmében a bűncselekmény a vérmérsékletnek, az öröklött jellemnek, vagy a körülmények behatásának tulajdonítandó s amely megfosztja az embert attól a reménytől, hogy önmaga fölé emelkedve a megváltást elérheti: az engesztelés napja azt hirdeti, hogy tőlünk indul minden kezdés, urai vagyunk akaratunknak és nem a végzet rabjai. Nem velünk született és örökletes tehát a bűn, hanem mi követtük el s mi tehetjük jóvá. Nincs szükségünk arra, de nem is lehetséges, hogy mások megváltó tette szerezzen nekünk engesztelést. Csak Isten maga az, aki bűnbánatunkat elfogadva, feloldást ad, ha töredelmesen bevalljuk előtte bűneinket.

A Talmud tanítása szerint csak Istennel szemben elkövetett bűneinktől tisztít meg az engesztelés napja; az embernek ember ellen elkövetett bűnétől csak akkor, ha előbb a vétő megkérleli embertársát. (Jóma IV. 1.)

A szigorú vallásos jellegű ünnep ezzel erkölcsi intézményé minősül.

3. *Történeti ünnepeket* az ókeleti világ egyáltalában nem ismert. Kizárólag Izráel népében volt meg a történelemnek az az értékelése, amelynek alapján az emléknapokat az erkölcsi élet erőforrásává avatta. A Biblia úgy tünteti fel a történelmet, mint Isten tervezte nevelő és gondviselő eljárást, mint a nemzeti élet iskoláját s mint az emberiség ítélőszékét; kilátásba helyezi, hogy idővel más népek önként is keresik majd a belekapcsolódást e világkormányzási műveletbe (Jes. 2. stb.) Ez nem találja párját az ókori történetírásban.

Másrészt a nép is tevékeny részese a nagy történeti eseményeknek és így az ő érdemeinek megörökítése a demokratikus gondolkodás első történeti megnyilvánulása volt. Amíg régebben király személyében várták a megváltót, a Biblia későbbi irataiban számár hátán ülő szegény ember hozza a megváltást. (Zak. 9., 9.) Es szegény, lenézett szenvedő sebeiből fakad gyógyulás az emberiség számára (Jes. 53., 12.)

A nép ez ünnepekben a maga lélekemelő *multját élte újra* emléken. Felelevenítette magában az egyiptomi kivonulás nagy jeleneteit és belőlük merítette a törvényben megformulázott tanulságot: *Szeressétek az idegent, mert idegenek voltatok ti is Egyiptom országában.* (Móz. V. 10., 19.) Mózes nemzedékével ott állott a Szináj tövében és egy-szívvel-lélekkel vállalta a törvényhirdette valláserkölcsi kötelességeket. Együtt vonult a pusztában kóborló őseivel és az isteni fényfelleg-sátor oltalma alatt érezte magát, megbarátkozva a sátor-szerű, egyszerű hajlékkal. Ez állandóan ébren tartotta

benne annak tudatát, hogy vándorok vagyunk a földön, minden jólét és dicsőség csak esetleges és mulandó, ez pedig az elesetteket, a sors mostoha gyermekeit közelebb hozta a sors kedveltjeihez. A kunyhó vált a palota iskolamesterévé.

Az «*öröm ünnepei*» voltak a történeti ünnepek, a boldogság tudatosítása, a *megelégedettség iskolája*. De hogy mily mélyen szántó és ideális volt a nép lelkisége, mutatja az a tény, hogy két ízben is tört fel belőle a pusztai élet nosztalgiája, mint aszketikus mozgalom. A *rechabíták rendje* a királyok idejében és az *esszeusok* szerzete a makkabeusi királyság korában vissza akarta állítani a Mózes korabeli sátorozó élet egyszerűségét, melyet annak idején a próféták is eszményként állítottak fel.

Míg más népeknél a történeti tudat kevély sovinizmust keltett s ennek nyomán az imperializmus szellemét duzzasztotta, a zsidóság az egyiptomi rabszolgaság keserű és lealacsonyító emlékét ápolta ünnepeiben és ennek révén a *szabadság szentségének* érzetével gazdagította a világkultúrát. Ez pedig visszariasztotta attól, hogy más népek leigázására gondoljon.

Az emlék, mely az őskorhoz fűzte a zsidóságot, az *elmúlhatatlanság* büszke érzetével dagasztotta lelkét, a nemesség aranykódéval vonta be népi érzetét s elviselhetőbbé tette az élet megaláztatásait és szenvedéseit.

In dem ist etwas Grosses, Garceran,
 In diesem Stamm von unstet flüchtigen Hirten.
 Wir Anderen sind von Heut', sie aber reichen
 Bis in der Schöpfung Wiege, wo die Gottheit
 Noch menschengleich im Paradiese ging,

Wo Cherubim zu Gast bei Patriarchen,
Und Richter war und Recht der eine Gott.

(Grillparzer, Jüdin v. Toledo.)

A zsidó történeti ünnepek jelentőségén áttetszik még a *természeti életből* való eredetük. A szabadság ünnepe az egykori kikelet ünnepének idejére esik, a tóraadás ünnepe az egykori aratási ünnepére s így a *természet harmóniája* mintegy visszhangoztatta és szépítette a történeti emlékezések dallamát. *Igazság fakad a földből.* (Zs. 85., 12.).

Erkölcsei értékek a történeti életben.

A Mózes korának ihletettsége, a «szentséges nép» öntudata még nem húnyt ki végkép a történeti idők viharaiiban sem. Az izzott Sámuelben, amikor a világi királyság után vágyó népnek megmondotta, hogy ez az idegenből átvett intézmény Isten uralmának elhomályosulását vonja majd maga után, a hatalom fénye elkápráztatja a királyt és zsarnoki hajlamokat növeszt benne (I. Sám. 8.). Amikor pedig mégis engedett a közkívánatnak, elkötelezte Sault istenfélelemre (12. f.), de volt bátorsága vele szakítani, amikor Saul az ő próféta gyámsága alól feloldottnak érezte magát. A teokratikus királyság elkötelezettségében uralkodott *Dávid* is. Hódításra nem törekedett, de megvédte és gyarapította birodalmát és élete legszentebb vágyának érezte templomot építeni; röstelte, hogy ő cédruspalotában lakik, Isten ládája pedig csak kárpitok között honol. De maga érezte, hogy háborús vértől csepegő kézzel ily szent munkához nem foghat. (I. Krón. 22, 7.). Amikor

királyi szenvedélyének engedve, házasságtörés bűnébe esett és Nátán próféta megrendítő példázattal megrotta érte, Dávid töredelmesen beismerte bűnét (II. Sám. 11. és 12.). *Salamon* már a keleti királyok életérzésével foglalja el a trónt, benne már megvalósult Sámuel haljóslata. Felépíti ugyan a jeruzsálemi templomot és próféta szellemben ismeri fel annak rendeltetését, mely nem abban áll, hogy Istent magába foglalja, hanem, hogy odaforduljon minden vallásos lélek reményt meríteni; még az *idegenért* is könyörög felavató beszédében, hogy meghallgattatásra találjon. (II. Kir. 8.); de tág teret nyit a Kelet merkantilista, imperialista szellemének és a fényűzésnek.

Ezentúl kevés mozzanattal találkozunk Izráel történetében, mely a teokratikus birodalom jellegét magán hordaná, ha csak a véget nem érő vértanúságot nem minősítjük annak. A zsidóság egész történetének értelmét jelöli meg a próféta e szavakban: *Boldogul az én (Isten) szolgám, felmagasztosul... Lenézett és emberektől elhagyatott, szenvedéseibe beletörődött ugyan, ... ám a mi betegségünket sínyli, ... a mi üdvünk ára terheli őt, az ő sebéből fakad gyógyulás számunkra* (Jes. 52, 13—54, 5). S ha valamely nép etikai megítélésének mértéke a heroizmus, melyet meggyőződésének megvédésében tanúsít, a zsidóság már a Makkabeus vallásszabadságharcban nyerte el a pálmát, s éppúgy később, amikor Caligula császár idejében (40-ben) teljes egészében életét tette fel arra, hogy a császárt istenítő szobor imádása alól felmentést nyerjen. A részleges és egyéni vértanúságok szakadatlan sora húzódik át a zsidó történeten.

A Jeruzsálem pusztulása (Kr.u. 70-ben) utáni római uralom alatt a hatóságnak csak arra lévén gondja, hogy az irredentát elfojtsa, a zsidóság állami fennhatóság nélkül, csupán *saját erkölcsi erejéből tartotta fenn a jogrendet*. A bölcsek kormányzásának és az erkölcs uralmának talán egyetlen történeti példáját szolgáltatta ekkor a zsidóság.

A zsidó erkölcsiség megóvta a bibliai kor egyéni vonásait még az állatszemplélet és állatkímélet dolgában is. Alig képzelhető, hogy az újonnan alapítandó zsidó telepeken a sportszerű vadászat és horgászat népszerű kedvteléssé váljék.

Erkölcsi értékek a zsidó hazafiságban.

A szétszórtságban élő, bujdosó zsidóság erkölcsi életének méltatásánál különös figyelmet érdemel a *zsidó hazafiság*. Az ösztönszerű honszeretetnek remek kivirágzását találjuk már a bibliai korban a zsoltárookban is, még pedig mind a boldog, mind a boldogtalan honszerelem színeiben, és egyes zsoltári énekekben nem lehet megállapítani, a vallásos hevület lüktet-e benne jobban, vagy pedig a bujdosónak hazafias merengése:

Mint szarvasűnő vízpatakra,
 úgy eped lelkem utánad, Uram.
 Szomjaz lelkem Isten után:
 mikor zarándoklok eléje?
 Éjjel-nappal könnyem a kenyerelem,
 mikor kérdik: hol az Istened? ... (42., 26.)
 Jégverte fűként elaszott a szívem,
 még kenyerelem megenni is megfeledkeztem.

Pusztá pelikánja lettem, romok baglya,
 sírva virrasztok mint árva madár a tetőn...
 Te örökké maradsz... kelj fel, könyörülj Ciónon.
 Kegyelik a te szolgálid még romköveiben is,
 minden porszemét dédelgetik. (103. zs.)

A zsidóság hazafias érzése az állami élet megszűnte után erős megrázkódtatáson ment át, de e próbatételt is megállotta. A röghöz kötöttség érzése átfinomult a hűség érzésévé a vendégfogadó nép iránt és jelszava lett: *Maradj az országban és pásztorold a hűséget!* (Zs. 37, 3.). Ez az erkölcsi reflexió vezérelte a zsidóságot abban is, hogy az uralkodó vallás iránt elismeréssel legyen, s esírájában fojtsa el annak sértését, hisz «*annak árnyékában találunk védelemre*». A fogadó anyát is megszerették gyermekei és joggal mondja Eötvös József a zsidóságra vonatkozóan (*A zsidók emancipációja*. Bpesti Szemle 1840.):

«Mintha egy hazát bírni nem volna kedves minden kebelnek.»

A diaszpóra zsidóságának életében szembeötlő mozzanat az *elzárkózás*. Nem belső sugallatra ment ez végbe, hanem a külső viszonyok hatására. A római uralom alatt a császárimádat, az állatviadatok és egyéb barbárságok a zsidóságban csak felsőbbbségi érzést keltettek és kihívták a zsidó vallás és erkölcsiség feltését. A századok folyamán ez az elzárkózás természeté is kezdett válni, sőt a diadalmas egyház maga is gondoskodott a zsidóság elszigeteléséről. Mindamellet az asszimiláció folyamata, mint a vér az erekben, észrevétlenül haladt előre, a nélkül, hogy a zsidó történeti élet a maga jellegét feladta volna, és kifejlődött a zsidóságban egy újfajta nemzeti érzés és hazafiság.

Lelki válságot küzdött le a zsidóság, amikor még az idegenség érzetével keblében, melyet kívülről élesztettek benne, a vendégfogadó nép ügyét magáévá téve, annak harcaiból önkéntesen vette ki részét. A történet számos példájából a magyar-zsidó hazafiságot emeljük ki.

Magyar földön a honfoglalás előtt is laktak már zsidók, kik vér nélkül találtak itt honra. A harcias magyarságnak fegyverrel megszerzett birtokát talajművelő munkával kellett használhatóvá tennie, ebből a zsidók bőven vették ki részüket és csak ennek fejében részesítették védelemben a királyok. A zsidóság a nemzeti vagyon gyarapításának is szolgálatot tett kereskedelem űzésével, amely akkoriban még sok veszéllyel járt és egyébként is lenézett foglalkozás volt. A zsidóság ilymódon városi elemmé vált és hozzájárult a városok fejlesztéséhez.

A szabadságharcra külföldön tartózkodó zsidók is hazajöttek s önkéntes hadsereget szerveztek. Hősies viselkedésükről Klapka és Görgei is dicsérettel emlékeztek meg s az 1849-iki nemzetgyűlés is megpecsételte érdemüket. A honvédség hatodrésze zsidókból állott, holott a zsidóság az összlakosságnak csak egy hatvanadrészét tette. A honvédelmi célokra adakozók igen nagy része szintén zsidó volt. (*Bernstein: Az 1848—49-iki szabadságharc és a zsidók. Az IMIT kiadása. Budapest 1898.*)

A magyar zsidóság ma büszkeséggel utalhat Haynau osztrák hadvezér rendeletére, mely szerint: «A Magyarországon levő izraeliták legnagyobb része érzelmeik és

gonosz cselekvésmódjuk által előmozdították az ottani forradalmat, mely az ő közreműködésük nélkül sohasem nyerhetett volna olyan terjedelmet.»

Az 1914—18-iki világháborúban elesettek statisztikája kimutatja többek között azt, hogy csupán Budapest hősi halottai között több, mint 4000 zsidó volt. IV. Károly király a csernovitzi hitközség küldöttsége előtt kijelentette: «A zsidó lakosság igen hazafias, mi ezt sohasem fogjuk elfelejteni». 1917. április 14-én pedig így szólott: «A zsidóság a fronton is mindig híven teljesítette kötelességét...» József főherceg ekkép méltatja a zsidók katonai szolgálatát: «Nem egyszer láttam saját szememmel a legrettenetesebb küzdelmek kétségbeesett tusáiban őket (a zsidókat) és emelt lélekkel bámultam a közös vitézséget.» Az ellenforradalom hősei között is jelentős arányban van képviselve a zsidóság.

Erkölcsei életformák.

Az egyén. Az egyéniség fogalma nem oly régi, mint a családé, törzsé vagy népé. Az ókor — úgyszólván háborús szemléletben nevelkedve — csak népet látott néppel szemben; a nagy tömegegyéniségeknek tulajdonította a jót és a rosszat, mivel az egyesek sokkal kevésbé voltak számottevő, külön jellemmel bíró személyiségek, mint a fejlettebb kultúrában. Felfogása szerint az istenségek is a népeken észlelik és torolják meg a bűnt. A próféták igazságérzetének tulajdonítható az egyén érdemének és felelősségének felismerése, ők emancipálták a kozmikus lélek brahmanszerű ködéből. Jeremiás és Ezékiel próféták idejében még az a

köszölés is járta, hogy *az atyák ettek egrest és a fiak fogai vásznak belé.* (Jer. 31, 29—30. és Ezek. 18, 2.). A nép ugyanis, soká sinylődve a babilóniai fogságban, még nem bízott a próféták hirdette megváltásban, elveszettnek tartotta ügyét és azt hangoztatta: *Atyáink vétkeztek, de ők már nincsenek, mi már az ő bűneiket viseljük,* (nem engesztelhetjük ki). (Siralmak 5, 7.) A két nagy prófétának még küzdenie kellett, hogy e balvéleményt eloszlassa és meggyőzze a népet arról, hogy *gyermek nem viseli atyja bűnét és atya nem viseli a gyermek bűnét* (Ezék. 20., 18.).

A Tóra ugyan több helyen azzal fenyeget, hogy *Isten megtorolja az atyák vétkét a fiakon harmad- és negyediglen* (Móz. II. 20, 5.; 34, 7), de ez csak a népbűnre, pl. az Istentől való elpártolásra vonatkozik: ez esetben a megtorlás csak tömegbüntetés lehet, ez pedig emberöltőkön át tartó időt vesz igénybe, amikor is az apák helyén már a fiaikat találjuk. Az egyes ember vétésére a Tóra a régi sémi törvénnyel szemben, mely az atya vétkét a fián is megtorolta (Hammurabi-kódex), kimondja: *Ne ölessenek meg atyák gyermekeikért és gyermekek ne ölessenek meg atyáikért, kiki csak a maga bűnéért ölessék meg.* (Móz. V. 24, 16.)

Az emberi méltóságot a zsoltárköltő e szavai dicsőítik:

Ha szemlélem egedet, ujjaid alkotását,
a holdat és csillagokat, melyeket odahelyeztél:
Mi a halandó, hogy vele törödsz,
Az ember fia, hogy gondolsz reá?
S mégis alig tetted kisebbé Istennél,
Dicsőséggel és fénnel koronáztad (8. zs.).

Az életet, mint erkölcsi cselekedetekre való alkalmat, a Talmud bölcsei nemcsak isteni adománynak, hanem feladatnak is tekintik, annyira becsülték, hogy semmi-
 esetre sem helyeselték a halál siettetését. Az önkéntes
 halál semmi kérdést nem old meg, de az élet jóváteheti
 még, amit egy önfeledt perc elrontott. *Ne biztasson
 lelked, hogy a sír menedéked, mert amint akaraton kívül
 születted, úgy akaraton kívül kell élned, akaraton kívül
 kell meghalnod, akaraton kívül kell számot adnod a
 királyok királya előtt.* (Abot. IV. 29.)

Az önmezszentelés a zsidó vallás felfogása szerint
 nem önsanyargatásban áll, hanem ellenkezőleg az
 egyéni és társadalmi élet tartalmának gyarapításában :
*Jót tesz magával a szeretet embere, de ki testét nyomorgatja,
 kegyetlen.* (Pb. 11,17.).

Az önmezszentelés főkövetelménye az *öntökéletesbítés*.
 Ezt *szellemünk gyarapítása* által érjük el. A Talmud
 nyelvén *tóratanulásnak* mondjuk, de hogy ez nem
 egyoldalú elmemunka, hanem egész erkölcsi energiánk
 kifejtése, mutatja a hozzáfűződő talmudi módszertan.
*«Ez a tóratanuláshoz vezető életrend; kenyeredet sóval egyed
 bár, vizedet is mértékkel igyad, a földön hálj és sanyarú
 életet élj bár, de a Tórával foglalkozzál. Negyvennyolc kelléke
 van a tóratanulásnak, (a didaktikaiakon kívül): megszív-
 lelés, lelki elmélyedés, féltő-tisztelet, szerénység, öröm, lelki
 tisztaság, tudósok kiszolgálása, tanulóársak összetartása,
 az anyagiás foglalkozásnak, élvezetnek, alvásnak, társal-
 gásnak és szórakozásnak megszorítása, jóhiszeműség, biza-
 lom a tudósok iránt, a szenvedéssel való megbarátkozás, a
 maga helyzetének felismerése, elégedettség, az ígéret tágkeblű
 megtartása, érdemtudat visszaszorítása, hírhajhászat kerü-*

lése, a szerzők lelkiismeretes megnevezése stb.» Aki csak egy mondatot vagy szólást is tanul mástól, tartozik azt mesterének vallani. (3) (Ábót VI. 3., 4., 6.) Az önművelésnek e kötelességérzetével páratlanul áll a zsidóság a történelemben.

A magunk iránti kötelességek közé tartozik az *önmegbecsülés*. Az önmegbecsülés hiánya épúgy szárnyát szegi a nemes becsvágnak, mint ahogy az önhittség az erők és tehetségek tekintetében elvakít. A két véglet között a középút az önérzet, személyiségünk értékes voltának felemelő tudata. Az önmegbecsülés lelki szerve a *szorgalom, a munkaszeretet*. *Ha saját szerzeményeden élsz, boldog leszel s jó dolgod lesz* (Zs. 128,3). *Szeresd a munkát, gyűlöld az úrhatnámáságot* (Áb. I, 10.).

A társadalom. A mások iránti kötelezettség két sarkpontja az *igazságosság és a szeretet*.

a) *Igazságosság*. A legszűkebb, de föltétlenül kötelező mértéke az erkölcsiségnek az igazságosság. A zsoltár «Isten trónja alapjának» dicsőíti, a próféta szerint pedig: *Lesz az igazságosság műve a béke* (Jes. 32., 17.).

Embertársunk életének védelmét a Tíz ige e szavában találjuk: *Ne ölj!* (Móz. II. 20, 13.). *A megöltnek vérei égbe kiáltanak* (Móz. I. 4, 10.) a talmudi magyarázat szerint arra utal, hogy a megölt vérében elmaradt utódok lelke is égbekiált. (Szanh. IV. 5.)

Tartozunk felebarátunkat visszatartani a halálos veszedelemtől. *Ha vonakodnál megmenteni a halálra ragadottat és az elveszésre szántat, mondván: nem tudok róla — a szívek vizsgálója észreveszi és aki a lelkeket őrzi, tudja ezt s fizet mindenkinek érdeme szerint* (Péld. 24, 11—12.).

Felebarátunk *vagyonának* védelmét az életviszonyok bonyolultságának megfelelően már a Tóra is sokoldalúlag körülírja, a talmudi irodalom pedig messzemenően részletezi. *Ne lopj!* (Móz. II. 20, 15.). *Ne erőszakoskodjál felebarátodon és ne tulajdoníts el tőle jogtalanul* (Móz. III. 19, 13.). *Ne zsarold a napszámost, szegényt vagy szűkölködőt, akár testvéreid közül való, akár pedig idegenek közül, kik kapuidban tartózkodnak* (Móz. V. 24., 14.). *Ne kövessetek el jogtalanságot az ítéletben sem hosszmetékben, sem súlyban, sem ürmértékben* (Móz. III. 19., 35.). *Üzleti csalás az is, ha valakinek p. o. bőrt adunk el, melyet elhullott vagy egészségtelen állatról húztunk le: a vevőt, akár zsidó, akár nem zsidó, tartozunk az áru hibáiról felvilágosítani. Nem szabad vallásilag tilosnak nyilvánított húst másvallásúnak egészséges gyanánt eladni. Csalárdság az is, ha valakiben csalfa reményt ébresztünk. Nem szabad tehát a kereskedőtől az áru becsét kérdezni, ha nem szándékszunk azt megvásárolni* (Sulchan Aruch, Ch. h. 228.)

Tilos a talált értéknek eltulajdonítása is. *Ne nézd, hogy felebarátod ökre vagy béránya elbarangolt, úgyhogy elrejtőznél előlük, hanem vezesd vissza felebarátodhoz. Ha pedig nem volna közel hozzád felebarátod, vagy nem ismeréd, vidd be házádba, hadd legyen nálad, amíg felebarátod keresi, aztán add vissza. Úgy tégy felebarátod bármely elveszett holmijával* (Móz. V. 22., 1—3.). A Talmud kötelezővé teszi azt, hogy a talált értéket a nyilvánosság előtt kihirdessük és megköveteli többek között: hogyha rájön valaki, hogy egy öröklött könyv csak kölcsönben volt eddigi gazdájánál, tulajdonosát kutassa ki. Ugyancsak kötelezővé teszi, hogyha valaki tudatára jut annak, hogy atyja kölcsönpénzből neveltette, tar-

tozik a kölcsönt visszafizetni az esetben is, ha vagyont nem örökölt. (B. Mec.)

Ha bírót ajándékkal megkörményékezünk, bár ő nem sejtí, hogy az igazság ellenére a magunk érdekeit igyekszünk általa biztosítani, *megvesztegetés* bűnét követjük el. *Ajándékot ne fogadj el, mert az ajándék megvakítja a látókat és kiforgatja az igazak ügyeit* (Móz. II. 23., 8.). Megvesztegető ajándék adása éppoly tilos, mint elfogadása, mégpedig ez ige alapján: *Vak elé ne tégy botrányt* (Móz. III. 19, 14). Erkölcsei megvesztegetés a jóindulat kicsalása is, ha például valakivel csalárdul elhitetjük, hogy érette fáradozunk, vagy pedig ha meghívással kedveskedünk neki, tudva, hogy úgy sem fogadja el (Sulchan Aruch Ch. h. 228.).

A büntetés ne bosszú műve legyen, hanem a javítás eszköze. *Egész Izráel hallja és féljen, és ne vétsen többé* (Móz. V. 13, 12.). A zsidó büntetőjog nem ismer kínzó vallatást. A halálos ítélet kimondását a talmudi perrendtartás illuzóriussá teszi.

Az igazságosság egyik követelménye a *becsületesség* üzleti ügyben. Ennek szép példáját szolgáltatja a tudós R. Szafra. Őhozá egy vevő köszöntött be, amikor épp imába merült. A vevő egy árudarabért megfelelő árat ígért, de választ nem nyervén, mind többet és többet kínált. A rabbi azonban, imáját befejezve, az eredeti ár-kínálathoz tartotta magát, mert gondolatban elfogadta (Seeltot 36.). Az igazságosság lelkiismeretességét a Talmud a következő példával köti lelkünkre: *Ha a bíró tudja, hogy a peres fél követelése hamis, nem mondhatja: ha a tanuk mégis mellette vallanak, órájuk hárítom a felelősséget.* (Sev. 30 b).

Embertársunk *becsülete* magában foglalja mindazt, ami személyiségében méltánylást érdemel: meggyőződését, függetlenségét, rangját, érdemeit. *Ne mondj felebarátod ellen hamis tanuvallomást* (Móz. II. 20, 16.). A hazug váddal rokon az *igazságtalanság is*, amikor az ő meggyőződésével vagy helyzetével nem számolunk. *Ne ítélj meg felebarátodat, míg az ő helyzetébe nem jutottál* (Ábot. II. 5.). A Talmud szigorú erkölcsi felfogását tükrözteti ez a tanítás: *Aki mások előtt megszegényíti embertársát, mintha vérét ontaná* (Baba mecia 59a). *Ne járj rágalmozókép néped között* (Móz. II. 19., 16.). *Hármat öl meg a rágalom; aki terjeszti, akiről terjesztik és aki meghallgatja* (Erach. 15b.). Rágalmazó levelet közvetíteni nem szabad (Széfer Chassz. 73.). *Legyen a Te felebarátod becsülete olyan drága előtted, mint a magadé* (Ábot. 2., 10.). *Sértés, illetve megbántás nemcsak az embergyengeségének és rossz tulajdonságainak üzletszerű kihasználása, hanem minden emberi gyengeséggel való visszaélés, tehát szóval való érintése is. Ez még súlyosabb bűn, mint az üzleti visszaélés, mert nehezebben tehető jóvá: az előbbivel vagyónát, az utóbbival lelkét bántjuk. Sértés az, ha valakinek multjából az erkölcsi árnyoldalakat feltárjuk; nem szabad tehát a megjavultnak vagy áttértnek mondani: emlékezzél csak előbbi életedre, vagy atyáid életére. A szenvedőt vagy gyászolót ne vigasztaljuk úgy, mint Jóbot barátai: gondold meg csak, mikor vészelt el ártatlan* (Baba mee. 58b.). A Talmud alkotta a «bűnhulladék porának» fogalmát; e szerint a nagyobb gonoszságok tömegéből elszálló por megfertőzi a levegőt. Így becsületsértés porán azt érti, ha valaki azt mondja másról: «jobb órála hallgatni», vagy ha ellenségei előtt dicsér fel vala-

kit, hogy ezzel kihívja az ellentmondást (Majm. Deot. VII. 4.). Felebarátunk becsületének tartozunk avval is, hogy *önérzetében* ne sértsük. A Talmud tiltja, hogy a hitelező a fizetni nem tudó adós szeme elé kerüljön. (Baba mec. 75a.) Az igazságosság gyakorlásában arra is kell törekednünk, hogy mások *kárának elejét vegyünk* s hogy életének, becsületének és vagyonának védelmére keljünk. *Ne állj felebarátod vérénel, életveszélyénél télenül* (Móz. III. 19, 16).

Szeretet. Ám az igazságosság sokkal szűkkeblűbb és merevebb, semhogy a lüktető életet reá lehetne alapítani. *Jeruzsálem azért pusztult el, mivel lakói a rideg jog alapjára helyezkedtek* (Szóta 30. b.). A szeretet eszméje szerint annyit ér a jog, amennyi az igazság benne, és annyi az igazság, amennyi a szeretet benne. *Vessetek igazság termelésére, arassátok, mikor szeretetté érlelődött.* (Hós. 6., 6.) A szeretet törvényének legklasszikusabb igéje: *Szeresd embertársadat, mint tenmagadat* (Móz. III. 19, 18.). Akiba ezt jelenti ki a legfőbb tórai tételnek és Hillel erre céloz, mikor a zsidó vallásra térőtől azt követeli: *Ami neked kellemetlen, ne tedd másnak se* (Sabb. 31. a.).

Szeretetet éreztetnünk kell az ellenség és az idegenek iránt is. *Ha éhezik ellenséged, etesd meg kenyérrel, és ha szomjazik, adj neki vizet inni* (Pb.). *Ha látod ellenséged szamarát terhe alatt roskadozni, ne hagyd magára, hanem segíts rajta.* (Móz. II. 23, 5.).

Idegent ne nyomorgass, hisz ti ismeritek az idegen lelkületét, mivel idegenek voltatok Egyiptom országában (Móz. II. 23., 9.). *Gondoskodni kell a pogány árváiról, ápolni*

kell a betegeit, meg kell adni halottainak a végtisztességet, épúgy, mint a zsidóknak (Gitt. 45a. és 61a.).

A bosszútól az ellenséget is meg kell kímélni: *Akik bántalmat elszenvednek, de nem bántalmaznak, hallgatják saját szidalmazásukat, de nem viszonozzák, azokra illik az ige: akik Istent szeretik, olyanok, mintha a nap teljes erejében felkelne (önmagukat felülmulják) (Git. 36. b.). Ha ellenségeitelen bosszút akartok állani, ez abban álljon, hogy jóságban felülmúljátok őket (R. Jechiel.).*

Még nemesebb a szeretet, ha az elszenvedett sérelmeket jótéteményekkel viszonozzuk, ha *nagylelkűséget* tanusítunk. (József a testvérei iránt, Mózes a nép iránt, Dávid Saul irányában.) *Ki a hős? Aki ellenségét barátjává teszi. (Ábot d. R. N. XXIII.)*

Szemben a római joggal, mely szerint a hitelező az adóst börtönbe vethette, rabszolgaságba hajthatta, vagy meg is ölhette, a Biblia szerint még a zálogot is ki kell szolgáltatni az adósnak, ha azt nélkülözni nem tudja (Móz. II. 22, 25.). Tilos továbbá az adósság behajtásánál még kíméletlenséget is tanusítani, ha tudjuk, hogy az adós nem képes kötelességének eleget tenni. *Ha kölcsön adtál felebarátodnak bármi kölcsönt, ne menj be házába, hogy megzálogold: künn állj és akinek kölcsönt adtál, hozza ki hozzád a zálogot az utcára. Ne vedd zálogba az alsó vagy felső malomkövet, mert életét vennéd zálogba. (Móz. V. 24. 10—13.)*

Anyagiakban való szeretet a *jótekonyság*. A jótekonyság, a héber nyelvhasználat szerint (Cedáká) csak az igazság rendjének helyreállítása. *Ha elszegényedik testvéred, vagy alábbszáll a módja, támogasd, akár idegen, akár bennszülött, hadd éljen veled (Móz. III. 25., 35.)*

Még a jótékonyságból élő is tartozik másokkal jótékonyságot gyakorolni (Gitt. 7. b.). A szeretet eme megnyilvánításában kímélni kell embertársunk önérzetét és méltóságát. Az alamizsna csak a hozzáfűződő szeretet által válik teljessé (Szuk. 49. b.). A jótékonyságot lehetőleg ne kiáltással gyakoroljuk. A legnemesebb jótékonyság az, ha az adományozó nem ismeri az elfogadót és az elfogadó nem az ajándékozót (B. b. 10. b.). Különb a kölcsönadó az adományozónál, de mindkettőnél külön, aki segélypénztárba ad (Sabb. 63. a.).

A kölcsönzés mértékét a Talmud a szükséglettől teszi függővé. Ez ígét: *Boldog, aki gondol a szegénnyel* (Zs. 41. 1.), úgy magyarázza, hogy *alapos átgondolással, a rászorulóknak társadalmi rangjához méltón s tapintattal kell a jótéteményt gyakorolni.* (Pea, 21. b.). *Ne legyen nagyra a jótevő, hanem gondolja meg, hogy többet tett a szegény elfogadó az adományozóval, mint ez övele; az adományozó ugyanis csupán pénzt ad, de az elfogadó örök érdemhez juttatja őt* (Midr. r. Behar 34.).

A család. Erkölesi tekintetben a magábanálló ember nem teljes egész, csak a család nyújtja a főalkalmat erkölcsi és társas életre.

Mindkét házastárs egymás iránt tántoríthatatlan hűséggel és áldozatkészséggel tartozik. *Aki feleségét úgy szereti mint önmagát, de sajátmagánál jobban tiszteli, gyermekeit pedig a helyes úton vezeti, arra illik az ige: Észreveszed, hogy boldogság van házadnál* (Jebam 62. b.). *Mindenkor vagyoni tehetségén alul egyék-igyék az ember, vagyoni tehetsége szerint ruházkodjék, feleségét és házanépét azonban vagyoni tehetségén felül lássa el, mert ezek tőle függenek* (Chul 84. b.).

A házasság felbonthatatlanságának gondolata a zsidóságban is kísértett; az Újszövetség névvel jelelt, napjainkban felderített, damaszkuszi zsidó szekta tiltotta a válást. A próféta pedig így szólt a házasságbontásról: *Isten oltárát borítjátok el könnyel és zokogással* (Mal. 2., 3.). Az idő azonban azt a belátást érlelte, hogy a válás lehetősége még nem hat bontólag a házasesetre, de annak lehetetlensége megmétélyezheti a kívánt jó viszonyt.

A családi kötelességek élén áll a szülők tisztelete. *Tiszteld atyádat és anyádat, hogy hosszú legyen fennmaradásod azon a földön, melyet az Úr, a te Istened ad neked* (Móz. II. 20, 12.). Nem egyesek hosszú életét köti ez az ige a szülői tisztelethez, hanem a népnek saját földjén való meggyökerezését az egyesek gyermeki kötelességének teljesítéséhez. A tisztelet nem csupán ösztönös szeretet, hanem kötelességszerű elismerése a szülői felsőbbségnek. A Talmud szerint ez a rászoruló szülők eltartását is foglalja magában, még akkor is, ha a gyermeknek kéregetnie kellene e célra (j. Pea I. 5.). A szülők tiszteletébe belefoglalandó a mostohaszülő és az idősebb testvér tisztelete is (Ketub. 103. a.).

A gyermek boldogsága a szülőkben válik tudatossá és fokozottabbá. A gyermek visszadja szüleinek letűnt ifjúságuk legszebb emlékeit. A bibliai böles, a Talmud értelmezése szerint, emberségesen érzett a társadalomból kitalított, házasságon kívül született gyermekekkel is. *Láttam, imhol elnyomottak könnye és nincs, aki megvigasztalná őket* (Kóh. 4., 1.) a házasságon kívül születettekre értendő. (Midr. r.). A gyermekek irányában is vannak a szülőknek kötelességeik. Tartoznak gyerme-

keiket tanítani (Móz. V. 11., 19.) és nevelni és nem szabad a nevelés költségével fukarkodni (Béca 15. b.). Aki nem tanítja fiát mesterségre, rablónak nevei (Kid. 30. b.)

A család tágabb köre. A szülők nevelői feladata részben külön *tanítóra* hárul. Azért a családi köteleket a zsidó vallási felfogás a tanító és tanítvány közötti viszonyra is kiterjeszti. A tanító a szülő helyettese és így a gyermek lelki atyja. A Talmud a tanító tiszteletében Isten tiszteletét foglaltatja (Pesz. 22b.). De a tanító is tisztelettel tartozik tanítványa iránt, mert ennek ártatlan kedélye és tanulékonyága a tanító gondolkodását gyakorta helyesebb irányba tereli. *Sokat tanultam tanítóimtól, többet iskolatársaimtól, de legtöbbit tanítványaimtól*, mondja egyik talmudi bölc. (Taan. 7. a.). *Legyen a tanítványod tisztelete olyan becses előtted, mint a magadé, társad tisztelete olyan, mint a mesteredé, mestered tisztelete pedig olyan, mint az Isten tisztelete* (Ab. IV. 15.).

Míg az ókeleti, sőt a nyugati népek újkori törvényei is a *rabszolgát* az úr kényének-kedvének szolgáltatták ki s a régi görög bölcselek élő gépnek tekintették, a Biblia messzemenő kíméletességet rendel el irányában. A menekült rabszolgát nem szabad gazdájának kiszolgáltatni (Móz. V. 13, 16.). A törvény előtti egyenlőségen kívül számos törvény védi meg a rabszolgát gazdájának embertelensége ellen. A rabszolgának is kijár a szombati nyugalom (Móz. V. 5, 14.). Nem szabad vele túlszigorúan bánni (Móz. III. 25, 43.). Ha a gazda megnyomorította, tartozik felszabadítani; ha agyonütné, rendes büntetést kell elszenvednie (u. o. 27, 20.); felszabadításakor el kell látnunk élelemmel (Móz. V. 15,

14.). A héber népen belül a rabszolgaság tehát bér-szolgasággá minősül. A jövevény szolgaságába jutottat a rokon kiváltani tartozik (Móz. III. 25, 47.). *A szolgálóláné a tiedhez hasonló legyen ételben, italban és fekvőhely tekintetében.* (Mech. misp. 21, 22.).

A nemzet. Izráel. A Biblia a nép legnagyobb áldásául a hazai földön való megmaradást, legnagyobb átkául pedig a szétszóródást helyezi kilátásba. *Úgy jár a jámbor, mint a fa, mely a patak partja mellé van ültetve: idején meghozza gyümölcsét, levele le nem hull és minden, amit hoz, sikerül. Nem úgy a gonoszok, hanem olyanok ők, mint a polyva, amelyet szerteszór a szél* (Zs. 1.).

A zsidó nemzeti tudatnak egyik képzete: *Izrael kiválasztása*, vagyis papi hivattal való felruházása. *Én, az Úr, igazságtételre hívtalak el, kezedenél fogtalak, megóvtalak, az emberiség közvetítőjévé, nemzetek világosságává tettelek* (Jes. 42, 6.). A kiválasztottság (helyesebben kitüntetettség) eszméje sohasem nélkülözötte az erkölcsi alapot, sohasem vált a nemzeti gőg forrásává. Már az első író próféta erkölcsileg értelmezi a kiválasztottságot: *Csak benneteket szerettelek meg a föld minden népei közül, azért torlom meg rajtatok minden bűnötöket* (Ám. 3, 2.). Világhatalmi aspiráció távolmaradt a zsidó néptől akkor is, amikor saját földjén élt, de a történeti sors is közrejátszott abban, hogy rendeltetésének érezze a népek között a testvéri viszony helyreállítását elősegíteni.

Izráel és az ókori pogány népek között a zsidóság nem ismert merő ellentétességet, hanem csak fokozati különbséget a valláserkölcsi ismeretek tekintetében. Míg a zsidóságon kívül egyetlen más nép sem ismerte

a jogegyenlőséget bennszülött és idegen között, a Tóra elrendeli: *Egy törvény legyen nálatok mind az idegen, mind a bennszülött számára* (Móz. III. 24, 20.). Megengedték a pogányok áttérését az egyisten-hitre, ha nem is vetették alá magukat a bibliai törvények valamennyi követelményeinek. Az ilyen istenhívő pogányokat istenfélőknek nevezi a Biblia. *A másvallásuak jámborai is részesei a túlvilági üdvnek* (Tósz. Szanh. 13.)

Izráel iránti kötelességünk a zsidó névnek tőlünk *telhetőleg tiszteletet szerezni* (Kiddus hasém) és *távoltartani tőle mindennemű gyanúsítást, gáncsot és megbotránkoztatást* (Chillul hasém). Ezért: *Súlyosabb beszámítás alá esik a csalás, ha nemzsidó ellen követik el, mintha zsidó ellen* (Tószefta B. kamma 10, 15.).

A második jeruzsálemi templom pusztulása (K. u. 70.) óta a diaszpóra zsidósága azt a földet ismeri el hazájának, amely őt befogadja. *Építsetek házakat és lakjátok, ültessetek kerteket és egyétek gyümölcseiket, vegyetek feleségeket és alapítsatok családot... törekedjetez annak a városnak javára, melyben laktok és imádkozzatok érte Istenhez, mert az ő java a ti javatok is* (Jer. 29, 5—57.). *Az állam törvénye: törvény* (Git. 113. b.).

Emberiség. A zsidó erkölcsiség legfőbb értéke, amelylyel az erkölcsi közkinccset gazdagította, az *emberiség* fogalma. Egyetlen ókori nép sem eszmélt arra, hogy az egyes nemzetek között valamelyes testvéri kapcsolat volna. Sem Sokrates, sem Platon vagy Aristoteles soha nem vette ajkára az emberiség szót (Müller Miksa). Aristoteles szerint az idegeneket fűként lehet letiporni. A Biblia azonban azt hirdeti, hogy kezdetben *az egész emberiségnek egyetlen nyelve volt* (Móz. I. 11, 1.) és csak

elbizakodottsága következtében bomlott nemzetekre. De a próféta szerint így szól Isten: *Egykor visszaadom a népeknek a tiszta (egyértelmű) nyelvet, hogy mindannyian az Úr nevét szólítsák és hogy vállvetve szolgálják* (Cef. 3, 9.).

Az állam csak ideiglenes kerete a testvériség megvalósításának, előiskolája a jövőbeli *messiási birodalomnak*, melyben a szeretet uralma testet ölt s özönvíz borítja el azt a társadalmi alakulatot, amely erőszakkal telt meg.

A nemzeti eszme erkölcsi jelentősége abban van, hogy külön leszármazásuk alapján, külön történeti sorsuk közepett kitermelt kultúrértékekben versenyre keljenek egymással a népek, de tartsák tiszteletben egymás hajlamait és teljesítményeit. *Járjanak a népek mind a magok istenségének nevében, mi a mi Istenünk nevében járunk mindörökké* (Micha 4, 5.). A külön nemzeti ideálok bájos színezetet adnak az emberiségnek, de nem zárják ki, hogy *a népek egyszövetséggé váljanak Isten akaratának teljesítésében.* (Ima.) Ezt reméli és helyezi kilátásba a próféta szózata: *Ne mondja az idegen, aki az Úrhoz csatlakozott: elkülönít engem az Úr népétől... Mert az idegeneket, kik hozzám csatlakoznak, hogy engem szolgáljanak és hogy nevemet szeressék, elhozom majd szent hegyemre és megörvendeztetem, mert az én házam imádság háza lesz mind a népek számára* (Jes. 56, 3—7.).

Dr. FÉNYES MÓR.

TALMUDI IDÉZETEK TÖRTÉNETI MEGVILÁGÍTÁSBAN.

I.

Két nagy irodalmi munkát hozott létre az ókori zsidóság, a Szentírást és a Talmudot. A Szentírás az idősebbik; esírása a zsidó őskorba nyúlik vissza, de már röviddel időszámításunk kezdete előtt befejezettnek mondható. A keletkezéskor levő kereszténység már befogadja és magával viszi hódító útjára. A Talmud *fiatalabb* alkotása a zsidó életnek és az antik világ *befejező* szakára tartozik. Vallástani hagyományai és történelmi emlékei a kereszténység *előtti* időkbe nyúlnak ugyan vissza, körülbelül *Ezra* koráig terjednek, de a *végző* szerkesztés összeesik az ókori Róma bukásával. Hagyományos feljegyzés szerint A Talmud 499-ben nyerte befejezését. Mondhatjuk tehát, hogy a Talmud, külső alakját tekintve, másfélezer éves, de tartalmát tekintve egy évezreddel idősebb. Sőt vannak benne ősi elemek is, mert nagy tárháza nemcsak a szűkebb értelemben vett vallási élet- és hitbeli szabványoknak, hanem a hagyományos elemeknek is, mégpedig tekintet nélkül arra, hogy tisztán vallási jellegű-e vagy sem. Sőt nem ritkán idegen hagyományok nyomaival is találkozunk a Talmudban.

Mindkét irodalom, a Biblia és a Talmud, bekapcsolódott a világesemények változatos menetébe, de *különböző* szerencsével. A Biblia, mint közös alapkönyve a zsidóságnak és a kereszténységnek egyaránt, abban a kiváltságban részesült, hogy majdnem napjainkig ré-

szese maradt annak az osztatlan tiszteletnek, mely egy többezer éves vallási kútforrásnak kijár. Újabb időben kikezdik ugyan a Biblia tekintélyét. A kritika, vagy mondjuk inkább, bizonyos ellenszenv, mind hangosabbá válik, de még nem általános, és reméljük, nem is lesz általánossá és a hullámok le fognak csendesedni. Szemben az univerzálissá vált Bibliával, a Talmud, mely éppoly mértékben zsidó alkotás, mint a Biblia, tisztán zsidó életkörben maradt meg és tisztán zsidó birtok. Így hozták magukkal a *történeti* adottságok. Mert a Talmud keletkezése már arra az időre esett, midőn a Bibliát elismerő emberiség két csoportra oszlott. Az egyik oldalon maradt a Biblia őstulajdonosa a maga őshagyományával, a zsidóság, A másik oldalon pedig új emberiség toborzódott, mely a Biblia szavait mély áhítattal hallgatta ugyan, magáévá is tette tanításainak jó részét, de magával hozta saját lelkiségét is, saját hagyományait, saját történelmi adottságait, saját szellemi és hitbeli tőkét. Ebből aztán lelki küzdelmek, vértanuságok keletkeztek és harctéri mérkőzések nyomán új vallási képlet, új vallás lépett életbe, a kereszténység.

Ebből az alakulatból adódott a Talmud számára a szűkebbre szabott irodalmi és hitbeli birtokviszony. A Talmudot is a Biblia népe alkotta, de más korszakban és más történelmi körülmények között. A zsidóság és a kereszténység akkor már különváltak egymástól. Külön utakon haladtak, külön vallási irodalmat teremtettek. Nálunk a Talmud keletkezett, a kereszténységben az egyházatyák gazdag irodalma. A két irodalom, a Talmud és a patrisztika, egyidejű; keletkezésük pár-

huzamából természetszerűen következik bizonyos szellemi párhuzamosság is, sőt bizonyos eszmeközösség is található bennük. Ez nem lep meg senkit, aki a történet szemüvegén át veti egybe a két irodalmat. Mindkettő a közös Szentírásból indul ki, mindkettő küzd — a kereszténység talán még sokkal erélyesebben, mint a zsidóság — a pogányság nagy tévedései, nevezetesen a bálványimádás és az erkölcsi züllöttség ellen. Az első apostolok zsidók voltak. Egyes egyházatyák zsidó mestereknél tanultak; zsidó elveket követtek részben szentírásmagyarázatukban is. Ez a történeti szomszédság és párhuzamos fejlődés, a közös őanyag — a Biblia — és a közös ellenség — az ókori brutális bálványimádó — arra intenek bennünket, hogy a Talmudot éppúgy saját korából kell megérteni és értelmezni, mint a keresztény egyház ősirodalmát. A Talmud nem igényel kedvezményes elbánást és nem is szorult rá kiváltságos pártolásra. De mint kétezeréves, sőt ennél is régibb irodalmi mű megkövetelheti, hogy saját korából értsék meg és saját korának történeti háttéréből értelmezzék. Nem állítja senki, a zsidóság a legkevésbé, hogy a Talmud minden része és minden legkisebb szövegeleme beleillik, a huszadik századba. Igenis, van a Talmudnak gazdag régiségtára is, mint minden többezeréves műnek. Ezt annál is inkább kell hangsúlyoznunk, mert a Talmud, mint később még közelebről is fogjuk jelezni, nem tisztán vallástudományi mű, hanem egyben világi ismeretek, élettapasztalatok és történeti emlékek gazdag tárháza is. Kiválasztani szövegtöredékeket a Talmudból és ponyvára vetni piacon kíváncsiskodó szemek számára, nem nehéz dolog. De ugyanazt még lehet tenni

minden más, hasonlókorú művel is. Meg lehet tenni minden múzeummal, minden régiségtárral, minden ókori kultuszhellyel és emléktárggyal.

Igaz, a Talmud irodalmi sorsa nagy hátrányban van a Bibliával szemben, amennyiben kisebb körre szorítkozik, csak a zsidóságra. Sokkal kisebb tehát híveinek világa, mint a Bibliáé. A Talmud ennél fogva elszigeteltebb irodalmi mű, mint a Biblia, látszatra elzárkózottabb. De csak látszatra. A valóságban a Talmud sem remeteszerű alkotás; nem légüres térben keletkezett, hanem a világesemények forгатagában jött létre. A Talmud zsidósága szoros kapcsolatban van kora külvilágával. Gazdag eszmecsere folyik közte és szomszédai közt. Voltak ellenségei, de voltak barátai is. A talmudkori zsidóság szereplője egy nagy, megrázó drámának, melynek rajta kívül sok más szereplője is volt. Ott volt az őskereszténység forrongó szektáival. Ott volt az egész pogány ókor egyfelől a maga bálványjaival és mitológiai rendszereivel, másfelől hitetlen filozófusaival és az érzéki gyönyörök léha vadászaival. Aki ebből az ősi világdrámából kiragad egy-egy hőst, vagy kiragad egy-egy szövegdarabot az akkor elhangzott drámai jelene-tekéből, elhallgatva az eredeti összefüggést, az a legjobb esetben is csak torzképet nyújthat. A legjobb esetben is meghamisította az eredeti *történelmi* valóságot: még akkor is, ha a kiszakított szövegeket a legnagyobb hűséggel, a legpedánsabb filológiai készséggel ültette át az újkor, a jelen emberiség számára.

Még súlyosabban vét az igazság ellen, aki *egy* szövegrendszeren belül szakítja meg az összefüggést; aki félmondásokat, csonka igéket ragad ki egy egységes

szövegtömbből, még csak azt sem jelezve, hogy *miről* szól az a szövegtömb, elbeszélés-e, legenda-e, népmonda-e, komoly vagy tréfás szöveg-e, egyéni nézet-e, vagy többek felfogása, indulatos kifakadás-e, vagy nyugodt véleménynyilvánítás. Nem nehéz megállapítani, hogy ilyenféle műveletekkel olyan szövegfoszlányok állíthatók elő, amelyekkel bármit lehet bizonyítani, bármit megcáfolni.

És éppen ez a szövegtechnika foglalja el az első helyet, midőn a Talmud bejut a zsidógyűlölet kohójába. Megfosztva történeti és tárgyi összefüggésüktől, atomokra bontva, elszilánkolva apró részletekre hurcolják be a Talmud antik szövegeit pontos és hű «idézetek» címén a zsidógyűlölet küzdőterére. És ezek az idézetek még csak nem is a leghamisabbak, mert vannak még silányabb idézetek is. Vannak olyan talmudidézetek, melyek ferdítés és hamisítás útján kerültek be a zsidógyűlölet fegyvertárába. Sőt vannak annyira elváltozott «idézetek» is, amelyeknek eredeti nyomát a gyakoroltabb szakember sem tudja kipuhatolni. Hogy melyek a veszedelmesebb idézetek, nehéz eldönteni. Egyformán kerülnek piacra; és egy célt szolgálnak. De védekezés szempontjából talán az első csoport, vagyis az összefüggésüktől megfosztott idézetek a súlyosabbak, mert látszatra helyesebbek, mint a nyílt hamisítványok.

Az «idézetek» ellenséges célzatú értékesítése egyik legfejlettebb harci eszköze a zsidóellenes sajtónak. Ennek a fegyvernemnek megvan már a maga multja és története, van már saját rendszere és irodalma. Ez alkalmalmmal csak a főbb vonásokról számolhatok be. Mielőtt azonban rátérnék tárgyunk közelebbi tartalmára, meg-

kell magyaráznom néhány szóval, hogy mi is tulajdonképen a sokat emlegetett Talmud, milyen könyvek és iratok tartoznak ide és hogy elvileg milyen helyet foglal el a Talmud vallási életünkben.

II.

A Talmudra vonatkozó legáltalánosabb irodalmi tudnivalók a következők :

1. A Talmud mint szakkifejezés majd tágabb, majd szűkebb értelmű. A szűkebb értelemben vett Talmud vonatkozik a Babilóniában szerkesztett ilyenemű gyűjtőmunkára. Mert ez az a szellemi termék, mely vallási és világi ismeretelemeivel hatást gyakorolt majdnem az egész zsidóságra. Ezzel párhuzamosan létrejött Palesztinában is hasonló gyűjtemény, melynek ugyancsak Talmud a neve — hiszen a «talmud» szó eredetileg csak annyit jelent, hogy ,tanulás', ,tanulmány', ,ismeretanyag', szóval nem speciálisan gyártott műszó mint pl. ,algebra', ,logaritmus', ,szintézis' stb. — de ez utóbbi gyűjteményt elnevezték, keletkezési helyének megfelelően, palesztinai Talmudnak, olykor jeruzsálemi Talmudnak, vagy röviden Jerusalminak is nevezik. Mindkét Talmudnak alaptartalma, különösen vallástani részében, nagyban megegyezik. De van bizonyos mérvű egybehangzás a többi ismeretelemre vonatkozólag is. Mert hiszen a babilóniai és a palesztinai zsidóság nemcsak vallástani alapjaiban közös, de közösek népi és történelmi hagyományaik is. A babilóniai Talmud a teljesebb gyűjtemény és túlsúlyba jutása főleg Babilónia földrajzi helyzetének és politikai szerepének

tudandó be. Babilóniát bizonyos tekintetben a zsidóság őshazájának tekinthetjük, amennyiben az első Templom elpusztulása óta állandó zsidó lakossága volt. A második Templom korszakában sem csökkent lényegesen a babilóniai zsidóság száma, noha jelentőség tekintetében erősen háttérbe szorult Palesztinával szemben. A második Templom elpusztulásával megváltozott a helyzet. A római leigázás után nagyobb zsidó tömegek szorultak Babilóniába és ez a harmadik század elején a zsidó diaszpóra központjává fejlődött. A babilóniai zsidóság aránylag szabad életet élt, főiskoláiban szabadon fejleszthette a tant. Innen van, hogy a babilóniai Talmud a teljesebb és gazdagabb gyűjtemény. Nagyobb elterjedtségét még az is elősegítette, hogy Babilóniából vagy Babilónián keresztül történtek nagyobb zsidó kivándorlások Európába. A babilóniai Talmud tehát természetes terjedési irányánál fogva is főtárgya volt a zsidó teológiai tanulmányoknak és megtartotta helyét később is.

Tágabb értelemben jelenti a Talmud azt a vallástani héber irodalmat, mely a már említett palesztinai vagy babilóniai iskolákban a Talmudon kívül keletkezett. Ide tartoznak a kisebb speciális gyűjtemények, nevezetesen a midrasmunkák és a Toszefta.

2. Mind a babilóniai, mind a palesztinai vagy jeruzsálemi Talmud két részből áll, a Misnából és a Gemarából. A Misna az ősi alkotórész; mint különálló valláskódex készült el a második század végén, I. Juda patriárka szerkesztésében. A Misna mindkét Talmudban mint szöveggönyv szerepel, melyet a Gemára, az amórák műve, folytatólagos kommentárként kísér. A Ge-

mára azonban nem tisztán kommentár, hanem egyben gyűjtőhelye is mindazoknak az ismeretelemeknek, melyek a Misnából kimaradtak, vagy a főiskolák későbbi termékeihez tartoznak. Főcélja a Gemarának a Szentírás szövegének teológiai és törvénytani kifejtése és megmagyarázása, a zsidó vallástan és a zsidó élet beható tárgyalása, végül az örökségképpen átvett hagyományos anyag irodalmi megőrzése és továbbterjesztése. De a Gemára, vagy mondjuk a Talmud, nem maradt meg eredeti terve mellett, hogy tisztán csak a vallástani anyag kifejtésére szorítkozzék. Az ókori talmudiskolákban dívó szóbeli tanmenetnek szabad és eleven folyása belevitt az iskolai munkakörbe idegen elemeket is, világi, profán és folklorisztikus alkatrészeket; már ahogyan azt az összefüggés megkívánta, vagy legalább megengedte. A talmudiskolák tanulnivágyó látogatói rendkívül nagy vonzalommal viseltettek a külső ismeretek iránt és ilyeneket belevittek olykor bensőbb eszmétársítási kapcsolatok nélkül is talmudi tanmenetükbe. Három évszázad lefolyása alatt (a harmadik évszázad elején az ötödik évszázad végéig) kialakult a Talmud a legkülönbözőbb ismeretek enciklopédikus tárházává.

3. A külső ismeretelemek befogadása kétséggkívül megváltoztatta a Talmudnak eredeti jellegét. Eredetileg ugyanis a Talmud a Misna teljes és egyöntetű kiépítését célozta, tehát tisztán a vallástörvények (a Halácha) rendszeres feldolgozásának volt szánva. Ezt a tervet azonban a való élet megdöntötte. A végső szerkesztést irányító férfiak jónak látták, hogy a Talmudban nyílt teret nyissanak koruk minden nevezetesebb tudnivalója számára. A szűkebb értelmű vallástan, a

Halácha mellett helyet engedtek az Aggádának is, mely csak részben — homiletikai és etikai elemeiben — vallásos jellegű, főképpen azonban nagyon változatos tartalmú szövegek gyűjteménye. Találhatunk a Talmudban a vallástani részeken kívül történelmi feljegyzéseket és emlékeket, a legkülönbözőbb folklorisztikus mondásokat, példabeszédeket, legendákat, meséket, mondákat és adomákat, továbbá alkalomszerű részleteket és töredékeket az ókori tudományok legkülönbözőbb ágaiból. Szinte közmondásossá vált, hogy a Talmudban minden található.

A Talmudnak eme tulajdonságát külön kell hangsúlyoznunk mostan, midőn védelméről van szó. A támadók különös előszeretettel aláhúzzák a Talmud szentségét. Szinte felülmúlja tekintély dolgában állítólag a Bibliát is. Ez a beállítás legalább is megtévesztő. A zsidóság rendkívül takarékos a szentség jelzőjével. Van Szentírása, vannak szent férfiai, de szent Talmudja nincsen, noha kétségtelen, hogy a Talmud sok szent dolgot, történetfölötti vallásos eszmét és szabványt tartalmaz, de van világi tartalma is. A Talmud a maga egészében nem kanonizált munka, mint pl. a Szentírás, melyet szónyi és betűnyi pontosságig számon tart a felekezet, mint olyan. A Talmudnak csak ősbibliai alkatrésze, a Misna, az, amit a legfőbb iskola és a zsidóság feje, I. Juda patriárka szerkesztett. De a Gemára, a maga végső összetételében, nem került ki hasonló szerkesztő bizottság kezéből, mint a Misna. Rab Asi és Rabina szerepelnek ugyan mint szerkesztők, nagyrészt nekik köszönhetjük a Talmudot, de nem zárták ezt le úgynevezett maszorétikus, szövegtani körülkerítéssel és betoldás elleni biz-

tosításokkal. Különösen bizonytalan a nem-törvénytani, az aggádikus rész, mely egyébképpen sem állott olyan éber ellenőrzés alatt, mint a Halácha.

4. Amidőn tehát valaki azt a kérdést veti fel, hogy mi jelentősége van a Talmudnak a zsidó vallásban és mennyiben tekinthető manapság vallástani alapkönyvnek hitünk szempontjából, akkor erre a nagyfontosságú kérdésre csak a következő tárgyilagos felelet lehetséges: A Talmud elsőrangú *forrásműve* a zsidó hitnek és a vele kapcsolatos ősi hagyományok rendkívül becses anyagának. De hozzá kell tennünk, hogy a Talmud nem mindvégig tisztán vallástani kódex. Ezt a *legrégibb* időkben sem állították. És erre vall az is, hogy nem kanonizálták a Talmudot vallástani értelemben *teljesen* összetartozó és egyenértékű, homogén szövegtömbnek. A zsidó tudatban a Talmud mindig két egymástól elütő tartalombeli kategóriára oszlott: vallástörvényi (haláchikus) és nem-vallástörvényi szövegekre. Az utóbbi kategóriát Aggádának nevezzük. De ez az elnevezés nem egészen pontos, mert nemcsak homilétikai és vallásbölcseleti szövegek tartoznak ide, hanem jórészt világi tartalmú szövegek is. Ez természetesen nem csökkenti a szövegek tudományos és kultúrtörténeti értékét, de figyelmezteti az olvasót, hogy az ilyen szövegekre nem szabad ráhúzni a valláselméleti zsínórmértéket.

5. A Talmud nem kér a maga számára ellenfeleitől sem barátságosabb vagy elnézőbb bánásmódot, mint minden más, vele egykorú irodalmi termék. De mint ezeréves mult folyamán felhalmozódott történelmi emlékek és benyomások hűségese megőrzője megkövetelheti ellenfeleitől is a történelmi igazság alapelveinek tiszteletben-

tartását. A mai ember tudja, hogy háborús időben olyan szólamok, olyan kemény kifakadások hangzanak el, amilyeneket békés időben nem igen hallani. Nos hát, a Talmudnak ezer évre visszanyúló emléktárában vannak, — habár igen kicsiny mértékben — egyes nyomok, melyek nyugtalan időkből, háborúk és üldözések korából maradtak vissza. Csak természetes, hogy ilyen rendkívüli időkből elhangzott szavakat nem lehet átvinni tehertételként a békeidők fehér lapjára. Mi mindent írt össze a világsajtó 1914 és 1918 közt, hallatlan gyanúsításokat, becsméréseket, rágalmakat és vádakát. És íme röviddel a háború befejezése után azzal kezdte programját a békét kereső világ, hogy fátyolt kell borítani az alig lezárt háborús évek borzalmas eseményeire és szavaira. A háborús pszichózisnak kell betudni mindent, ami a megértést megzavarhatná. Ugyanezt a fátyolt rá lehet borítani azokra a kifakadásokra is, melyek kerek két évezreddel ezelőtt üldözött és agyonkínzott zsidók ajkairól hangzottak el a pogány világgal szemben. Ezt a mi korunk annál is inkább teheti, mert a Talmud kortársa, az őskereszténység irodalma hasonló szövegeket, hasonló kifakadásokat és elítélő mondásokat őrzött meg keresztények részéről ugyancsak a pogány világgal szemben.

Ezek után átmehetünk néhány példára.

III.

a) *Faji különbségek.*

Kezdem a legsúlyosabb «idézettel», melyet legújabbán felhasználnak arra, hogy belevigyék a Talmudba a «val-

lássalvekkel» alátámasztott «faji különbséget». Az idézetet a következő fogalmazásban olvastam :

«T. 61. a. lap . . . *A rabbik tanítják: Ugyanígy* tanította Simon ben Jochai rabbi : A nem zsidók sírjai (amelyek zárt területen vannak) nem tesznek tisztátalanná (ha az ember bennük, illetőleg közöttük tartózkodik), mert az van írva (Ezek. 34, 31) : Ti az én nyájam, az én legelőm nyája, emberek vagytok. Azaz : Ti embereknek neveztettek, de a világi népek nem neveztetnek embereknek (Baba m. 114b)».

Az idézetnek forrása nem az eredeti talmudszöveg, hanem egy alkalmi füzet, melynek ismertetését mellőzhetem, annál is inkább, mivel e helyen csak néhány példát idézek. A példák fontosak, az idézők kevésbé, mert hiszen többen idézik.

Egyelőre úgy veszem a szöveget, mintha teljesen megfelelné a héber eredetinek. De még így is a következő megjegyzéseim vannak :

1. Simon ben Jochai nézetét nem fogadta el a mértékadó fórum, mert Rabban Simon ben Gamaliél (a patriárka) nem tette magáévá. Ezt a tényálladékot a Toszefot állapítják meg ugyanazon a lapon. A Toszefotot pedig idézi a füzet is u. o., de sajnos, nem ezt a részletet idézi, hanem mást, melyet én a nekem hozzáférhető kiadásokban nem is találok. Minden esetre jó lett volna rámutatni arra a tényre, hogy a mértékadó fórum és a decízió mellőzi Simon ben Jochai *egész* tételét. Nem járja tehát, hogy ma, kb. 1800 évvel a tétel megdöntése után, újra felmelegítsék mint a *Talmud megmásíthatatlan* álláspontját. A halotti tisztátalanság, melyről itt szó van, egyébképpen is elveszítette aktualitásának túlnyomó

részét a jeruzsálemi kultusz megszűnésével. Simon ben Jochai, ki a Bar Kochba-féle felkelés idejében élt, annak a reménynek hatása alatt akarta az ő tételét keresztülvinni, hogy a jeruzsálemi kultusz ismét helyreáll és országos fontosságú lett volna akkor a palesztinai földet, melyen annyi háború dúlt végig, mentesíteni, amennyire lehet, a halotti tisztátalanság állapotától. Ez volt az ő tételének a főcélzata, és kortársai ebbe nem akartak belemenni. R. S. b. J. volt az (v. ö. Sabb, 33b—34a. j. Sebiit IX, 8), ki egész Tibériást jelentette ki tisztának, amit akkor nagy merészségül tudtak be neki. Kortársai rossz néven vették könnyítési hajlandóságát.

2. Rendkívül önkényesnek tartom azt a kísérletet, hogy a tisztán vallásos jellegű halotti tisztátalanság elvéből következtetéseket vonjanak az ember értékelésének fokaira. Ha egy pillantást vetünk az ókori vallások halotti ritusaiba, a legellentéteesebb felfogásokkal találkozunk. Az antik egyiptomiak egyáltalán nem tekintik a halottat tisztátalannak. Sőt maguk a papok foglalkoznak vele. A legköltésesebb építkezések a halotti sírok, sziklahegyekbe vájt halotti kamrák, mondható, lakhelyiségek voltak. Ezzel szemben az izraeliták rituáléja megtiltja éppen a kohanitának, vagyis a zsidó papnak, hogy a halotthoz közel menjen. Még messzebb mentek az újperzsák, kik nem is akarták átadni a halottat az anyaföldnek, mert hitelvük szerint a halott tisztátalanná teszi még a földet is. A kereszténység — mint tudjuk — nem fogadta el a halottra vonatkozó levitikus tisztátalanság elvét. Mindebből az következik, hogy a különböző vallásokban különbözőképpen megnyilatkozó halotti ritusnak semmi köze nincsen az emberek egyéni

értékeléséhez. Simon ben Jochai egyébképpen nem is azt mondja, hogy a nem-zsidó hulla nem *olyan* tisztátlan mint a zsidó hulla, hanem a sírhelyre vonatkozó szabályt akarja könnyítőleg módosítani.

3. Legkevésbé van itt helye a *fajelméletnek*. Hiszen a Talmudnak *legfőbb elve* az emberiség egysége. Ezt az elvet nem tagadhatta meg Simon ben Jochai sem. És bármily különösnek látszik is egyéni véleménye, mégsem ad támpontot fajelméleti feltevésekre. Csak pontosabban kell ismerni a dolgot. Simon ben Jochai ugyanis nemcsak a nem-zsidók sírjait vonja ki a levitikus tisztátalanság szabálya alól, hanem a zsidó sírokat is, amennyiben azok a színájhegyi kinyilatkoztatás előtti idők-ből valók. Tehát a patriárkák, Ábrahám, Izsák és Jákób sírjai is ugyanabban a kategóriában vannak R. S. b. J. elve szerint mint a nem-zsidók sírjai és éppen úgy valamennyi más izraelita sír is, mely a kinyilatkoztatás előtti idők-ből való. Mindez benne van a Talmudban (Názir 54a) és Toszafot az előbbi idézetnél is figyelmeztetnek erre.

4. Még egy szót a kissé félreérthető módszerről, melylyel Simon ben Jochai támogatja az ő tételét. Itt a fordítás csődöt mondott, mert Simon ben Jochai tisztán filológiai úton — két héber szó egybehangzásával erősíti meg felfogását, ami nem ültethető át más nyelvre. A mózesi törvény ugyanis két különböző szóval fejezi ki az «ember» fogalmát: 'ádám' אָדָם és 'is' אִישׁ szóval. Az utóbbi a szokottabb, az előbbi (ádám) leginkább rituális szabványokban fordul elő. Simon ben Jochai elgondolása tehát az, hogy a tisztán rituális szabványok, mint pl. a sír tisztátalanságáról szóló fejezet, de éppen

úgy a szent olajról szóló fejezet is, melyekben az ember szót nem 'is' hanem 'ádám' kifejezés képviseli, nem vonatkozhatik másra, mint Izraelre. Mert úgy találjuk azt Ezékiél prófétánál is, hogy midőn Izraelről szól, az 'ádám' kifejezést használja (Ezék. 43, 31). Ti pedig *juhaim* vagytok, *legelőm juhai* 'ádám' vagytok. — Így kellene tulajdonképpen lefordítani a verset, ha meg akarjuk érteni Simon ben Jochai véleményét. Az idézett versnek utolsó két szavát אדם אתם 'ádám vagytok' így egészíti ki R. S. b. J.: titeket nevez a próféta ádámnak, nem pedig a többi népet. Ebből folyik *szerinte* az a következtetés, hogy amely ritusban a Tóra az 'ádám' szót használja, csakis izraelitákra érti. — Hogy ez a mesterkéltnél következtetés helyes-e vagy nem, nem érdekel bennünket, mert hiszen a talmudi decízió nem fogadta el már annakidején sem Simon ben Jochai elméletét, tehát egészen tárgytalan. De bizonyos, hogy Simon ben Jochai sem gondolt másra, mint filológiai egybevetésre, vagyis az 'ádám' szó helyenkénti használatára 'is' helyett.

Csak még egy rövid megjegyzés Ezékiél próféta verséhez. Az említett két szó אדם אתם fordítása nehézségeket okozott már a régi fordítóknak. A Septuaginta nem fordítja le. Újabb fordítók is elhagyják. Az IMIT bibliája, mely a héber szöveg integritására ügyel, úgy fordítja 'legelőm emberjuhaim vagytok'. És ez a legáltalóbb fordítás, mert Ezékiél prófétának szokott szólásmódja. Így olvassuk u. o. 36, 38-ban: «Ilyenek lesznek a rombadólt városok telve emberjuhokkal». Itt is Izraelre vonatkozik a vers tartalma.

b) *A Talmud erkölcstana.*

Megilla. «T. 13b lap. Jákób így szólt Rákhelhez : Légy a feleségem! — Szívesen, azonban apám csaló és te nem tudod őt rászedni. Erre Jákób így szólt : Én testvére vagyok a csalásban. — Hát szabad a jámboroknak csalással élni? — Erre ő így felelt : Igenis (mert írva vagyon Zsolt. 17, 27: A tisztákkal szemben tisztán jároj el és a fonákokkal szemben fonákul.)»

Ez a talmudidézet gyakran szerepel annak kimutatására, hogy mit szabad a nem-zsidóval szemben üzleti szempontból tenni.

Mindenekelőtt felmerül a kérdés : Ki ebben az antik népmesében vagy legendában a zsidó és ki a nem-zsidó? Vagy talán úgy : Ki a fajrokon és ki az idegen? Lábán ugyanis nem más, mint Jákób anyjának édestestvére, tehát egyazon családhoz tartozik mindkettő : Lábán is, meg Jákób is. Vérrokonok. És az ügy, mely közöttük van, nagyon is családi ügy. Hol van itt az üzlet? Jákób legalább nem üzletet akar csinálni, hanem házasodni akar és meg is akarja ezt drágán fizetni — hétévi szolgálattal. Kérdés továbbá, milyen csalásra gondolt itt Jákób, midőn bizalmasan beszélt Rákhellel? Semmi másra, mint arra, hogy majd résen lesz Lábánnal szemben, nehogy kicserélje neki Ráchelt Léával. Igazán kár, hogy a szemelvényes füzet nem fordította le ennek a népmesének a folytatását. Ott ugyanis megvan Jákób nagy «csalásának» mibenléte is, melyet el akart követni Lábánnal szemben. Jeleket adott át Rákhelnek, melyekről meg fogja majd ismerni, hogy ő az, nem pedig a csere-nővér. Tehát a megtévesztés vagy összetévesztés

ellen akarta magát biztosítani. Amit Jákób akkor tenni akart, azt még ma sem nevezik csalásnak. Hányféle jellel, színnel, sorszámmal, kézírással, bélyeggel védik meg manapság a személyeket és tárgyakat a felcserélés veszélyeivel szemben: az összetévesztéstől vagy megtévesztéstől? Amit tehát Jákób a népmese szerint tett, hogy Rákhelt elfátyolozva is felismerhesse, ma sem ütközik a tisztesség fogalmaiba. Ez az óvakodás — noha nem sikerült — jogos volt az ő részéről, különösen, ha előre figyelmeztették, hogy be akarják csapni. Jákób mindössze csak rosszul fejezte ki magát — vagy a legenda tette ezt ő helyette. — Úgy látszik, az antik meseszövegben igen kedvelt motívum volt a furfang, a csel-fogás. Sőt ezzel a motívummal találkozunk a későbbi meseirodalomban is. Csakhogy más irodalmakban a becsapás és a furfang rendesen sokkal tudatosabb és csatánósabb.

Néhány kis példára utalok ez alkalommal a középkor mondavilágából.

Mannsfeld gróf nevét a monda a következőkép származtatja:

Mialatt Henrik császár felütötte táborát Wallhausen mellett, jött hozzá egy vitéz és kért tőle akkora földbirtokot, amekkorát egy véka árpával be tud vetni. Megadták neki. Erre a vitéz vette a véka árpát és a helyett, hogy barázdaszerűen vetette volna el, jó vékony határvonalban szórta ki az árpaszemeket. Ez úton sikerült neki tekintélyes földdarabot körülhatárolni, mely aztán grófi birtoka lett. A furfangot nyomban észrevették, meg is súgták a császárnak, de a császár meghagyta neki ezekkel a szavakkal: Das ist des

Mannes Feld. Innen van a Mannsfeld név. (Grimm, Deutsche Sagen, 575. szám ed. Stoll).

Sokkal kiadósabban csapta be Henrik, Eticho der Welf fia, Jámbor Lajost arany ekéjével. Ő csak akkora földdarabot kért, amekkorát be tud járni déltől estig arany ekéjével. Megadta neki. Erre Henrik köpenye alá vette arany ekéjét — ez csak olyanféle kis dísz tárgy volt — lóra ült és megkezdte leendő birtokának körüljárását. Lovakat váltott, hogy mennél gyorsabban haladhasson és mennél nagyobbra szabhassa birtokát. Jó nagy uradalmat szerzett arany ekéjével és kétértelmű kívánságával. — Ugyanott 525. sz.

Hasonló esellel jutottak a szászok tekintélyes várbirtokhoz, az Ossenburghoz, mely eredetileg Ochsenburg volt. Ők ugyanis akkora területet kértek, amely egy ökörbőrrel fedhető, de a végén úgy szabták meg a területet, hogy rendkívül vékony szíjakat vágtak az ökörbőrből és körülhatárolták vele a vár helyét. Ugyanott 419. sz.

A középkori mondairodalom rendkívül gazdag ilyen és hasonló talpraesett csel fogásokban, de senkinek sem jutott eddig eszébe, ezekből tőkét kovácsolni jogi vonatkozásokban vagy társadalmi megbélyegzés céljából. A szászok soha nem találtak röstelni valót mind e mai napig az ő Ossenburgjukon, a grófok pedig gondosan őrzik címerükben ősük viselt dolgainak szimbolumát, az arany ekét, az árpaszemeket stb. Csak éppen a négyezer éves homályban rejtőző Jákóbot kívánják a vádlottak padjára ültetni, mert állítólag azzal dicsekedett leendő felesége előtt, hogy őt nem fogják becsapni, mert van olyan furfangos, mint leendő apósa.

c) *A talmudista zsidó mint bíró.*

E címhez is külön «idézet»-csoport tartozik. Szerintem a következő a legsúlyosabb :

Baba kamma «T. 113. a. lap. Ha egy izraelita egy nem-zsidóval elédbe jön törvénykezni, *akkor tartozol*, ha a zsidó törvény szerint *valahogyan* igazat tudsz neki adni, neki igazat adni és amannak azt mondani : így van ez a mi törvényünk szerint ; és ha a világ népeinek törvényei szerint (*tudsz neki igazat adni, akkor tartozol*) neki igazat adni és amannak mondani : így van ez a ti törvényetek szerint ; ha pedig így sem, akkor amazt csellel kell rászedni.»

Ez a szöveg úgy, amint előttünk van, nem szép, de jog-történeti szempontból egyike a legnevezetesebbeknek, és kár, hogy meg van csonkítva mind belső tartalmában, mind összefüggés tekintetében. Összefüggés tekintetében önkényeskedő, ill. zsaroló vámszedőkről van szó. Belső tartalma tekintetében világosan ki van fejtve, hogy a nem-zsidó tulajdonának megbántása tórabeli tilalom mindenki szerint. Ez a részlet természetesen kényelmetlen volt a talmud-«idézőnek» és ennek köszönhetjük az idézet csonkaságát és visszataszító formáját.

De van itt más kihagyás is. Az idéző elfelejtette megmondani, hogy ez az egész tétel nem az elvont Talmudnak az álláspontja, hanem egy bizonyos embernek, R. Jismaélnek a nézete, ezt pedig R. Akiba nyomban visszautasította ugyanottan. Ez az elhallgatott tény rendkívül fontos ; elsősorban azt bizonyítja, hogy a Talmud értelmében nem áll az egész tétel, mert hiszen a decízió szabálya értelmében R. Akiba szerint kell dönteni *הלכה כר' עקיבא מחברו*. «A halácha úgy marad,

mint R. Akiba vitatársával szemben». A Sulchan Áruch pl. nem könyveli el ezt a tételt. Maimonides megemlíti ugyan, de hozzáteszi, hogy «gér-tosab»-bal szemben, vagyis olyanal szemben, aki jogi alapra helyezkedik és tiszteletben tartja másnak a tulajdonjogát is, mindig *úgy* kell ítélni, ahogyan az illető nem-zsidónak *jogrendszere* szól, akár kedvező a zsidó félre nézve, akár nem. (Melachim X, 12). — R. Jismáél felfogása tehát teljesen visszautasított.

A talmudi szöveggel e szerint komoly baj nincsen. Nem érdektelen azonban R. Jismáél nézete sem, mert figyelemreméltó kortörténeti háttere van. Az említett jogi vita a második század első harmadában volt, nem sokkal a Bar-Kochba-féle felkelés előtt. Abban az időben Palesztina a rómaiak kezében volt, következésképpen az igazságszolgáltatás is római volt. Joggal feltehető tehát a kérdés, honnan van, hogy a római vámszedő nem a saját bírójához fordult, ha zsidóval volt ügye, hanem a rabbi kereste fel? Aki a szöveget közelebbről nézi, még azt is észreveheti, hogy a rabbi, akihez a római fordult, nem is ítéletet mond, hanem inkább mint ügyvéd szerepel; azt mondja a római félnek: így hangzik a mi törvényünk, így hangzik a ti törvényetek. A rabbi valószínűleg bírói ítéletmondásra nem is volt följogosítva római felekkel szemben, inkább csak megegyezést közvetített a felek közt. A kérdés tehát: miért fordul a római a zsidó bíróhoz? A felelet csak az lehet: olyan ügyről van szó, melyet a római fél nem talált alkalmasnak arra, hogy saját bírójánál megnyerje és inkább megegyezést keresett a rabbinál. A szöveg nincsen pontosan lefordítva, de ez ezúttal nem fontos.

Még csak egy megjegyzésem van arra az elvre vonatkozólag, melynek R. Jismáél adott kifejezést, hogy t. i. ha a bíró előtt két különböző jogrendszer alá tartozó fél jelenik meg, alkalmazza azt a jogelvet, amely a saját illetőségéhez tartozó félnek kedvez. Több mint valószínű, hogy a rómaiaknál is megvolt ez az elv. Erre több támpontom is van, de ezekről most nem szólhatok. Érdeemes azonban rámutatni arra, hogy az általános osztrák polgári törvénykönyvben szintén megvan ez az elv. Kopp erre már rámutatott a Rohling contra Bloch-féle perben. Az OBGB 35. § kimondja, hogy abban az esetben, ha a külföldi állampolgár *egyoldalú* ügyletet köt osztrák állampolgárral (ajándékot kíván neki adni, vagy örökséget), akkor a bíró annak az államnak a törvényét alkalmazza, amely az ügylet érvényességének kedvez. Stubenrauch kommentárja a következő két példával világítja meg az esetet: Egy francia állampolgár osztrák barátjának ajándékot testál, de az erre vonatkozó iratot nem közjegyzőnél állították ki. A Code Nap. 931. § szerint nem érvényes az ajándéklevél, az OBGB szerint azonban érvényes. A bíró tehát érvényesnek fogja kimondani az osztrák állampolgár javára az ajándéklevelet. Fordítva áll a dolog, ha pl. egy külföldi *hébernyelvű* vagy akárcsak *héber betűs* németnyelvű ajándéklevelet ad egy osztrák alattvalónak. Az osztrák jog szerint az ajándéklevél érvénytelen (1810. júl. 19. Hfd. értelmében.). A bíró azonban ebben az esetben is érvényesnek fogja mondani az ajándéklevelet, alkalmazván a külföldi törvényt, mely ebben az esetben kedvez az osztrák állampolgárnak.

d) *Utolsónak menj a háborúba, hogy elsőnek jöhess vissza.*

E csattanós mondás több ízben szerepel a zsidóellenes sajtóban, de a Talmudban csak egy mondást tudtak felfedezni, mely e cím alá rendelhető, és ezt az egyetlen mondást is alaposan félreértették.

A mondást rendesen így idézik :

Peszachim. «T. 113 a. lap. Jochanán rabbi mondta : Hogyha háborúba mégysz, ne menj elsőnek, hanem utolsónak, hogy elsőnek jöjj vissza!»

Az idézet azt a látszatot kelti, mintha ez a mondás R. Jochanántól származnék és mintha ő tantétel vagy legalábbis tanácsképpen mondta volna el az iskolában ; pedig az igazság az, hogy R. Jochanán valakinek, vagy jobban mondva valamely csoportnak nevében idézi. Ez tehát Rabbi Jochanán szájában csak *idézet*, mégpedig olyanok nevében, kikkel a zsidóság mint olyan nem azonosította magát más pontokban sem és akiknek e mondással szégyenoszlopot kívánt állítani. Ezt a társadalmi csoportot úgy nevezi R. Jochanan «ansé jerusálájim» = Jeruzsálem emberei.

Kik ezek? — R. Jochanán kortársa, *Ráb*, így írja le «Jeruzsálem embereit» (Sabb. 62b). Jeruzsálem emberei dőzsölő, kicsapongó emberek voltak. Azt kérdezte egyik a másikatól : Milyen volt a mai lakomád? Lánglisztből volt-e kenyered, vagy barnából? Gordóliai borokat ittál-e, vagy chardéliai borokat? Széles vánkoston pihentél-e, vagy keskenyen? Jó társaságban mulattál-e, vagy rossz társaságban? — Mindezt pedig — jegyzi meg Rab Chiszda — nem a rendes értelemben mondták.

A jeruzsálemi embereknek ilyen színben való feltün-

tetése első pillanatra mutatja, hogy célzatos leírásról van szó és hogy egy bizonyos csoportra gondoltak, mely nem jó emléket hagyott hátra. Hogy hol kell azt a csoportot keresni, azt az elnevezés mutatja: «Jeruzsálemi emberek!» Hiszen Jeruzsálemi emberek mint társadalmi réteg a második szentély elpusztulása óta, tehát 70. óta, eltűntek. Sem Titus, sem Hadrianus óta nem telepedtek le zsidók Jeruzsálemben. Vissza kell tehát mennünk a 70. előtti korra, amikor Jeruzsálem még a zsidó állam fővárosa volt, tehát a «Jeruzsálem embereinek» háborúba vonulása is tisztán zsidó ügy volt. A történelem nyomait követve, ama párt keretében kell őket keresnünk, mely Jeruzsálem utolsó napjaiban élt és kishitűséggel tekintett a végsőkéig folytatott, nagy szabadságharc kimenetele elé s meg akarta bontani békevágyával és kompromisszumos megadási szándékaival a belső frontot. Jeruzsálem gazdagjai tartoznak részben ehhez a párthoz; Rabbi Jochanán ben Zakkai (Szóta végén) fennhéjázóknak és gőgösöknek nevezi őket. A Midras szerint (Écha 4, 1) ezek szenvedtek a legtöbbet Jeruzsálem elpusztulása folyamán. És mint látjuk, elriasztó például állították oda az utókornak is.

«Utolsónak a háborúba menni és elsőnek visszajönni» — ezt maguk a zsidók torolták meg a legjobban, a legkeményebben az egykori jeruzsálemi «békepárton», mert nem ez volt sem akkor, sem más időkben az igazi, a tulajdonképpeni zsidóságnak hitvallása. Ezt már a Makkabeusok mutatták. És aki némileg ismeri Jeruzsálem utolsó harcainak történetét, tudja, hogy a római légiók Jeruzsálem falainál találtak legkeményebb, legelszántabb és legelkeseredettebb ellenfeleikre,

Célom az volt, hogy rámutassak egynéhány vonással a Talmud irodalmi szerkezetére és bevilágítsak az ú. n. talmudi «idézetek» műhelyébe. A dolog természetében rejlik, hogy az ilyen apologétikai fejtegetéseknél nem a legszebb és nem a legmagasztosabb szövegrészletek szerepelnek, hanem az ú. n. idézetek, melyek nagybárá a régészeti osztályhoz tartoznak és történeti keretükből kiszakítva, érthetetlenekké válnak. Pedig mennyi történetfölötti, gyönyörű szép tanítást tartalmaz a Talmud bensőséges vallásosságról, felebaráti szeretetről, egyetemes emberszeretetről, odaadó, önfeláldozó hazaszeretetről. És ezek a tanítások adták meg a Talmudnak tér- és időfölötti jelentőségét, nem pedig a határszéli korrajzi adatok, amelyeket ellenséges légkörben elelferdítgetnek. Évekkel ezelőtt azt a panaszt hallottam, hogy a zsidó tudós, ha be akarja mutatni a Talmudot, mindig csak a szép és nemes etikai tételeket válogatja ki, azt mondván, szinte kérkedve, íme ez a Talmud! Ez az eljárás olyan, — hangoztatják a túloldalon — mint mikor valaki kiválogatja a kalácsból a mazsolaszemeket és ezekben látja a kalács lényegét. Nekem erre csak az a megjegyzésem, hogy a mazsolaszemek sokkal igazabb, sokkal lényegesebb és jellegzetesebb alkatrészei a kalácsnak, mint azok a penészgombák, melyek dohos és egészségtelen helyen odatapadnak a kalácshoz, beléhatolnak, belémélyednek s úgy tesznek, mintha elejétől fogva ott lettek volna.

DR. GUTTMANN MIHÁLY.

HANGYABOLY.

Lábom előtt egy hangyaboly van ;
 nézem a munka ütemét,
 ahogy a kerti szürke porban
 nyüzsög az apró, büszke nép.

Legkisebb egység : hangyaállam —
 elég egy futó zivatar,
 elég a talpam dobbanása
 s mindent feledés : por takar.

Én vagyok itt az óriástok ;
 agyam a bíró, mely ítél.
 Belőlem fakad áldás, átok, —
 ajkam fuvalma : őszi szél.

Nézzetek rám, az óriásra,
 hogy éreztétek : mily kevés
 ami birodalom néktek,
 mi szerelem és létezés.

Megharagszom. Hát meg se láttok?!
 Eh mit! . . . S már emelem karom — —
 Egy perc ott lenn a büszke nyüzsgés,
 vagy pillanat, ha akarom . . .

. . . Már szétsodornék gyilkos kézzel . . .
 De mind terhesebb fenn az ég ;
 horkannak a fény-csikók és
 sóhajt, jajgat a vidék . . .

A szívemben már félelem van —
 Én hitetlen, az Úr izent ;
 Mit ér zäjłó városunk
 s mit a harci regiment?

Csak lebegünk az Idők csúcsán,
 mint hullám hátán a fodor :
 egy gondolat — s már nem vagyunk,
 mert Isten karja lesodor.

Oh Uram, én, a bűnös ember,
 ki nagyratörő por, salak,
 ki nem több, mint a szürke hangya —
 vajjon hogy is lássalak? . . .

HOVA?

A nagy világon nékem nincs helyem.
 Oh, merre menjek édes Istenem,
 Hova?
 Futnék, mint az úzótt réti vad,
 ha nyomába a csahos eb riad.
 De mindenütt csak tilalomfa van —
 Hova?
 Hova, mikor úgyis hasztalan?

A zsombék alján hív az ingovány ;
 ott jut még hely a búborék nyomán,
 siess!
 Ifjúság!? — Te hiszel benne még?
 Tűzvész dúl ; a zsombék is felég,

Szelek úzik kóbor lelkedet —
siess!

Siess, amíg sietned lehet!

A réten koppan telek ősz dere.

Szél hihereg : kenyér kellene?

Huhú . . .

Páncélt ver a folyók testire,

rongyok alatt tested festi be,

kacarász a kürtők torkain :

Huhú! . . .

Huhú, vigyázz! — Lapulj meg Kain!

Oh, gyermekálom : ködös horizont,

melyet minden anyaszív kibont,

hol vagy?

Látod, most már nem leszek király,

sem tengerész, sem orvos, sem tímár ;

s a csókokban s a hideg kebleken

hol vagy?

Hol vagy, mikor sehol sincs helyem?!

Hát hova menjek édes Istenem? —

Adjatok egy kis pontot nekem,

szívek!

. . . Így pusztuljak önlángomban el,

ki összeadtam mindent semmivel,

hogy égre törjön lelkem temploma? . . .

Szívek!

Szívek, hogyha mennem kell, — hova? . . .

CHAD GADJÓ.

Széder-esténk dalai és dallamai közül alig akad népszerűbb, alig akad tréfás és komoly hangulatot erősebben keltő, mint a Chad Gadjó. Talán még az Echod mi jaudéá-nál is népszerűbb, hatásosabb. Tavalyi évkönyvünkben szemügyre vettük az Echod mi jaudéát, annak számos, szinte végeleáthatatlan nemzsidó változatait, Ázsiában is, de kivált a keresztény Európában. Összeállítottuk a katekizmusi éneknek eddig ismert összes magyar változatait. Azóta Volly István újabbat jegyzett föl, Berze Nagy János pedig, a magyar néprajz egyik mestere, beható tanulmányt szentelt tárgyunknak (*Ethnographia*, 1939., L., III—135.). Az eddig Pest és Borsod megyéből ismert szövegeket két baranyaival szerzi meg. Ő is tekintettel van az Echodra is, a Chad Gadjóra is.

Ezúttal itt a mi figyelmünk a Chad Gadjóra irányul. Sorsa részben egyezik az Echod-éval. Mind a kettőről bizonyos, hogy a zsidó középkor a XIII. század előtt egyiküket sem ismerte. Neubauer Adolf honfitárstunk sorra vizsgálta az oxfordi Bodleyana, Európa legnagyobb hebraica-könyvtárának Pészach-haggada kéziratait, Darmesteter Arsène pedig ugyanezt végezte a párisi Bibliothèque Nationaleban. Egyetlenegy kéziratban sincs meg sem az Echod, sem a Chad Gadjó. Az Echodról valószínűnek derült ki, hogy a XIII. században Németországban keletkezett.

Ezúttal a Chad Gadjóról jutunk majd hasonló valószínűségekre. De ne vágjunk eléje a végkifejlésnek. Ve-

gyük először szemügyre a tárgy nemzsidó párhuzamait, tüzetesebben a magyar változatokat s csak azután vizsgáljuk az eredet kérdését, valamint a Chad Gadjó értelmét, célzatát.

Akármilyen ismeretes, mégis kiindulóul be kell mutatnunk a Chad Gadjó lényegét. Erre a célra elegendő a záróversszakot közölnünk, amely ennek a mesetípusnak természete szerint magában foglalja az összes előzőket. Közöljük pedig Pap Károlynak fordításában, helyesebben földolgozásában, amelyet Naményi Ernő Haggádája részére szerzett:

Végül — áldassék — az Isten
maga jött nagy fényességben
s megölte a Halálangyalt,
mikor az éppen a taglót
pozdorjává törte, amely
leroskasztotta a bivalyt,
midőn az a vizet itta,
amitől a tűz elájult,
amiért elhamvasztotta

lehelletével a görcsös
goromba, barna botot, mely
elverte a vörös kutyát,
mert a csúf fekete kandurt
megugatta, megharapta,
amért ráugrott s megmarta
a fehérszörű gödölyét,
a kétgarasos gödölyét.

Nemzsidó párhuzamok.

A Chad Gadjó a maga ismétléseivel és halmozásaival iskolapéldája a láncolatos mesének, a halmozó mesének. Nem csoda, hogy a Chad Gadjó tárgyalásával indult meg ennek a mesefajnak kutatása. Megindította Wagen-seil, Johann Christoph, 1699-ben. Amikor pedig a finn Martti Haavio megkísérelte, hogy a láncmeséről szóló kutatásokat összefoglalja (Kettenmärchenstudien, FF Communications No 88, 99, Helsinki, 1929, 1932), ő is

művének első, igen terjedelmes fejezetét a Chad Gadjónak szentelte.

Nem tekintve néhány régebbi célzást, Cervantesnél, Fischartnál, Mikes Kelemennél, az első teljes följegyzés, úgy látszik, a XVIII. sz. első feléből való a Neu vermehrtes Berglieder-Büchlein-ben. Reinhold Köhler a tárgyról szóló alapvető tanulmányában (Kleinere Schriften, III. 355—365) újra lenyomatja. Tárgya: Gazda küldi Jäckelt (Jakabot), kaszálja le a zabot, Jäckel nem kaszálja; küldi szolgáját Jäckelhez, nem megy; küldi kutyát, marja szolgát, nem marja; küldi bunkót, csapja kutyát, nem csapja; küldi tüzet, égesse el bunkót, nem égeti; küldi vizet, oltsa tüzet, nem oltja; küldi ökröt, igya vizet, nem issza; küldi mézáróst, vágja le ökröt, nem vágja; küldi keselyűt, vigye el mézáróst (dass dich der Geier hole), nem viszi; küldi boszorkányt, igézze keselyűt, nem igézi; küldi hóhért, égesse el boszorkányt, nem égeti; küldi doktort, ölje hóhért, — most azután a hóhér, nehogy megölesse magát, kész boszorkányt égetni; nehogy égjen, boszorkány igézi keselyűt; mintsem igéztesse magát, keselyű kész elvinni mézáróst; mintsem elvitesse magát, mézáros kész ökröt vágni; mintsem levágassa magát, ökör kész vizet meginni; mintsem megitassa magát, víz kész tüzet oltani; mintsem eloltassa magát, tűz kész bunkót égetni; mintsem elégettesse magát, bunkó kész szolgát ütni; mintsem megüttesse magát, szolga kész Jäckelt küldeni — Jäckel lekaszálja a zabot.

Ugyancsak a XVIII. században lejegyezte az egyik változatot Ulrich, Johann Kaspar, zürichi pap. A Grimm testvérek a KHM első kiadásában 1812-ben közölték

teljes szövegét, de a későbbi kiadásokban kimaradt ; újra lenyomatta Bolte-Polivka, Anmerkungen, III., 100—102, címe: Das Birnli will nit fallen, vagy rövidebben *Birnli* (körtécske). Ez a változat egyszerűbb. Gazda rázza körtefát, körte nem hull ; küldi Jocklit, hogy megrázza, nem megy ; küldi kutyát, harapja meg Jakabot, nem harapja ; küldi bunkót, csapja kutyát, nem csapja ; küldi tüzet, égesse el bunkót, nem égeti ; küldi vizet, oltsa tüzet, nem oltja ; küldi borjút, igya meg vizet, nem issza ; küldi mézáróst, vágja le borjút, nem vágja ; küldi hóhért, akassza mézáróst. Ekkor bezzeg a mézárós már akarja a borjút levágni, borjú akarja vizet inni, víz akarja tüzet oltani, tűz akarja bunkót égetni, bunkó akarja kutyát ütni, kutya akarja Jocklit marni, most már Jockli megrázza a fát, hull a körte.

Ez a változat jóval egyszerűbb, bizonyára eredetibb is, mint a Berg—Lieder—Büchlein-beli. De a kettőben, mind a zabkaszáló, mind a körterázó Jakab meséjében, benne vannak a közös vonások, bunkó, tűz, víz, ökör, mézárós, hóhér. Ezek a Chad Gadjónak is főelemei. Csak a hóhér helyébe a malach hamóvesz, a halál angyala lép. Már pedig a mesekutatásnak egyik alaptörvénye : a motívumok egész sorának egyezése nem lehet véletlen találkozás, hanem közös eredetre vall.

Még egy-két párhuzam. Beaune-ban, Burgundiában beszélnek : Jeannak meghagyják, ültessen kelkáposztát, nem ültet ; kutyát küldenek, marja meg, nem marja, stb. Végül halál akarja mézáróst ölni, mézárós borjút vágni, borjú vizet inni, víz tüzet oltani, tűz bunkót égetni, bunkó kutyát ütni, kutya Jeant marni, így Jean mégis ülteti a kelkáposztát. (Gaston Paris, Romania,

1872, I., 218, 219.) Ebben a francia változatban tehát föllép a kutya és a halál is, mint a Chad Gadjóban.

A német nyelvterületen az uralkodó változat Birnli. Angol nyelvterületen a jellegzetes *The old Woman and her pig*, az öreg asszony és disznaja. Öreg nő hazahajtja disznaját, ez nem akar a korláton átmenni. Végül: tehén tejet ad macskának, macska akarja patkányt enni, patkány akarja kötelet rágni, kötél akarja mészárosrost akasztani, mészáros akarja ökröt ölni, ökör akarja vizet inni, víz akarja tüzet oltani, tűz akarja bunkót égetni, bunkó akarja kutyát ütni, kutya akarja disznót marni, — most már átmegy a disznó a korláton, az öregasszony végre hazamehet (Stith Thompson, Motif Index FF Communications No 116, 422). Íme, itt is a sorban: kutya, bunkó, tűz, víz, ökör, mészáros, — mint a Chad Gadjóban.

Reinhold Köhler és Bolte Polivka rengeteg párhuzamot jegyeznek föl: német, hollandus, flamand, francia, provençal, olasz, dán, svéd, norvég, angol, görög, román, cseh, orosz, kisorosz, kabyli, berber, szíami, ind változatokat. Valamennyi közül csak egyetlen würzburgi változatról látom közölve, hogy az erőknek sorát *Isten* zárja le, mint a Chad Gadjóban.

Ellenben egy jiddis mese, melyet litván zsidók szájából Olsvanger jegyzett föl, Istent már a mese elejére helyezi. A német mesében az Úr küldi Jakabot, ellenben a jiddisben ez az úr maga az Úristen. Jankele ellenkezik az Úristen akaratával. Végső kifejlés:

Hot der Rebejnischejлом aropgeschickt
 Malach hamowess af der erd,
 Malach hamowess soll schejchet nemen,
 Malach hamowess wil schejchet nemen,

Schejchet wil schejn kiele schechten,
 Kiele wil schejn wasser trinken,
 Wasserl wil schejn fajerl leschen,
 Fajerl wil schejn schtekele brenen,
 Schtekele wil schejn hintele schlogen,
 Hintele wil schejn Jankele bajssen,
 Jankele wil schejn barelach rajssen,
 Barelach wiln schejn falen, —
 Barelach wiln schejn falen.

(Olšvanger, Rosinkess mit Mandlen, Basel, 1920., 238, 39, a második kiadásból kimaradt).

Magyar változatok.

Már Reinhold Köhler, tárgyunk első igazán tudományos kutatója, kiemeli a mesének magyar változatát, melyet Stier német fordításából ismer. Tárgyunk egyébként kiváló magyar mesekutatókat is foglalkoztatott. Katona Lajos (Irodalmi tanulmányai, I., 291—292, Ethnographia, 1914., XXV., 289—290) összeállította a Jakab-mese magyar változatait. Az igaztalanul elfelejtett Binder Jenő igen beható, igen tartalmas tanulmányban vizsgálta a magyar és a külföldi párhuzamokat. (Néhány népies tréfánk eredete, Erdélyi Múzeum, 1892., IX., 389—405). Binder kimutatja, hogy a német Jakab-mese közvetlenül is hatott: szinte egyenes fordítását adja Székely Sándor a Tréfás népdalokban (105); itt is a sor: mézszáros, bika, víz, tűz és a bot, amely megveri Jakabot, aki nem aratta le a zabot. Hasonlót közölt Jászdózsáról azóta Lencse István (Ethnographia, 1927., XXXVIII., 55). Binder külön méltatja azt a sajátos elemekkel bővült mesét, melyet Arany László jegy-

zett fel ezen a címen : A kóró és a kis madár. Kis madárka száll kóróra, kéri, hogy ringassa. Nem ringatja. Következik a természetes ellenségeknek sora : kóró, kecske, farkas, falu, tűz, víz, bika, furkó, féreg, kakas. Kifejlés : szalad a kakas, kapja a férget ; szalad a féreg, fúrja a furkót ; szalad a furkó, üti a bikát ; szalad a bika, issza a vizet ; szalad a víz, oltja a tüzet ; szalad a tűz, égeti a falut ; szalad a falu, kergeti a farkast ; szalad a farkas, eszi a kecskét ; szalad a kecske, rágja a kórót ; a kóró bezzeg ringatta a kis madarat. Ez sajátosan *magyar* mese. Külföldi párhuzamot hozzá sem Binder, sem Katona nem talált ; a láncmese gazdag irodalma, kivéve természetesen Binder tanulmányát, nem ismeri. Egy változatát Domokoson, Szolnok-Doboka megyében feljegyezte M. Németh Sándor. (Magyar Nyelvőr, 1885., XIV., 424, 425.) Itt a sor : kóró, kecske, farkas, falu, tűz, víz, ökör, járom, szú. A falu itt nem kergeti, hanem «meglütte» a farkast. Ez a meglövés több idevágó magyar mesének egyik eleme. Annak a magyar változatnak is, melyet Kálmány Lajos közöl Madarász-tóról. Címe : A bot és a bak. Kezdőszaka :

Émönt apám a vásárra
Fél pé'zê, más fél pé'zê...;

Záróverse :

Oda mönt az a karvaj
Szétszöggye azt a puskást,
A méj puskás meglü'je aszt a bikát
A méj bika mögigya aszt a vizet,
A méj víz elotya aszt a tüzet,
A méj tűz möggyutya aszt a botot,
A méj bot megütytye azt a bakot,

A mēj bakot apám a vásárba,
Fél pé'zê, más fél pé'zê...
Hej, daru dárom!

(Kálmány, Szeged népe I. 151—153)

Kettősen figyelemreméltó. Először is a puskás. Evvel találkozunk Erdélyi Jánosnak is följegyzésében, amely ekkép indul:

Vajjon hol van az a kecske,
Kit apám vett a vásáron,
Fél pénzen, fél garason?

Záróversszaka:

Vajjon hol van az a halál
Ki elvitte a mézáróst,
Ki levágta a tehenet,
Ki megitta azt a vizet,
Ki elnyelte azt a puskást,
Ki meglőtte azt a farkast,
Ki megette azt a kecskét,
Kit apám vett a vásáron,
Fél pénzen, fél garasson?
Fejved anyám, fejved.

(Erdélyi János, Népdalok és mondák, III. 151, 152)

Ennek az erdélyi mesének meglepő nyomára akadunk már több mint egy századdal Erdélyi följegyzése előtt Mikes Kelemennek egy levelében. 1725. április 22-éről keltezett LX. törökországi levele így kezdődik: Hol vagyon? Hol vagyon az a puskás, ki meglőtte azt a farkast, ki megette azt a kecskét, kit apám vett a vásáron? Ebben ráismerünk Erdélyi meséjének harmadik versszakára. Ez azért nevezetes, mert Cervantes és Fischart célzásán kívül ez a legrégebb nemzsidó nyoma a mi mesefajunknak.

Külön megjegyezni való, hogy a bot és a bak, vala-

mint Erdélyi puskásmeséje, világosan szól kecskéről, melyet apám olcsó pénzen vásárolt. Ezt a vonást sem a Birnli, sem a Pig-típus nem mutatja föl, márpedig ez a Chad Gadjónak indító motívuma.

Az eredet kérdése.

Látnivaló, a Chad Gadjónak jelentős hely jut láncolatos mesénk történetében. Nem is mellőzhették a tárgynak legtekintélyesebb kutatói, sem elsejük, R. Köhler, sem legfőbbjük, Bolte (Bolte—Polivka, II., 104), sem a mi Binderünk. G. Paris a maga tanulmányának ezt a címet adja: *La chanson du chevreau* (Romania, 1872., I., 218—225). Tehát Chad Gadjó-ének. Haavio ugyancsak a Chad-Gadjón kezdi kétkötetes munkáját, Taylor pedig a *Handwörterbuch des deutschen Volksmärchens*-ben (II., 180) az idevágó szakasznak címéül héber betűvel írja ki a Chad Gadjót. Ulrich, akinek a zürichi Joggeli-mese 1768-i följegyzését köszönjük, magyarázatul fölhozza, hogy a zürichi gyermekek ezt az éneket húsvétkor az utcán eltanulhatták a zsidógyerekektől. De Köhler is, a tárgy első tudományos földolgozója, minden fönntartás nélkül s több alkalommal a Chad Gadjóból származtatja a Görögországban, Magyarországon, Franciaországban, Angliában, Skandináviában élő néphagyományokat. (Kleinere Schriften, III., 305, 357, 363). Számos tekintélyes kutató osztja Köhlernek ezt a fölfogását. Egyikük, a finn Yrjö Hirn, még azt is lehetőnek képzeli, hogy a keresztények a kereszteshadjáratok alkalmával Palesztinában tanulták el ezt a mesét. (Haavio FFC. 88, 38).

Mit szólnak zsidó tudósaink? Zunz röviden így jellemzi széderzáró mesénket: «Das einem deutschen Volksliede nachgeahmte Chad Gadjó» (Gottesdienstliche Vorträge² 133). Goebel, aki a Birnli tárgytörténetét tartalmaz cikkben mutatja be (Handwörterbuch des deutschen Volksmärchens, I., 256—260), úgy véli, hogy Zunz hibás végletbe téved. Azonban Zunz óta a zsidó tudomány az ő felfogását követi.

Az ellenkező feltevés, hogy a Chad Gadjóból keletkezett a Jakab-mese, eleve is elfogadhatatlan. A láncolat mesének az a jellemzője, hogy befejezése visszatér a kiinduláshoz, pl. Jakab végül is lerázza a körtét, vagy lekaszálja a zabot, a kóró végül is ringatja a kismadarat. Eleinte Jakab is, a kóró is szabódik, végül engednek s így a szereplők (bot, tűz, víz, bika, mészáros) kétszer is fölvonulnak, eleinte ellenkezve, azután kényszerűségből engedelmeskedve. Továbbá, ha a Chad Gadjó volna az eredeti, akkor nehezen érthető, hogy az igen nagyszámú európai változat miért ejtette el a sor tetejéről az Ūristent, aki csak egy würzburgi és a litván jiddis változatban avatkozik be a cselekménybe.

Zunz megállapításához hozzájárul hazánkfia, Kohut George Alexander, akit tárgyunk vonzott és többször foglalkoztatott (Revue des Études Juives, 1895, XXXI., 240—246, Jewish Encyclopedia, VI., 127, 128). Kohut azt hiszi, a Chad Gadjó német meséből keletkezett, amely viszont a francia néphagyományból eredt. A francia eredetet azonban G. Paris nem tartja valószínűnek.

G. Paris az ő komoly módszerességével látott a kérdéshez. Neubauer Adolf és Darmesteter Arsène is szakszerűen ntájékoztatták. Maga utánajárt, hogy, ámbár

a szfárd ritus általában nem fogadta el, mégis a dél-francia szfárdok átvették (nyilván az északfrancia zsidóktól). Elénekelte magának Párisban s úgy látta, hogy a párisi zsidók hasonló dallammal éneklik a Chad Gadjót, mint amilyen dallammal éneklik a burgundi parasztok a népdalt a kelkáposztát plántálni vonakodó Jeanról. Gaston Paris nem dönt az eredetről, de kérdi, nem kell-e német vagy lengyel földön keresni.

Valóban úgy vélem, német földön kell keresni. Az eredet kérdését a Chad Gadjónál ugyanolyan alapon lehet eldönteni, mint az Echod mi jaudéánál. Eldönti egy 1406-ban készült Sziddur-kézirat, amelyről Nehemias Brüll (Jahrbücher, 1879., IV., 97.) számol be. Ebben a sziddurban olvasható, hogy az Echod és a Chad Gadjó el volt rejtve Eleázár ben Judának, a Rókéách szerzőjének, wormszi tanházában és hogy Izrael, szétszóródásában, széder-estén elénekli. Eleázár ben Juda a XIII. században élt Wormsban, tanítványa volt Juda Hachasszidnak, akinek műve, Széfer hachasszidim, bámulatosan gazdag német néphiedelmekben, német néphagyományokban. Ez a kör nyilván nem idegenkedhetett a német népdaltól, népmesétől. Átvehette a mi mesénket is a XIII. században. Mint rezervátumot őrizhették. Majd idővel írásban terjesztették, a XV. század elején, 1406-ban, már szerte énekelték, a XVI. század végén ki is nyomatták, először Prágában, 1590-ben, azóta igen sokszor.

Tehát nagyon valószínű, hogy a német népdal hatása alatt keletkezett a Chad Gadjó. De a viszonthatás kétségtelen. Meglepő, hogy Arnim-Brentano német népdalgyűjteményük, Des Knaben Wunderhorn, függeléké-

ben megőrizték a Chad Gadjónak teljes német fordítását ily fölirattal : Für die Jünger von unsern Leut.
Záróversszaka :

Da kam unser lieber Herrgott
Und schlächt den Malach Hammoves,
Der da hat geschlächt den Schochet,
Der da hat geschlächt den Ochsen,
Dass er hat getrunken das Wasserlein,
Das da hat verlöscht das Feuerlein,
Das da hat verbrennt das Stöcklein,
Das da hat geschlagen das Hündlein,
Das da hat gebissen das Kätzlein,
Das da hat gegessen das Zicklein,
Das da hat gekauft mein Väterlein,
Um zwei Schilling Pfennig,
Ein Zicklein! Ein Zicklein!

Ezen az analógián bátorodva arra gondolhatunk, hogy az Erdélyi János és a Kálmány Lajos följegyezte magyar néphagyományok ugyancsak a Chad Gadjónak közvetlen hatása alatt keletkeztek.

A Chad Gadjó értelme és célzata.

Eredete szerint tehát a Chad Gadjó egyszerű gyermekes népdal, tréfás, szórakoztató. Annál feltűnőbb, hogy nemzsidó részről is mennyi különös magyarázatot ért. Ezeket tüzetesen adja elő Haavio (FFC., 88, 1—63). Wagenseil józanul fölismeri, hogy semilyen titokzatoságok nem rejlenek a versikében, hanem tisztán arra való, hogy jókedvre derítsen s hogy ismétléseivel az emlékezetbe vésődjék. De elmondja, hogy egy prágai rabbi mily mélységes titkokat lát benne : A bot : Jákob,

a kutya : Ézsau, a tűz : betegség, a víz : Mózes, az ökör : Izrael, a gödölye : a Messiás. Ezekről az értelmezésektől megihletve Hermann von der Hardt, Helmstadt prépostja, megírta művét, melynek címe Haedus = gödölye. Közli a Chad Gadjót, hibáztatja a zsidókat, hogy ők ismerik, de titkolják a rejtett értelmét. Az ő értelmezése szerint a gödölye nem más, mint Izrael, kit atyja, az Isten megvásárolt, azaz Egyiptomból kiváltott. A két zuz nem más, mint Mózes és Áron. A macska, mely megeszi a gödölyét, Asszíria, mely elpusztítja Izrael birodalmát. A kutya, mely a macskát marja, Babilónia, mely Asszíriát megdönti. A bot, mely a kutyát csapja, Cyrus, ki Babilóniát elfoglalja. A tűz : Nagy Sándor, ki Perzsiát meghódítja. A tűzoltó víz : Róma, mely eltörli Makedóniát. Az ökör jelzi a szaracénokat, kik Bizáncot kiszorítják a Szentföldről. A mészáros : Bouillon Gottfried, aki a szaracén ökröt levágja. A malach hamovesz nem más, mint a török, aki 1291-ben még Ptolemaist is, az utolsó bástyát, elvette a keresztényektől. — Elmésség nem vitatható el ettől a képzeletszerű bonyolult magyarázattól. Meglepő azonban, hogy még a XIX. század tudományos kutatói sorában is hívőre talált.

A zsidóság körében is korán nyilatkozott meg a készség, hogy a Chad Gadjóban rejtett értelmet derítsenek föl. A Neh. Brüll bemutatta Sziddur-kézirat már 1406-ban úgy véli, hogy magunkra kell vetnünk, ha a Chad Gadjót üres versnek látjuk, holott már sokan törekedtek arra, hogy megértsék bölcsességének rejtvényeit (Jahrbücher, IV., 97). Ez a belemagyarázás tehát már a XV. században javában járta, azóta sem szűnt meg.

Korok és egyének mást-mást olvastak beléje. Legújabbban Reichard Piroska így zárja a Chad Gadjó versét :

apám vett egy gödölyét,
 így rendelte a törvény ;
 vér válthatja csak meg a vért,
 kering, sodor az örvény,
 kört körbe zárnak a körök,
 az élet végtelen,
 a halál végtelen,
 a szenvedés örök.

(Ararát évkönyv, 1939, 74).

Sötétlátás, melyben a vers keletkezési évének, 1939-nek egész szomorúsága és nyomorúsága tükröződik. Eredeti, de ellenkezője annak, akár amit a Chad Gadjó szerzője kifejezni szándékozott, akár amit azok éreztek, kik a mesét a széderestéhez hozzáillesztették.

Mennyivel találóbb Teuber Christian Andreasnak ítélete, aki (1732-ben) a Chad Gadjót ekképp jellemzi : Nem hiszem, hogy a vers rejtvény, hogy Izraelnek majdani megváltását példázza ; egyszerű, játszi és a mellett mégis épületes magasztalása Istennek, akinek minden teremtmény fölötti hatalmát szemlélteti. A Chad Gadjó is, az Echod is, Istenben csúcsosodik ki : Isten áll mindenekfölött, ő az első, ő az utolsó, ő a kezdet és ő a vég. Így tehát épületesen zárul a Peszach-ünneplés (Haavio, FFC. 88., 12—14).

Azt hiszem, a legdöntőbb átalakítás, melyet a Chad Gadjó a mintául használt európai néphagyományon végzett : a betetőzés. A nemzsidó néphagyományokban (a würzburgi változatot kivéve) nem jut teendője Istennek. Márpedig Istent a világ rendjében a zsidó dal nem

mellőzheti. A régi hagyomány tanítja : Király a vad-állatok fölött az oroszlán, király a háziállatok fölött a bika, király a madarak fölött a sas, följük emelkedik az ember, de mindnyájuk fölé, az egész mindenség fölé magasztosodik a szent Isten, áldott ő (Chagiga, 13. b.). A Chad Gadjó az erők (állat, tűz, víz, halál) piramisának tetejére Istent helyezi : minden történés, minden erőszak, minden erő fölött ott áll az igazságtevő Mindenható.

Dr. HELLER BERNÁT.

MAGYAR ÁLLAMFÉRFIAK HÁZI ZSIDÓI.

A régi magyar földesúrnak életberendezését, akár főúri várkastélyban lakott fenn a magasban, akár nemesi udvarházban lenn a síkon, alig tudjuk elképzelni három kellék, mégpedig nem tárgyi, hanem személyi kellék nélkül. Nem akarok értéksorrendet felállítani, de azok a kellékek így következtek : parádés kocsis, udvari poéta és házi zsidó.

A parádés kocsis vitte be a földesurat a vármegyei gyűlésekre, főkép a tisztújításokra, hogy ott jóvér paripáit, cifra lószerszámait megbámultassa.

Az udvari poéta, aki sokszor egyúttal falusi rektor volt, köszöntötte fel a ház urát és asszonyát az évenként megismétlődő névnapokon, ő tartotta jól borsos-paprikás adomákkal és csiklandó rigmusokkal a vendégsereget, ugyancsak ő készítette a halotti búcsúztatót, ha a családban, vagy annak kiterjedt rokonságában gyász eset fordult elő.

A házi zsidó nem lakott ugyan a kastéllyal vagy a kúriával egy telken álló cselédépületben, mint a parádés kocsis, nem kopogtatott be mindennap a földesúrhoz pálinkás jó reggelt kívánni, mint az udvari poéta, de azért elég közel állott földesúrához és elég gyakran megfordult körülötte. Ha máskor nem, hetivásárra menet jelentkezett uránál, hogy nem küld-e, nem hozat-e valamit a közeli városból, levelet a postára, orvosságot a patikából. Egyébként ő is a földesúr telkén lakott, a kastélytól nem messze, a kúriához közel. Ott főzte a földesúr fölösleg-gabonájából és még inkább a tömérdek kárbaveszendő gyümölcsből a különféle pálinkát, amit aztán el is mért. Ő szerzett kellő időben vevőt az uradalom búzájára és gyapjára, ő kerített az uraságnak, ha az megszorult, kisebb-nagyobb kölcsönt, ő helyezte el — a hitelélet későbbi fejlődése során — az uraság váltóit takarékpénztárban és bankházban, valószínűen ő gondoskodott az óvatolás veszedelmének az elhárításáról is.

Így volt ez 100—125 évvel ezelőtt, abban a korban, amelyből Jókai leghíresebb regényeihez, az *Egy magyar nábobhoz*, *A régi jó táblabírákhoz* stb. vette a hősöket és eseményeket, így maradt ez még jó ideig a XIX. század folyamán, amikor a magyar nemzet életének talán legnevezetesebb korszakain: a demokratikus átalakulás, a 48—49. évi szabadságharc, az 1867-es kiegyezés nagy korszakain ment végig.

E korszakos változások folyamán háttérbe szorult a parádés kocsis, háttérbe szorította a gőzhajó és gőzvasút; eltűnt az udvari poéta, eltűntették a hírlapok és szépirodalmi folyóiratok, melyeket hivatott írók

és költők, Kisfaludy Károly, Vörösmarty, majd Petőfi, Arany szerkesztettek; de a változás kiterjedt a földesurakra is, közülük, legalább is a legkiválóbbjaik közül emelkedtek ki az államférfiak; kiterjedt a földesurak házi zsidóira, mert közülük sokan, természetesen szintén csak a legkiválóbbak, tovább szolgálták államférfiakká átalakult földesuraikat, de most mint szellemi munkások, mint hírlapírók, publicisták, szerkesztők, szaktudósok, mint a nagyoknak odaadó hívei.

Hosszú kortörténeti és még hosszabb lélektani magyarázatra volna szükségem, ha ki akarnám mutatni, hogy állott elő a magyar nemesség köréből az államférfi, a magyar közéletnek olyan egyéne, akit föltűnésekor még magyar szóval sem tudtak megnevezni (az *államférfi* csak 1848 után kerül közhasználatba), aki nem annyi, mint a főrendi tábla tagja vagy a vármegye követe, nem is annyi, mint az udvari kancellária vagy a helytartótanács hivatalnok, még a hazafival sem azonos, hanem egy új és külön fogalom, amelyet gr. Széchenyi István illeszt bele a magyar történelembe a maga kimagasló személyével és dicsőséges életpályájával. Ez azt jelenti, hogy én is elfogadom azt a történelemből a köztudatba átment felfogást, hogy Széchenyi István az első magyar államférfi. Vele kezdem meg tehát azt a fényes sort, amelyben három nemzedéknek a nagyjai csatlakoznak egymáshoz és követik egymást és amelyben minden nagy magyar államférfi mellett ott áll a hazai zsidóságnak egy-egy fényes elméjű, hasznos munkájú tagja.

Kezdem ezt a sok minden szempontból érdekes párhuzamot *Gróf Széchenyi Istvánnal* és *Falk Miksával*.

Itt mindjárt hallok a csodálkozó felkiáltást : hát Széchenyi is tartott maga mellett szellemi házi zsidót? Hiszen a tudományos antiszemitizmus Széchenyire szeret hivatkozni és őt szokta kijátszani a zsidóbarát Kossuthtal, Deákkal és Eötvössel szemben. Tagadhatatlan, hogy Széchenyi beszédeiben, irataiban, naplói-ban mér egy-egy kellemetlen vágást a zsidóságra, de ha Széchenyinek csupán csípős megjegyzéseiből, gúnyos szójátékaiból, haragos dorgálásaiból akarnánk következtetni, akkor bizvást ráolvashatnók az antilójális, antiarisztokrata, sőt az antimagyar jelzőket. Én azonban tényekre támaszkodom, egy negatív és egy pozitív tényre. Széchenyi István egy szóval sem ellenezte, hogy a M. T. Akadémia, melyet ő alapított és melynek több évig másodelnöke volt, 1840-ben, tehát még a zsidók bármilyen jogainak a megszavazása előtt, be ne válassza tagjai közé Bloch Móricot, a 25 éves zsidó nyelv-tudóst, akiből aztán a nagyhírű Ballagi Mór lett.

Sokkal többet jelent a pozitív tény, az, hogy Széchenyi, a legnagyobb magyar s a legelső magyar államférfi, szintén tartott maga mellett egy szellemi munkára alkalmas házi zsidót *Falk Miksa* (1828—1908) személyében. Tudjuk, hogy Széchenyi a forradalom kezdetén szenvedett lelki megrázkódtatás következtében a döblingi elme-gyógyintézetbe vonult és hogy ott töltötte élete utolsó tizenkét esztendejét. Mikor lelki egyensúlyát visszanyerte, ismét foglalkozni kezdett a politikával ; ő is döntögette a Magyarországra súlyosodó abszolutizmust ; megírja tehát döblingi magányában a Bach-rendszer ellen élete utolsó főművét, a híres *Blicket*, amely nem kis mértékben járult hozzá Bachnak, a korlátlan hatalmú

államminiszternek a bukásához. Mikor a döblingi önkéntes fogoly ezt a heroikus harcot folytatta a mindenható miniszterrel és rendszerével, egy harmincéves zsidó fiatal embert vett maga mellé fegyvernökül, Falk Miksát, akinek diktált, akivel kéziratát átnézette, akivel hatalmas műve részleteit bizalmasan megbeszélte s akire egész művének sajtó alá rendezését rábízta. Falk Miksa, aki élete későbbi folyamán, mint szerkesztő, mint képviselő, mint közéleti férfiú annyi kitüntetést szerzett és annyi dicsőséget aratott, a még oly sok kitüntetésnél és a még oly nagy dicsőségnél bizonyára többre becsülte azt, hogy hűséges fegyverhordozója lehetett a magyar nemzet szellemi Toldi Miklósának, ennek a nagy hősnek szinte végső összeroppanásáig.

*

A magyar politikai ábécé úgy van megszerkesztve, hogyha valaki benne Széchenyit mond, utána rögtön *Kossuthot* kell ejtenie. Kossuth a majdnem egy századot felölelő életének csak az első felét töltötte a hazában, aztán hazátlanul bujdosott országról országra, sőt világrésről világrészre. S az a csodálatos, hogy a zsidók nem akkor rajzolták körül, mikor mint az országgyűlési ellenzék vezére a népszerűségnek hihetetlen magaslatán állott, nem is akkor, mikor az örök emberi és dicső nemzeti 1848-as törvényeket Pozsonyban megszavaztatta, mikor azokat Budapesten életbeléptette, nem is akkor, mikor Debrecenben a kormányfői, majd államfői hatalmat kezében tartotta, hanem — a zászlói alá esküdött 15—20 ezer főnyi zsidó honvédet nem számítva — a magyar zsidók akkor jelentkeztek nála és ajánlották

fel eszüket és tudásukat, szellemi és anyagi erejüket, mikor Kossuth a száműzetés, a bujdosás, az emigráció keserű sorsára jutott. Érdemes volna, de túlságosan hosszúra terjedne mindazokat a magyar zsidókat felsorolni, akik a szabadságharc bukása után Kossuthnak közvetlen vagy közvetett szolgálatába szegődtek, de a hosszú sorból magasra ki kell emelnünk *Helfy Ignácot* (1830—97), Kossuthnak nemcsak egyik legodaadóbb hívét, hanem egyik legbizalmasabb emberét is. A serdülő ifjú Helfy már a debreceni kormányzói irodában is végzett alsóbbrendű megbízásokat, de történelmi feladat akkor jutott osztályrészéül, mikor a végleg Olaszországban megtelepedett Kossuthnak lett a házi titkára és külföldi megbízottja. Mint kitűnő olasz stilisztá, az olasz hírlapokban ő volt egyik leghivatottabb szószólója a magyar emigráció, az akkori magyar revízió ügyének, ő járt-kelt Kossuth megbízásából az akkor még darabokra szakadt Olaszország fővárosaiban: Rómában, Nápolyban, Torinóban, ő vitt titkos üzeneteket az aldunai, akkor még török fennhatóság alatt álló fejedelmekhez, akikkel Kossuth a dunai konföderáció hatalmas tervét akarta megvalósítani. Helfy a kiegyezés után, ugyancsak Kossuth hozzájárulásával, hazajött, hogy eleven kapocs legyen a nagy hontalan és az országgyűlés függetlenségi pártja között, hogy e pártot a képviselőházban és a képviselőválasztásokon Kossuth igaz eszméi szerint irányítsa.

Még most is elevenen él emlékezetemben kis termete, kellemes arca, finom hajlású orra, csillogó tekintete, amint hatvan, vagy talán még több évvel ezelőtt ott hallgattam Debrecenben a Piac-utcán felállított emel-

vényről képviselői programot hirdetni, vagy beszámolót tartani, a lelkes közönséggel együtt lelkesedve, nemcsak azért, mert mint kollégiumi diák akkor én is a szélbálnak voltam (úgy hívták közönségesen a függetlenségi pártot) rajongó híve, hanem mert úgy éreztük, hogy Helfy által Kossuth szól hozzánk, mert úgy tudtuk, hogy Kossuthnak, az államnélküli államfőnek ez az egyszerű emberke, Helfy Ignác, a helytartója, a palatinusa.

Helfy a legnagyobb szolgálatot akkor tette, mikor az agg hazafira az évek súlyával együtt anyagi gondok is kezdtek ránehezedni. Ekkor segített Kossuthnak sajtó alá rendezni azt a hatalmas munkát, mely az «Irataim az emigrációból» címet viseli és amelynek I—XIII. kötetét olybá tekinthetjük, mint a magyar történelmi eseményeknek, eszméknek és embereknek I—XIII. teremből álló múzeális kiállítását. Helfy ezzel az együttműködéssel, amely mentesítette a nagy hazafit a hétköznapi gondoktól és amely tulajdonképp Kossuth halála utánra is kiterjedt, végkép hozzákapcsolta nevét a Kossuthéhoz, amint azt Hóman—Szekfű nagy történelmi műve is elismeri. Hóman—Szekfűék Helfyt Kossuth *zsurnalisztája* néven emlegetik, amiben van talán valami célzás Helfynek zsidó származására. Eszünkbe sem jut ezen fennakadni, sőt ez is csak megerősít bennünket annak a történelmi igazságnak a hangoztatásában, hogy Kossuthnak, a leghíresebb magyar államférfiúnak, Helfy volt a leghívebb és legkitartóbb, legönzetlenebb és leghasznosabb házi zsidója.

A magyar nemzetnek államférfit termő terebélyes fáján ha nem a legragyogóbb, bizonyára a legérettebb, a leghibátlanabb gyümölcs *Deák Ferenc*, a haza bölcse. Ez a nagy ember, amilyen kevéssé szeretett — a hazán kívül — mást szolgálni, éppen oly kevéssé kívánta magát kiszolgáltatni, de ahhoz a kettős feladathoz, amelyet magáravállalt, t. i. a magyar nemzetnek és az uralkodóháznak a kibékítéséhez, továbbá a magyar királyság és az osztrák császárság közti ellentétek elsimításához számtalan munkatársra, főképp kitűnő tollú publicistákra volt szüksége. Ezek között első helyen találjuk ugyanazt a *Falk Miksát*, akit már Széchenyi bizalmára méltatott és aki Széchenyi halála után is Bécsben maradt, hogy Deák törekvéseit, jobban mondva a jogos magyar álláspontot az elfogultság és rosszakarát ellen magyarázza, védje és diadalra segítse. Falk Miksának éles eszével és még élesebb tollával egy veszedelmes gyakorlat és egy szintoly veszedelmes elmélet ellen kellett szívós harcot folytatnia: a *Gesammtmonarchie* ellen, amelyet Bach, majd pedig Schmerling miniszterek szerveztek meg, és a *Verwirkungstheorie* ellen, melyet Lustkandl professzor állított fel nagy agyafúrtsággal és amely szerint Magyarország a forradalom miatt elveszítette alkotmányos jogait. Lustkandllal — tudjuk — maga Deák Ferenc szállt szembe, de Deák Ferenc érveit Falk Miksa ültette át németre, neki kellett egymást követő német hírlapi cikkeivel kivernie a bécsiek fejéből akár a Bach—Schmerling-féle rendszer maradványait, akár Lustkandl professzor új tanításait. Valóban, mikor Deák Ferenc 1866. július 18-án arra a sorsdöntő kihallgatásra ment a Burgba — ment pedig pará-

déskocsisú hintó helyett egyszerű komfortáblin — ezen az egyfogatún a Burg kapujáig senki sem kísérhette volna el több joggal, mint az ő bécsi házi zsidója, Falk Miksa, aki különben testtartásával, arcvonásaival, kezé-
lába mozdulatával a legtipikusabb zsidók közé tarto-
zott, amint arra magam is jól emlékezem.

De Deák Ferencnek Budapesten is volt egy házi zsidója, *Kónyi Manó* (1843—1917). Kónyi tulajdonkép kitűnő gyorsíró volt, ő volt az országgyűlési iroda egyik megszervezője. Már hivatalánál fogva is legfőbb kötelességének tartotta Deák Ferencnek az országgyűlésen elhangzott beszédeit a leghívebben megörökíteni, de ő nem elégedett meg e szorosán vett kötelességgel. Azt a feladatot tűzte maga elé, hogy összegyűjtse Deák Ferencnek minden politikai beszédét, országgyűlési híres felirati javaslatait és korszakos jelentőségű hírlapi cikkeit. Így bocsátotta közre történetírói kritikával és filológiai gondossággal Deák Ferencnek legnevezetesebb elmetermékeit (*Deák Ferenc beszédei, 1882*) három nagy kötetben, amelyek éppen olyan kiemelkedő helyet foglalnak el a magyar történelmi irodalomban, mint Kossuth emlékiratai és amelyeknek sajtó alá rendezésével, valamint Deák Ferencről szóló külön tanulmányaival Kónyi Manó éppen úgy hozzáferrasztotta a maga egyszerű személyét és szürke nevét Deák Ferenc örök alakjához, amint hasonló összeforradás történt Kossuth Lajos és Helfy Ignác között.

*

A magyar államférfiak közül senki sem futott meg változatosabb, lendületesebb, ragyogóbb életpályát,

mint *Gróf Andrássy Gyula*. 1849-ben, 26 éves korában a Kossuth-kormány konstantinápolyi ügyvivője, 1851-ben Ferenc József fej- és jószágvesztésre ítéli, 1867-ben ugyanaz a Ferenc József őt nevezi ki első alkotmányos miniszterelnökének, 1871-ben rábízta az egész osztrák-magyar monarchia külügyi vezetését, amikor Andrássy korának legnagyobb államférfiával, Bismarckkal fog kezdet az európai hatalmi egyensúly fenntartására. András-synak, aki a grandseigneuri magatartást és a bohém élet-felfogást különös módon egyesítette magában, még miniszterelnöksége idején megakadt a szeme egy teljesen modern megjelenésű, fürge, csinos zsidó fiatal emberen, *Dóczy Lajoson* (1845—1918), aki az ő minisztériumába volt beosztva fogalmazónak, de aki tulajdonkép Rákosi Jenővel, az Ábrányiakkal és még más bohém írókkal új lendületet vitt bele a magyar sajtónak, a magyar lírának és főképp a magyar drámának meglassúdott vérkeringésébe. Ehhez a lendülethez hozzátartozott az a tüneményes siker, melyet a 25 éves Dóczy romantikus vígjátékával, «A csók»-kal aratott és amelyet a magyar színpad későbbi fejedelmei, Csiky Gergely, Herczeg Ferenc, Molnár Ferenc sem igen múltak felül. Andrássynak bizonyára nem a ranglétra legalsó fokán álló hivatalnok ragadta meg a figyelmét, hanem a tehetséges költő, a művészi verselő, a szellemes hírlapíró, a csípős-, sőt gyakran gyilkostollú vitatkozó, s ezt a Dóczy Lajost vitte magával Bécsbe, előbb inkább magántitkárként, de aztán Dóczy Lajos olyan erős oszlopa lett a bécsi ballplatzi palotának (a külügyminisztériumnak), hogy osztálytanácsos, majd osztályfőnök lett benne, de ezenfelül a király magyar nemességgel, sőt bárósággal is ki-

tüntette. Már ezek a külső jelenségek is mutatják, hogy Andrássy jól választott, de Dóczy is sokszorosan bebizonyította, hogy méltó volt és maradt urának bizalmára. Andrássy nemcsak a külügyminisztériumban tartotta a maga meghitt közelében, hanem magával vitte a legfontosabb külügyi tárgyalásokra, így az 1871. évi híres salzburgi császártalálkozóra is, amikor Andrássy és Bismarck először állottak egymással szemtől-szembe és folytattak egymással órákig tartó megbeszélést, melynek tartalmát éppen Dóczy Lajos vetette papírra, mert Andrássy azok közé a régiszabású nagyurak közé tartozott, akik az írásmunkát szívesebben végeztették mással.

Dóczy Lajos ellenben a politikánál is jobban vonzódott az irodalomhoz, vissza-visszatért első szerelméhez, a múzsához, és mikor már betelt Bécsnek és az uralkodóháznak a szolgálatával, hazajött politikai és irodalmi babérain pihenni. Budapesti nyugalma éveiben — jó harminc évvel ezelőtt — volt szerencsém a nagy műveltségű és rendkívüli szellemességű, akkor már öregedő úrnak a társaságában egy emlékezetes kedves órát tölteni, de ezt tisztán irodalmi embereknek és eseményeknek szenteltük.

*

A nagy történelmi folyamat, amely alatt Magyarország rendi országból parlamenti állammá lett, amíg a két magyar haza Királyhágón innen és túl egy honná egyesült, amíg egyéb országrészek is visszakerültek a Szent Korona keretébe, körülbelül egy félszázadra, 1825-től 1875-ig terjedt, mondjuk, Széchenyi István fel-

léptétől Tisza Kálmán miniszterelnöksége kezdetéig tartott. A nagy átalakulással, sőt még a kiegyezés megteremtésével sem értek véget az életbevágó feladatok, a nagy mű fenntartásának, továbbfejlesztésének, a külső-belső veszélyek elhárításának a nagy feladatai, amelyek szintén elsőrendű államférfiakat követeltek. Deák Ferencet és Andrássy Gyulát *Tisza Kálmánnak* kellett követnie.

Tisza Kálmán 15 évig (1875—90) tartotta kezében a magyar kormány rúdját egyfolytában, tehát olyan hosszú ideig, amennyi sem előtte, sem utána más magyar miniszterelnöknek nem adatott meg. A generális, így emlegették hol dicséretből, hol csúfságból, olyan nagy politikai hadsereggel rendelkezett az országházában fenn és a vármegyeházában lenn, amekkora kormányelnököt még nem vett körül, de azért nem szabad gondolnunk, hogy nem szorult volna zsidó munkatársakra, sőt hogy egyiknek-másiknak a szolgálatát maga nem kereste volna. Odaállott melléje Falk Miksa, a kiegyezés nagy publicistája s amely hevesen hadakozott ellene, míg Tisza a közjogi ellenzék vezére volt, oly híven és eredményesen szolgálta, amikor Tisza Kálmán elfogadta a Deák Ferenc közjogi alapját és ezen az alapon vállalt kormányt. Falk Miksa, akinek ekkor szintén volt egy tréfás mellékneve (amelyen Pulszky Ferencsel osztozott), t. i. *vén csataló*, főkép az osztrák támadások ellen védte új, immár harmadik gazdáját a Pester Lloyd hasábjain és a delegációban mint a közös külügy előadója.

Tisza Kálmán gyakran fordult tanácsért *Wahrmann Mór*hoz, akit kora legnagyobb pénzügyi tekintélyének,

a kis magyar Rotschildnak tartottak és aki nemcsak a maga személyét, hanem magával együtt az akkor rendkívüli fejlődésnek indult Lipótvárost is rendelkezésére adta a generálisnak.

Tisza Kálmán közvetlenül is odavett maga mellé egy házi zsidót: *Horn Ede* (1825—75) volt ez, aki a szabadságharc után emigrált s Párizsban kiváló közgazdasági szakférfiúvá fejlesztette magát. Mikor hazajött, nem a kormányhoz, hanem az ellenzéki Tisza Kálmánhoz csatlakozott, aki talán ezért az önzetlen szolgálataért, de főkép nagy képességeire való tekintettel hivatalos helyet is, államtitkárságot juttatott neki a kereskedelmi minisztériumban. De Horn Edét a korai halál megakadályozta, hogy akár Tisza Kálmánnak, akár — s még inkább — hazájának maradandóbb szolgálatokat tegyen.

Tisza Kálmán — tudjuk — a szabadelvű pártra támaszkodva kormányzott, benne testesült meg az a liberális korszak, melyet újabban tulajdonkép zsidó korszaknak tartanak. Pedig a dolog nem egészen így áll. Tisza Kálmán ugyanis, bármennyire megbecsülte zsidó és zsidó származású híveit és munkatársait, szorosabb barátságot nem tartott velük, a geszti földesúr hűvösebben viselkedett e tekintetben, mint Krasznahorka büszke várának mágnás-tulajdonosa, s meg vagyok győződve, hogy Tisza Kálmán még Falk Miksával sem volt olyan meleg és meghitt viszonyban, mint amilyenre méltatta pl. Kossuth Lajos Helfy Ignácot vagy Andrássy Gyula Dóczy Lajost.

Némi részben ezzel magyarázható, hogy a hazai zsidóságnak a fiatalabbjai, ha a politikai élet porondjára

akartak lépni, mint Mezei Ernő, Visontai Soma, Szatmári Mór, Barta Ödön, Kelemen Samu, Hédervári Lehel, Bakonyi Samu, Sümegi Vilmos és a közöttük legkiemelkedőbb, Vázsonyi Vilmos, már nem a szabadelvű pártban, hanem a függetlenségi pártban kerestek elhelyezkedést és találtak érvényesülést.

*

Ha a generális nem húzódozott a zsidó adjutánsoktól, természetes, hogy Tisza Kálmán miniszterei mellett is megtaláljuk a kisebb-nagyobb hatáskörű zsidó munkatársakat.

Tisza Kálmán kormányzatának vége felé már repező épületét hatalmas bástyaként igyekezett fenntartani *Baross Gábor*, a vasminiszter (1886—92), de tudnunk kell, hogy az ő nagy terveihez, a magyarországi vasutak államosításához, a Dunagőzhajózási társaság dualizálásához, Budapestnek közlekedési fővárossá tételéhez (a zónarendszer útján), mindehhez elméletben egy nagytehetségű fiatal közgazdasági író, *Heltai Ferenc* (1861—1913) készítette elő az utat, nekem különben kor- és egyetemi társam, aki mint zsidó olyan magasra vitte, amilyenre egy hitsorsosunk sem, mert Budapest főpolgármesteri székéből ragadta el a korai halál.

Tisza Kálmán szabadelvű párti kormányának az igazi szabadelvűség szempontjából legsebezhetőbb pontja *Trefort Agost* volt, a kultuszminiszter (1872—88), aki francia származása és Báró Eötvös Józseffel való sógor-sága ellenére nem nagyon rajongott a zsidókért és aki zsidót csak a keresztség után szeretett kinevezni tanárrá. De azért az ő idejére eső, közoktatásügyi nagy

reformokhoz Trefort mégis csak zsidót választott munkatársul; *Kármán Mór*ra (1843—1915) bízta a mintagimnáziumnak, a már kész tanárok gyakorló iskolájának a megszervezését és pedagógiai vezetését, ugyancsak reá bízta az 1883. évi középiskolai törvényhez szükséges tantervnek és utasításoknak az elkészítését. *Kármán Mór*, aki szellemileg semmivel sem állott alacsonyabb színvonalon, mint minisztere, a Magyar Tudományos Akadémia későbbi elnöke, s akit én a magyarság és zsidóság legtökéletesebb *szintézisének* tartok és mint ilyen örök példaképemül választottam, a rá bízott feladatoknak teljes mértékben megfelelt. A mintagimnáziumban a tanítást magasrendű művészetté fejlesztette, a tantervet pedig úgy megtöltötte embernevelő anyaggal és nemzeti szellemmel, hogy a magyar középiskola vagy harminc éven át ennek a kármáni tantervnek az alapján állott erősen és fejlődött magasra.

*

Nemzedékek mennek, nemzedékek jönnek, az apákat felváltják a fiak, még az államférfiúi pályákon, még a miniszteri székekben is.

Elkövetkezett — *Szekfű Gyula* felosztása szerint — az az államférfiúi nemzedék, amelynek a millenniumtól a világháború katasztrófájáig jutott osztályrészül az ország vezetése. Fényes nevek sorakoznak itt is egymás mellé: *Bánffy Dezső*, *Szilágyi Dezső*, *Apponyi Albert*, *Wekerle Sándor* és mások nevei, de én ebből a fényes névsorból csak hármat akarok kiemelni, a három miniszterfiú, *Kossuth Ferenc*, ifj. *Andrássy Gyula* és *Tisza István* nevét, nem azért, mintha mindegyikük túl-

ragyogná a többit, hanem azért, mert egy külön szempontból óhajtom őket vizsgálat alá venni.

Azt tartják, hogy a fiúk ellentétbe szoktak kerülni az apákkal életfelfogás, politikai gondolkodás tekintetében. De a mi esetünkben mit látunk? A három miniszter-fiú — legalább a zsidóság iránti magatartásában híven követi az apák nyomdokait, e téren, nemhogy elhajlás mutatkoznék, még további közeledést, még szorosabb érintkezést észlelhetünk.

Kossuth Ferenc, amint atyja holttestének diadalmenetével hazatért, húsz évig (1894—1914) volt a magyar politikai életnek egyik legelőkelőbb személye, a mindinkább duzzadó függetlenségi pártnak ha nem is leghivatottabb, de hivatalos vezére. Kossuth Ferencnek közelebbi zsidó munkatársra akkor lett szüksége, mikor a koalíciós kormányban ő is helyet foglalt, mint kereskedelmi miniszter (1906—10) és akkor *Szterényi Józsefet* (1861—), ezt a legtevékenyebb, legügyesebb publicistát és politikust, vette maga mellé államtitkárnak. Szterényi József, aki különben Stern Albert újpesti rabbinak volt a fia és mint báró, titkostanácsos és a felsőháznak tagja ma is él, teljesen kezébe kerítette a kereskedelmi minisztériumot és már akkor közszájon forgott az a tréfás megjegyzés, hogy Kossuth Ferenc talán uralkodik, de kormányozni mindenesetre Szterényi kormányoz.

*

Ifjabb Andrássy Gyulát (1860—1929) már csak a Tiszákkal való ellentét és főképp a Tisza Istvánnal való végzetes versengés mindinkább jobbfelé sodorta, a szabadelvű pártot otthagya, a nemzeti munkapárttal

szembenállott, de ez a jobboldali álláspont korántsem szakította el a zsidó publicistáktól és politikusoktól, sőt egyikkel-másikkal bizalmas viszonyt tartott fenn, modern házi zsidókként használta őket.

Néhány hónapja halt meg ifj. Andrássynak egy ilyen szolgálatkész híve: *Béla Henrik* (1868—1939), nekem is egyetemi kortársam és hírlapírói jó ismerősöm. Ezt a Lengyelországban (Tarnov) született zsidó fiút Rákosi Jenő nevelte nem közönséges tehetségű hírlapíróvá, aki aztán — miért, miért nem — Andrassyhoz szegődött és hűséges szolgálataért meg is kapta Andrásstól a jutalmat, mert a koalíció idején (1908 és 1910) kétszer is megválasztatta a maga pártjának, az alkotmánypártnak képviselőjévé.

Még meghittebb viszonyban volt ifj. Andrassy a ma is élő *Márkus Miksával* (1868—), a magyar sajtó e kimagasló alakjával, aki több mint egy negyedszázadig állott a Magyar Ujságírók Egyesületének élén. Márkus Miksára valóban a legdiszkrétebb dolgait bízta Andrassy. Hegedűs Lorántnak «Két Andrassy és két Tisza» című, rendkívül érdekes könyvében olvassuk, hogy amikor Tisza István alatt már recsegett-ropogott a miniszterelnöki szék és, ami nagyobb baj volt, a világháború sötét felhői mind fenyegetőbbekké váltak, 1917 tavaszán Andrassy Márkus Miksával izente Tiszának, hogy ezekben a vészterhes napokban kész volna a külügyminiszterséget átvenni a hitelevesztett Burián gróf kezéből. Márkus Miksa híven eljárta megbízatásában, de eredménytelenül. Márkus Miksa mindvégig kitartott hatalomhoz nem jutott principálisa mellett és mikor ez meghalt, visszaemlékezéseiben méltó módon igyekezett

tisztázni és megvilágítani ennek a legbalszerencsésebb magyar államférfiúnak alakját.

*

A harmadik miniszterfiú *Tisza István*. Mikor ifjabb Andrassy Gyulával mint a nagykorúságot alig elért ifjak helyet foglaltak a képviselőház padjain, az ellenzék oldaláról feléjük repült a csúfondáros szó: *Herbertek*. Senki ezt a kicsinylő megállapítást, ezt a kedvrontó jóslást teljesebb mértékben meg nem cáfolta, mint Tisza István. Nem kellett apja vállaira állania, hogy tehetségével, készségével, felelősségérzetével elérje Tisza Kálmán színvonalát; pályája folyamán pedig akarva, nem akarva magasabbra emelkedett, hiszen sokkal nehezebb feladatokra kellett vállalkoznia, hiszen az obstrukció hidrafejének levágását nem számítva, a világháborúban neki kellett mint egy újkori Atlasznak a magyar glóbuszt, sőt az egész osztrák-magyar boltozatot a maga kifáradni és leroskadni nem akaró vállain hordania.

De Tisza Istvánnak nem emberi s államférfiúi nagyságát kell itt fejtegetnem, hanem a zsidóság iránti magatartását, ámbár ez a kettő aligha választható el egymástól. Előbb azonban azt szeretném megvilágítani, hogy a magyar zsidóság mikép viselkedett Tisza István iránt. E kérdést vizsgálva kijelenthetem, hogy a hazai zsidóságnak a magyar politikai és társadalmi élettél való teljes asszimilációját mi sem bizonyítja inkább, mint e téren kimutatott viselkedése. Tudjuk, hogy Tisza Istvánnak voltak rajongó hívei nagy számmal és elvakult gyűlölői még nagyobb számban; az első cso-

portban, amelyhez tartoztam magam is az ő holtáig és fogok tartozni a magam holtáig, éppen úgy ott találjuk hitsorsosainkat, mint a másodikban. A Tisza lehetlenné tételére törő obstrukcióban teljes erővel résztvesznek az ellenzéki zsidó képviselők, sőt később a Tiszára mint házelnökre süvítő golyót szintén zsidó képviselő röpítette — nevét hadd fedje jótékony homály!

Tisza István jellemnagyságát, jobban mondva elme-fennköltségét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy sem az obstruáló képviselőkkel, sem azzal az őrült mérnylővel nem azonosította a hazai zsidóságot, holott a gyöngébb lelkekben ilyen személyi sérelmekből, ilyen egyéni kellemetlenségekből szokott fölburjánozni az antiszemitizmus vadhajtása.

Tisza István előtt az emberek megítélésében az igazságosság abszolút mértéke állott, ezt alkalmazta az általános emberi és a magyar nemzeti értékek megállapításában. Meg vagyok győződve, hogy Tisza István semmivel sem becsülte kevesebbre a zsidó Vadász Lipótot, kormányának igazságügyi államtitkárát, mint a kálvinista Némethy Károlyt, kormányának belügyi államtitkárát, holott ehhez a debreceni kollégiumi diákság s az ifjúkori barátság kedves emlékei is csatolták. De arról is meg vagyok győződve, hogy egyik leghevesebb politikai ellenfele, a zsidó és demokrata Vázsonyi Vilmos iránt nem érzett nagyobb ellenszenvet, mint a konok Justh Gyula, az engesztelhetetlen függetlenségi pártvezér iránt, holott ez hithű katolikus volt és vele együtt a dzscentri-társadalomhoz tartozott. Ez az abszolút igazságosság irányította a zsidóság iránti magatar-

tásában, s ebben különbözik államférfiú-elődjeitől és társaitól, akiket e téren vagy a dogmatikus liberalizmus, vagy az egyetemes humanizmus vezetett, néha pedig csak a nagyúri demokratáskodás.

Tisza Istvánnak ezt a tisztán értékmérő magatartását kell látnunk abban, hogy egy egyszerű kisvárosi zsidó ügyvédet, Vadász Lipótot, a maga legmeghittebb körébe emelt és egyik legbizalmasabb munkatársává avatott. Odaemelte és azzá avatta a keresztvíz megkövetelése nélkül, holott Méliusz Péterig kell visszamenünk, amíg Tisza Istvánnál erősebb meggyőződésű kálvinistát találunk.

Vadász Lipót (1861—1924), aki nemcsak kor- és egyetemi társam volt, hanem akivel annakidején együtt küzdöttünk az egyetem falai közé is betört istóczyzmus ellen, már Lukács László alatt (1913) lett politikai államtitkár, de nagyobb jelentőségre akkor emelkedett, amikor rajongással körülvett pártvezére, Tisza István tényleg is átvette a hatalmat, ismét miniszterelnök lett. Tisza István az élesesű, nagy jogi készűltségű Vadász Lipótot minden fontosabb tanácskozásba bevonta, reábizta a magyar parlament egyik legmérgezősebb fekélyének az operációját, a házsabályrevíziót, és mikor az 1915-ben érvénybe lépett, azt Lex Vadásznak emlegették; egyébként ez a házsabályrevízió most is egyik alapja az országgyűlési tanácskozásoknak.

Tisza István a világháború harmadik évében oda-hagyja a miniszterelnöki széket, a politika szinteréről a harcmezőre vonul; Vadász Lipót annyira azonosítja magát imádott vezérével, hogy ő is lemond a politikáról, visszatér Kisvárdára ügyvédnek, a közéletben csak

felekezeti ügyekkel foglalkozik, az IMIT elnöki tisztét látja el. De bár térben és működésben elszakadnak egymástól, a magyar politikai történelem és a magyar zsidóság története sohasem fogja elfeledni, hogy a nagy Tisza István és a hozzá nem méltatlan Vadász Lipót nehéz időben, súlyos években közel, a baráti összeforradásig közel állottak egymáshoz.

*

Kitűzött feladatomnak végére jutván, két fölmerülő kérdésre szeretnék megfelelni.

Az első kérdés így hangzik: Mi indíthatta a felsorolt államférfiakat, akik közül többen, legalább is felerészben, ott állanak a magyar nemzet hajdani nagyságai, a nagy királyok, a nagy hadvezérek, a nagy szabadsághősök, a nagy szellemvezérek mellett, velük egy színvonalon, hogy ők közéleti pályájukon, korszakos történelmi hivatásuk teljesítéséhez zsidó vallású, vagy zsidó származású munkatársakat vegyenek maguk mellé?

Bizonyára az vezette elhatározásukban, hogy fölismerték e munkatársaknak alkalmas voltát, a politikai étellel velejáráó hírlapírói, publicisztikai feladatok elvégzésére való rátermettségüket, felkészültségüket, fölismerték gazdag nyelvtudásukat, tollforgatói ügyességüket, kitűnő vitatkozó képességüket, tehát mindazokat a tulajdonságokat, melyeket az államférfiúnak, ha hadvezérnek tekintjük, a melléje beosztott vezérkarban keresnie és találnia kell.

De a magyar államférfiak másról is meggyőződhettek zsidó munkatársaiknál, t. i. magyar hűségükről és személyi megbízhatóságukról. Ezek a házi zsidók nem

cserélgettek sem pártot, sem gazdát. Milyen könnyű lett volna például Falk Miksának, aki úgyis Bécsben élt, a kehidai földesúr, Deák Ferenc helyett a birodalmi minisztert, Schmerling lovagot szolgálnia, hiszen az alkotmányellenes októberi diplomának az alapjára elég sok fényes nevű magyar arisztokrata és jótollú publicista ráhelyezkedett. Helfynek sem került volna sok nehézségébe, mikor az emigrációból hazatért, függetlenségi elveit letéve s az ezzel járó szegénységi fogadalmat félretéve, valamely, a kormánytól függő, bőven javadalmazott állásban elhelyezkednie. S talán Vadász Lipótnak sem lett volna lehetetlen magát hasznosítani, mikor a Tisza István bukása utáni kormányban egy hitsorsosa, Vázsonyi Vilmos majdnem főhelyet foglalt el. De mindhárman és velük együtt a többiek is híven megmaradtak vallott elveiknél és vállalt gazdáiknál.

De itt a második kérdés is. Mi vonzotta a tehetséges és képzett zsidó ifjakat az államférfiak szolgálatába, holott tudásukkal és tehetségükkel addigi foglalkozásuk körében, a kereskedelem és vállalat, a gyár és bank terén kézzelfoghatóbb hasznot és könnyebb anyagi boldogulást érhettek volna el? Új életpályájuk választására bizonyosan hatott a nagyság bűvölete, mely igazán nagy államférfiainkról eláradt az egész magyarságra s benne a magyar zsidóságot sem hagyhatta érintetlenül. Egy Széchenyi, egy Kossuth körül olyan kultusz támadt, mint az ószövetségi próféták vagy az újkori vallásalapítók körül, lelkes papokkal és rajongó hívekkel, akik közül nem hiányozhattak a magyar zsidók sem. Az államférfiak szolgálatának van azonban egy további magyarázata is. A magyar zsidók úgy érezték,

hogy amikor odaállanak a magyar államférfiak mellé munkatársakul, akkor hazafias kötelességet teljesítenek, hogy őket követve, nekik szolgálva, a megtestesített magyar hazát szolgálják.

Dr. KARDOS ALBERT.

A ZSIDÓ VALLÁS ÉS A RACIONALIZMUS.

Ha visszamegyünk az időben ezerkilencszázharminckilenc esztendővel és azután még hétszáznegyvennel, a térben pedig Jeruzsálembé szállunk, a szentélyben megpillanthatunk egy előkelő fiatal férfit, akivel különös és jelentős esemény történik. Ezt az eseményt különösnek kell neveznünk, mert egy látomás, egy nem mindennapos lelki történés az, aminek *Jesája ben Amoc* a részesévé lesz, és jelentősnek, mert ez a látomás az emberi szellem történetét és az ember történelmét új útra fordítja. Aggódás nélkül mondjuk ki ezt a nagy szót és kétség nélkül. Legfeljebb abban kell megigazítani a szavunkat, hogy ez a látomás és ez az egyéniség nem pusztán a maga erejéből volt ilyen következményekkel terhes, hanem azért is, mert magába foglalta mindazt, amit ősidők óta ebben a lélekben megtaláltak és kimondtak.

Jesája ben Ámoc költő is volt és amit akkor a szentélyben látott, azt később így írta le — amint olvasható a róla nevezett könyv hatodik fejezetében:

Uzzijáhu király halálának évében megláttam az Urat magas, főséges trónuson, palástjának szegélyei meg-

töltötték a csarnokot. Szeráfok állanak körötte, hat-hat szárnya mindegyiknek, kettővel arcukat takarják, kettővel lábukat takarják, kettővel lebegnek. És kiáltott egyik a másiknak és szólt;

*Szent, szent, szent a Seregek Ura,
Az egész földet betölti az Ő dicsősége...*

és megrendültek a küszöbök pillérei a kiáltónak hangjától és a ház megtelt füsttel. Ekkor szóltam:

*Jaj nekem, mert elvesztem!
Mert tisztátalan ajkú férfiú vagyok,
És tisztátalan ajkú nép között lakom
S a királyt, a Seregek Urát, látta a szemem!*

Akkor hozzám repült a szeráfok egyike, kezében parázs, fogóval vette az oltárról és megérintette a számat és szólt:

*Íme, megillette ez a te ajkadat,
Eltűnik a bűnöd s a vétked engesztelést talál.*

Ekkor hallottam az Úr hangját, amint szólt:

*Kit küldjek,
Ki megy el érettünk?*

Én szóltam:

Itt vagyok, engem küldj.

Idéznem kellett ezt a nyolc mondatot, mert benne van a prófétaí vizió erejével és a művész sűrítésével az az egész élmény, az élményeknek és a tanításoknak az az egésze, amit zsidó vallásnak nevezünk. De ha csak a szeráfok karéneket idéztem volna, akkor is meg

kellett volna éreznünk azt, ami a legjelentősebb és a legjellemzőbb, azt a váltakozó énekben háromszor hirdetett szót : szent. Erről az egy szóról egész könyvet írt egy német teológus : *Rudolf Otto*. A könyv címe : *Das Heilige*. Aki elolvassa, nem sokallja az egész könyvet az egyetlen szóról : szebben megírt teológiai könyvet nem sokat találunk. Otto kifejti, hogy a szentség a sajátos vallási érték. Magában foglalja az erkölcsi tökéletességet, de ezen túl egy nehezen leírható, gazdag, összetett élményt. Ezt az élménytartalmat, amely a szentség fogalmából megmarad, ha kivonják belőle az erkölcsit, Otto *numinosum*nak nevezi. A numinózus-élmény, a vallásélmény, ahogy Jesája próféta megélte és megírta : az elragadtatás, a fönséges közelségének érzelme, a «küszöbök pilléreit» megrendítő *tremenda maiestas*, a templomot megtöltő tömjénfüst félhomályának misztikuma, a földtől különbözőnek, az «egészen más»-nak borzongató élménye, a creatura-ézés, a legmagasztosabb, legnagyobb előtt való megdöbbenés érzése : «jaj nekem, elvesztem, tisztátalan ajkú férfi vagyok» — a gyarlóság villámsujtott tudata, hogy el kell pusztulni a tisztaság és a nagyság előtt — azután a kegyelem, a bocsánat, a megtisztulás érzése, taszítás és vonzás, félelem és szenvedélyes közeledés, szörnyűsége borzalom és önkívületig fokozódó elragadtatás és a végén a küldetés vállalása, az Isten hívó szava és az ember felajánlkozása, hogy itt vagyok, megyek Istenért, Isten ügyéért, harcos hirdetőnek vagy vértanú prófétának. Íme, el kellett hagynom a tudományos próza biztonságos és méltóságos síkját és a szenvedély stíluskalandját kellett megkísérelnem, hogy csak távol-

ról is körülírjam azt, amit a numinózus-élmény jelent. Holott jobb lett volna csak rámutatnom a prófétai szövegre és az olvasóra bíznom, hogy megérezze a tartalmát. Hiszen nem idegen ez tőlünk, ha nem is a prófétai élmény elemi erejével és viharával, csak messziről és gyengén, de mégis érezték, átélték a Jesája élményét mindazok, akiknek vallási élete valóságos, nem pedig opus operatum vagy halavány pótlék. *«Wenn Ihr's nicht fühlt, Ihr werdet's nicht erjagen.»*

Jelképesen a Jesája avató látomásában jelöltük tehát meg azt, ami az emberi szellem történetének elhatározó fordulatot adott; de nem csupán ezt a látomást értettük, hanem mindazt, amit reprezentál, a prófétai vallást és törvényes örökösét, a zsidó vallást. Joggal választottuk azonban ezt a numinózus fejezetet a zsidó vallás képviselőjéül, nem azért, mintha előtte és utána nem lettek volna a vallási tanításnak és a vallásos erkölcsnek nagy tanítói, hanem azért, mert ami e tanítások, erkölcsi eszmények és életszabályozó ritusok mögött élő érzelem és eleven áhítat: mindaz benne van e hasonlíthatatlan nyolc mondatban.

Részesei voltunk tehát a kétezerhatszázhetven s egynéhány esztendővel ezelőtt Jeruzsálemben lefolyt templomi jelenetnek. Most jöjjünk vissza az időben jó három századdal és a térben térjünk vissza Európába, görög földre. Athénben vagyunk és ifjak csapatától körülvéve egy érdekes férfiút látunk, olyan embert, akinek szenvedélye a fogalmak tisztázása. Mesélik róla, hogy sokszor megáll az utcán egyedül, egy helyre néz és nem mozdul, míg nem tisztázta a hirtelen felmerült gondolatot. Megállít néha valakit az utcán, megkérdezi

erről és arról, az agorán látszólag együgyű, tudatlan kérdéseket ad fel a nagyszavú mestereknek, de kérdés kérdést követ és az egyszerű kérdező kérlelhetetlenül megy tovább és nem nyugszik, míg a tévedés és a hazugság le nem lepleződik, míg a tiszta, világos, szabatos fogalom átlátszóan és szabályosan, mint a kristály, fel nem ragyog a tanítványok előtt. Lépünk közelebb, hallgassuk meg, mit mond. Az erényről kérdezősködik éppen, az ő szokott módszerével, az *ἐπαγωγή*, a rávezetés technikájával elveti a tévedést, kiküszöböli az ellentmondó, homályos, tisztázatlan mozzanatokat s a *μαευτική* ügyességével hozza napvilágra a fogalmat. Míg végre tanítványok és mester megkönnyebbulésére megszületik a szabatos meghatározás: *az erénytudás*. A fogalmi ismeret, az egyetemesség ismerete és a *ὁρισμοί*, a definíció minden hozzáértés, minden erény alapja. A fogalom nemcsak nekem, de mindenkinek az igazságot jelenti.

Sokratest láttuk és hallottuk. Az olvasót talán túlságosan messzi utazásokra készítetem időn és téren által, de így kellett érzékeltetnem e dolgozat címében rejltő, áthidalhatatlannak látszó ellentmondást és végletszerű ellentétet. A zsidó vallás és a racionalizmus! Lehet-e távolabbi két mozzanatot elképzelni, mint a jeruzsálemi templom ifjú látnokának elragadtatott félelmét és boldogan fájdalmas követségvállalását a Király, a szent, szent, szent Seregek Ura, Adonáj Cebaóth ügyét viselni a tisztátalan ajkú nép között, a szeráfi kardal prófétájának vízióját — és az athéni bölcs józan és kérlelhetetlen dialektikáját, a definíció, a szabatos fogalom tisztázásának pedagógiáját? Vallás

és racionalizmus — tűz és víz, ég és föld, kibékíthetetlen kétféle látása a világnak.

Hogyan kerül aztán mégis össze ez a két végletes ellentét? Azt kell gondolni, hogy ez az ellentét nem egyértelmű, mindjárt kezdetben volt valami hatalmasan rokoni vonás az ellentétek mélyén. Sokrates a *daimonion*-ról, a bennem megszólaló isteni sugallatról, beszél. «A jó embert sem életében, sem halálában baj nem érheti» — mondja Sokrates, akit törvény elé idéztek és halálra ítélték, mert «nem hiszi a hazai isteneket», s aki — mielőtt kiitta a méregpoharat — a lélek halhatatlanságáról beszélt, ezzel vigasztalta gyászoló tanítványait. S az ő nagy tanítványa, *Platon*, már azt hirdette, hogy ez az egész világ, amit érzékeinkkel felfogunk, csak jelenség, halvány és zavaros tükröződése az igazi létezőnek, az ideák amaz örök világának, mely földi szemnek láthatatlan. És a jóság legfőbb ideája — mint a Nap élteti és megvilágítja a többi ideát. Vajjon nem kell-e *vallásosnak* nevezni ezt a merész elfordulást a látható és fogható világtól az eszmék vagy inkább az eszmények világa felé? És a következő a nagyok sorában, a Sokratestól indult szellemi filiáció harmadik nemzedéke, *Aristoteles*, a szaktudós, a mozgások okát keresvén, reábukkan az *első mozgó* gondolatára, a mozdulatlan, anyagtalan, tökéletes első mozgóóra, aki felé mindenek törekednek — s aki úgy mozgat minden dolgot, mint ahogy a szeretett lény mozgatja a szerető lényt: vágyébredés által. A két véglet íme találkozik. És hol találkozik? Nem az út közepén, hogy mindkettő megalkudott volna és lényegének felét feláldozta volna, hanem Istennél találkozik úgy, hogy

lényegét mind a kettő megőrizte. Az ész is elvezet Istenhez, amiképpen elvezetett hozzá a vallásos élmény.

Ezen a ponton a racionalizmus fogalmát tüzetesebb elemzés alá kell fognunk. Ha Sokrates, Platon, Aristoteles gondolkodását összehasonlítjuk Jesája élményével, a *ratio* világának jellemző vonását, a *visio* világgal szemben, az ellentmondás elvének érvényében láthatjuk. Az ész meghatározást akar, változatlan dolgok változatlan fogalmát akarja kristályos szabatossággal és átlátszósággal örök időkre megállapítani. Valami vagy A, vagy non-A, semmisen azonos egy más dologgal, vagy állító megfogalmazásban: minden dolog csak önmagával azonos. Minden logikának, fogalomalkotásnak, tudományos ítéletnek, következtetésnek ez a végső előfeltevése, tagadhatatlan és bizonyíthatatlan, mert minden tagadás és bizonyítás már erre az ősi alaptételre épül. Erre az alapkőre építi fel az emberi ész amaz élesen határolt, zárt, változatlan, dialektikus székesegyházat, a fogalmak tégláiból, az ítéletek falsíkjaiból, a következtetések épületszárnyaiból, a feltevések csúcsíveiből, az elméletek boltozataiból, ama szellemi és örök székesegyházat, aminek a neve: igazság.

A vízió világa más. Ennek az elve nem az ellentmondás, hanem az érzelmek ambivalenciája. Itt egybeesik minden ellentét és igazzá válik a paradoxon. Az Isten fölemel és lesujt, vonz és taszít. Az iszonyatos és a fenséges, az összezúzó, megsemmisítő szentség és a szelíd engesztelés, emberi gyarlóság és prófétai küldetés egymást váltja és egymásba ömlik. A vízió temploma nem zárt, változatlan és rendíthetetlen, a

vízió templomában a szentséget hirdető kiáltó hangtól megrendülnek az őspillérek, a látomás templomának teteje kinyílik és a szentély fölnyúlik a végtelenbe, a látomásban látom az Istent magas, emelkedett trónuson ülni és mégis tudom, hogy nem láthatom őt és nem láthatja semmi földi szem, mert palástjának legszélső szegélye is betölti a templomot. Az isteni és szeráfi fényt a misztikum tömjénfüstje lengi át. (Egyedül a jó és a rossz, a szent és a profán őskülönbsége az, ami itt is rendületlen és világos.) Hanem az Isten, magas és emelkedett trónusán, az az Isten, akit a látomás elragadtatásában lát a próféta és az, akit küzdelmes és józan fogalmi munkával megtalál a bölcsek : ugyanaz az egyetlen Isten. A filozófia és a vallás ugyanegy végső lényeknek különböző látása. Az égbolton ragyogó csillagot másként látja a költő, másképp a csillagász, megint másképp az a bölcselő, akit két dolog tölt el egyre növekvő csodálattal : a csillagos ég fölötté és az erkölcsi törvény benne. De a csillag a fényévek távol-ságában is ugyanaz, változatlanul és érintetlenül, bármelyik szempár keresi a földi terekről.

Most azonban meg kell állnom és számot kell vetnem azzal az ellenvetéssel, amit az olvasó teljes joggal állít velem szembe : ellentmondásba jutottam, amikor egyrészt kifejtettem, hogy a zsidó vallás és a racionalizmus tűz és víz kibékíthetetlen ellentéte, másrészt pedig azt állítottam, hogy a prófétai lélek látomása és az ész fogalmi szemlélete ugyanegy lényeknek különböző módszerű és szempontú megpillantása. Valóban, az ellenvetésnek igaza van. Csakhogy ezt az ellentmondást kellett éppen kifejtenuünk, hogy tovább mehessünk.

A racionalizmus fogalmát még mindig nem tisztítottuk meg valamilyen kétértelműségtől. A racionalizmus lényegét egy értékelő állásfoglalás jellemzi. Az a meggyőződés egyrészt, hogy az ész hivatott és képes a teljes igazság megismerésére. És az a feltevés, másrészt, hogy a mindenség, a lét, az élet és a lélek tökéletesen észszerű, nincs olyan titka, amelyet az ész fel nem foghat, amelynek idővel utána nem járhat. Az ész alkalmassága, hogy a dolgokat megismerje, és a dolgok alkalmassága, hogy az ész ismeretének tárgyai legyenek — ez a kettős felfogás a racionalizmus lényege. Csakhogy egy veszélyre figyelmeztetni kell azt, aki a probléma mélyére akar hatolni: a *terminus technicus* veszedelme ez. A műkifejezés nemcsak kényelmi eszköz, de mód arra is, hogy a kutató értelem kényelmeskedővé váljék, a *terminológia* néha az *ideológia* elhomályosítója. «Denn eben wo Begriffe fehlen, da stellt ein Wort zur rechten Zeit sich ein.» Ez a veszedelem a racionalizmus szó használatában is bekövetkezik. Kétféle állásfoglalást jelölnek meg vele. A közös a kétféle racionalizmusban az ész pozitív értékelése és a dolgok ésszel való felfoghatásának a feltevése. Csakhogy a racionalista állásfoglalása az ész és a mindenség észszerűségével szemben nem egyértelmű. Az egyikfajta racionalizmus így tanít: Szabad hinni az ész képességében egészen addig a határig, hogy az ész képes az önmaga *képességeinek határát felfogni és kijelölni* — és hinni lehet a jelenségek és dolgok alkalmasságában, hogy észismeret tárgyai lehetnek addig a *határig, amelyet maga az ész von meg*. Ez a racionalizmus az észnek megadja a legfőbb tiszteletet és tisztet: hogy még ön-

magának is szigorú fellebbvalója és bírása lehet. Ez a kritikai racionalizmus élesen különbözik attól a másiktól, amely az emberész dicsőségének gögijében önmagát tekinti az igazság egyetlen és teljes birtokosának, józan és lapos szemléletében nem ismer és nem ismer el titkot, egyszerűsíti a valóság bonyolult milliórétegű gazdagságát és mechanizálja az életet és a történelmet. A kritikai racionalizmus és a mechanisztikus racionalizmus között olyan a különbség, mint Franz Hals tárgyias, szigorú, csupa szellem Descartes-arc képe s valamely divatos, idealizáló arcképfestő lélektelen művei közt. Mi tehát a viszony a zsidó vallás és a racionalizmus között? A mély racionalizmus a ratio szigorú következetességével ismeri illetősége határait. Tudja, hogy az elve a *contradictio*, tehát a tudható, a kikutatható, az emberész számára hozzáférhető dolgok területén marad, ott, ahol helyén van a *clara et distincta cognitio*, a világos és szabatos ismeret, a fogalomalkotás adaequatiót követelő szigora, az ítélet szabatossága, a következtetés kérlelhetetlen szerkezete, az elméletek és a feltevések óvatossága. De megáll ott, ahol az *ambivalencia* birodalma, az érzelmek világa kezdődik. Megáll ott, ahol a vallás kezdődik. A hit világában is vannak szabatos, félreérthetetlen tanítások, Istenről, emberről, és erkölcsi tanítások, amelyekben érvényes az ellentmondás elve. A jó és a rossz, az Egyisten hite és a politeizmus között nem mosódhatik el a határ és itt szükség van a ratio közreműködésére. De el nem téveszthetően, a vegyi kémlőszerek biztosságával megtudhatom, vallásról vagy profánnumról van-e szó: megtudhatom a lelki hatásáról, az érzelmi pezsgésről,

amelyet minden, ami igazán zsidó vallásos élmény, föl-
kelt. Arról, amiben nincsen legalább egy szikrája,
legalább egyetlen távoli sugara a Jesája élményének,
kétkedés nélkül kimondhatjuk, nem tartozik a zsidó
vallás területére. És arról az emberről, akiben legalább
egy rezdülete, legalább egy távoli remegése nincsen
meg az avató látomás Ézsajásának, kétség nélkül tud-
hatjuk, hogy vallási értelemben nem zsidó, hogy lehet
fogékonysága a logaritmus-könyv iránt, de a zsidó vallás
Bibliája hét peccáttal zárt könyv marad előtte örök
időkig.

Azonban a kérdést még mindig nem tekintettük
valamennyi oldaláról. Mert ha végső elemzésben,
vallási szempontból két alapvető módon különböző
állásfoglalásról van szó, ahogy a ratio embere és ahogy
a hitbeli élmény embere szemléli a mindenség, a lét és
az élet kérdéseit, akkor világossá válik előttünk, hogy
ez a kétféle állásfoglalás kölcsönösen színezheti a
vallásos vagy a tudományos-logikus szemléletet.

Van olyan bölcselő, aki messzire eltért nem egy
hagyományos tanítástól, aki a metafizikát és az etikát
is matematikai módszerrel kutatta és mégis «Istentől
ittasult férfinak» nevezték. És viszont van olyan
próféta Izráelben (az első, akinek beszédei reánk ma-
radtak), aki az igazságosság izzó szenvedélyével,
prófétai önkívületével hirdette Isten szavát és mégis
az Isten akaratának ismeretében oly biztos, annyira
természetes számára az isteni szó világossága, annyira
nem érez kételyt, homályt, kétértelműséget abban,
amit tanít, hogy az ő lelki állásfoglalását egyszer
eksztázikus racionalizmusnak nevezte valaki. Ilyen át-

vitt és jelképes értelemben volt racionalista Ámosz és ilyen átvitt és jelképes értelemben sok racionalistája volt a zsidó vallásosság történelmének.

Ilyen értelemben volt racionalista Ezékiél, amikor az egyéni felelősség és a megtérés feltételeiről elmélkedett, az az Ezékiél, aki megdöbbenően numinózus látomások részese és akinek egyik látomása a zsidó misztika alapfejezete lett. Az eksztátikus racionalizmus egyik jellemző vonása maradt a zsidó léleknek. Ilyen — bizonyos értelemben — a talmudi vallás is. Törvények és határozatok, jogi módon kezelt intézkedések világosan megszabják az ember útját. Csak azt ne feledjük el, hogy a *halácha*, a törvény nagyjai egyben az *aggáda*, a vallási népköltészet és a poétikus vallásosság irodalmának mesterei is. Igaz, hogy a vallás még az étkezést is szabályozza, de igaz az is, hogy így még az étkezés is végső elemzésben áhítatos, vallásos cselekvés lesz, a családi otthon asztala oltár és minden zsidó lélek pap.

Amikor pedig a zsidó vallásbölcsezet és teológia megszületik, napvilágra kerül egy másik, rokoni vonása az izzó racionalizmusnak: az ész numinózus voltának meghatott, megdöbbenet felismerése, a világ észszerű rendjében az isteni eredet felismerése, a vallásos, áhítatos megrendülés az ész előtt, amely Isten képmása bennünk és Isten teremtő kezenyoma a mindenségben. Ez a megdöbbenet, szenvedélyes és áhítatos racionalizmus az ész fehér izzásában a Jesája oltártüzének mását látja és éli meg. Az ész itt közvetítő Isten és ember között, világ és Isten között. Ezért nevezi Philon a *logost* főpapnak és Isten fiának: közvetítőnek a földről a mennyekbe és az égből a földre. Ebből az izzó racio-

nalizmusból vette a kezdődő kereszténység legtitkzatosabb titkainak teológiai terminológiáját.

A középkori zsidó vallásbölcselet egyik úttörője, *Száadja*, az ismeret forrásait megjelölve, egy sorba helyezi az észet és a kinyilatkoztatást. Ezzel egy racionalista filozofálás fejlődéssorát nyitja meg. E sor végén zsidó területen Majmúni áll, a zsidóság határain túl a vonal egyenes folytatója Aquinói Tamás, tőle kezdve bizonyos szempontból a kereszténység is racionalista egészen addig, míg a thomisztikus kereszténységet részben az Assisiből kiinduló franciskánus kereszténység váltja föl (így tanultuk Gebhardt-tól). Majmúni világos határvonalat húz a tudás és a hit közé, mind a kettőt a maga határai közt juttatja uralomhoz. A hit és tudás közt tétovázók nagy útmutatója azonban egy új fogalmat alkot, olyan új fogalmat, amelynek neve és gyökérszála a prófétákhoz érnek vissza: az istenismeret fogalmát. Az ember legfőbb rendeltetése Isten ismerete. Az a lélek éri el a teljességet, az a lélek lesz részese a halhatatlanságnak, amelyik magáévá tette az Isten ismeretét.

Ez a tanítás ismét azok közül való, amelyek elrettentő racionalizmusnak hatnak — messziről. Mert közelről tekintve a Majmúni racionalizmusán meglátjuk a jesájai élmény oltári parazsának izzását. Mert igaz, az ember rendeltetése az istenismeret. De lehet-e Istent megismerni? — kérdezi Maimonides. Lehet-e megállapítani a mibenlétét annak, aki meghatározhatatlan, definícióba nem fogható, a minőségét meglátni az egyetlennek és változatlanoknak, a mennyiségét megtalálni a szellemnek, térbe helyezni az anyagtalant,

időbe az örökkévalót, viszonyba a hasonlíthatatlant? Az ember rendeltetése Isten megismerése, de íme, lezárulnak a sorompók és Istent nem lehet megismerni. A *via negativa* marad csak hátra, nem tudom, hogy Isten mi és milyen, csak azt tudom, hogy Isten «micsoda nem». Istenről bármit is mondok — ez a mély és szellemes értelme e negatív teológiának, ahogyan maga Majmúni megfogalmazza — bármit is mondok Istenről, csak a szavak rokonalakúsága alapján mondhatom. Ha azt mondom róla, hogy jó, mintha csupán rokonhangzású szó volna ez azzal, ha valami földiről mondom, hogy jó. Érzi-e az olvasó, hogy M. itt az Isten numinózus voltát mondja ki, ez pedig a vége és ellentéte minden lapos racionalizmusnak. De még egy istenismeret van: a cselekvés attributumának ismerete. Azaz elsősorban: a mű megismerése. Isten végtelen jóságát, bölcsességét, gondviselését a műve: a világmindenség tanítja. *Istenismeret a tudományok által*, íme a fordítottja annak, mikor a vallást racionalizálják: a tudományt tette vallásos fogalommá az ész numinózus voltának, isteni eredetének e nagy «racionalistája». És az istenismeret még többet is jelent: az erkölcsi tanítások ismeretét és követését. Az ész szinte az ember és Isten viszonyának jelképévé emelkedik. Majmúni racionalista, de meghatott, áhítatos, vallásos racionalista, akiben ég egy láng a Jesája templomi tűzéből.

A zsidó vallás annyira óvakodott mindig a lapos racionalizmustól, hogy a próféták, rabbik és bölcsek tanításában élő valóságként, eleven bizonyágként jelentkező vallási alapelvek dogmatikus megfogalmazását, szóhoz kötött, katekisztikus megformulázását

messzire elkerülte. Ez a tény rendkívül messzireható tévedés forrása lett az újkori racionalizmus idején. *Mendelssohn* nem szerencsésen fogalmazta, a követői nagymértékben fokozták a tévedést, hogy a zsidóságnak nincsenek dogmái. Geiger és nagytudású társai — akik valamennyien kiváló szellemek voltak — a tudomány, az újjáéledt zsidó tudomány feltámadásából vallási megújodást akartak teremteni. «Merő csalódás volt» — mondja a sikertelen kísérlet után Geiger. Miért kellett annak lennie, holott a tanulást, tudást Majmúni tanítása Istenhez vezető útnak ismerte fel? Abban a pillanatban, amikor az ész világossága a Jesája oltártúze helyébe akart lépni, egy vallástalan, élménytelen, tehát élettelen vallás keletkezett, szükségképpen már születése pillanatában halott. Az utolsó két évszázad neológiájának nagyrésze ilyen hibával volt terhes. Felekezeti újságcikkek, sőt templomi prédikációk és hivatalos hittankönyvek szégyelték a hit szavát hangosan kimondani. Erkölcscről írtak és tanítottak, szeretetről, igazságosságról, egyetemes emberiségről, messiási korról, ami nem más, mint a természetes fejlődés útján elérhető erkölcsi tökéletessége az emberiségnek — ez mind nagyon szép gondolat és nemes tanítás. Csak éppen Isten helyét egy erkölcsi tankönyv foglalta el, vagy egy filozófiai fogalom, de ki borul le egy tankönyv előtt és ki imádkozik egy definícióhoz és ki áldozza az életét egy fogalomért? És nincs-e igaza a pszichológusnak, hogy azok, akik ezt teszik a vallással, a harmadik parancsolatot is megszegik: «Ne szólítsd Urad Istened nevét hiábavalóságra.»

1918-ban halt meg a marburgi neokantiánus iskola megalapítója, *H. Cohen*. 1919-ben jelent meg hátrahagyott műve, amelynek már a címe is megállít minket: *Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*. Az ész vallása — megint ez a különös ellentét! De már a címlapon valami megnyugtat: a könyv jeligéje Rabbi Akiba tanítása: «Üdv néktek, Izrael! Ki tisztít meg titeket és ki előtt tisztultok meg ti magatok? A ti mennybéli Atyátok előtt.» Rendkívül érdekes mű, megérdemelné, hogy külön tanulmányban foglalkozunk vele. Azt a kérdést veti fel, mi alapozza meg a vallás létjogát? Hiszen az etika megoldja azt a feladatot, hogy az embernek és az emberiségnek a kötelességeit megfogalmazza. Igen, csak hogy az etika csak a «Pflicht»-ről szól, nem érdekli, sikert ér-e el a világban a kötelességszerű viselkedés és törekvés. És a kategorikus imperativus tudományát nem érdekli az emberek szenvedése és boldogsága. Itt kapcsolódik a vallás területe: az embertárs felfedezése, az embertárs szenvedése, a belőle fakadó részvét, az erkölcs diadalának gondja: ez a vallás területe.

Cohen különös elmélete — szép filozófiai tanítás, de nem vallás. Hiába szól már később Istenről, ha a vallás egész fogalmát Isten nélkül alkotta meg. Bár Cohenban is ég az ész isteni voltának tudata, az a kor, amelyben a hit meghatódott, megrendült szavát szégyelték kimondani, az ő vallására is reányomja bélyegét. Sohasem lehet ez igazi vallás, hívők tömegének boldog erőssége. Cohen könyve az ő egyéni, tovább nem adható vallásosságának műve. Az utolsó oldallal kihangzik ez a vallás, nincs, aki folytassa.

Pedig az igazi vallás az, amit nemcsak tudósok, de gyermekek is magukévá tehetnek. A művelt ember vallása lehet finomultabb és gazdagabb, de áhítata vagy gyermeki áhítat, vagy semilyen. Mert róluk és rólunk szól az írás: «Gyermekei vagytok ti az Istennek.»

Összefoglalva a történeti áttekintést, azt látjuk, hogy a lapos racionalizmus rövid ideig élt csak a zsidóságban. Mert máris túl vagyunk rajta. Szomjasok vagyunk a vallás vigasztalására, boldogságára. A neochaszidizmus is ennek az élményszomjúságnak a szülötte.

Ha pedig ennek a dolgozatnak egész gondolatmenetét egy zárótételbe akarjuk foglalni, azt kell mondanunk — *Perez* megmásított szavaival:

Egy prófétai fejezet vagy egy költemény igazabban megmondja, mi a zsidó vallás, mint egy nagy filozófiai könyvtár, egy chászid vallásos ének, helyesebben mint egy költemény, egy szövegtelen dalban még mélyebben van meg igazi lényege, de a legszebben, legmélyebben, leggazdagabban akkor éljük át az áhítat mélységeit, mikor még előre megszerzett dallam sincsen, mikor a perc zenél.

DR. BENOSCHOFSKY IMRE.

MINIATŰRÖK.

I.

Királyok fazekasa.

A mi ipartörténetünkben is vannak uralkodó-családok. Nevük be van égetve szép porcellán-tárgyak talpába. Akárcsak a francia Palissy-, vagy az angol Wedgwood-család kezdőbetűi. Ez a név talán nem hangzik olyan előkelően. De ennek is megvan már a százéves patinája : a magyar kerámikus Fischer-családnak. Ahová nézünk, múzeumi gyűjteményeinkben, itt is, ott is találkozunk evvel a márkával. Kedves, tarka magyar kulacsokról mosolyognak ránk az egyik Fischer nevének kezdőbetűi. Már százhusz évvel ezelőtt is kitűnő jelzés. A magyar kőedényárak legszebb példányait ékesítette. Azután finom kínai modorú csészék és szelencék fenekén ragyog fel a «H» betű. A Fischer-család második székhelyét, Herendet jelzi. Igen, egy egész kerámikus-uralkodócsalád dicsősége bontakozik ki előttünk e kecses és törékeny hagyatékokból. Szabályszerű iparos-dinasztia, annak minden kellékével. Van őse : egy szerény, kezdő fazekas, akinek a neve a jozefinus-időkre emlékeztet : Wolfgang. Van egy jól megválasztott székhelyük : Tatatóváros. Ennek a családnak is megvannak az egyenesági, valamint az oldalági leszármazottai : a tataiak, a herendiek, a farkasháziak. Megvannak a hősei és a vándorai, a bajvívói és a békés ivadékai. Vannak száműzöttei és hitehagyottai.

Van fénykora és összeomlása : akár egy igazi uralkodó-családnak.

Egy évszázados zsidó iparossors sűrűsödött össze benne. Annak minden fénye és árnya végigsuhan a kis porcellántárgyakon. Herend, amely most érte meg alapításának százéves fordulóját, azt jelenti a magyar művészi iparnak, amit Meissen a németeknek, Sèvres a franciáknak. De a magyar zsidóság azonfelül egy szívós és tiszteletreméltó családnak dacos őseit is látja az alapítóban. Fischer Móricnak körszakállas, magyar-zsinóros alakját ezért is érdemes magunk elé vetíteni.

Száz év előtt a zsidók éppen csak megtúrt felekezet voltak ezen a földön. De valami szilaj, erős vágy lobbogott bennük. Szorosabban akartak kapcsolódni a nemzethez és az öntudat felemelő érzését keresték önmaguk számára. A gettó rácsai mögül kibújtak már és az elfojtott évszázados ösztönök is kitortek az elnyomottakból. Alkotni, teremteni, nem örökké elmélkedni. Ebben látták sokan hivatásukat a szabadság áldott napfényében.

Abban az időben alig volt jobb megértőjük, mint a magyar főnemesség. A türelmet, a zsidók védelmét ők már évszázadok óta gyakorolták. A nagyvárosokból kiszorított szegény megtúrtak ott éltek az ő uradalmaikhoz tartozó faluszéleken. Pénzért, külön adók fejében, de mégis védve a bántalmaktól.

Ez volt a reformkorszak főnemessége. Sokat látott, sokat utazott, nyugati műveltséggel átítatott uraké. Ezek nemcsak a kor humánus eszméinek hódoltak, hanem a finomult ipari ízlésnek is úttörői voltak.

Ilyen volt a pápai uradalom kegyura, Eszterházy

Károly gróf is. Nagyúr, világi és ipargróf. Meszólította Fischer Móricot, kőedénygyárának bérlőjét : nem vállalkozna-e rosszul vezetett herendi porcellángyárának igazgatására? Üzemei nem sok szerencsével dolgoztak. Volt egy üveggyára, de abban csak idomtalan zöld palackokat tudtak készíteni. Volt papírgyára is — durva gyártmányokkal. Most valami magasabbrendű műiparra gondolt. Ami a királyoknak annyi dicsőséget és annyi jövedelmet szerzett, a porcellánra. Jó porcellángyár öröm is, haszon is — gondolta.

Ragyogó üvegablakok mögül ma is ránkmosolyognak a herendi porcellánkészletek. Kész és tökéletes alakjaik, üde virágaik láttára nem gondoljuk meg : milyen rögs és fárasztó út vezetett a tökéletességhez.

Nem gondolunk a száz év előtti iparos-alapítók hősi küzdelmeire. Fischer Móric, a pápai cserépgyáros, vállalta ezt az úttörő szerepet. Vállalta, mert lelkesítette a feladat művészi izgalma.

A gyár ott állt — s ma is ott van — a bakonyi erdő egyik tisztásán. Susogó fák hajoltak a bölcsőjére. De a lombok közt bizony csak vergődött az üzem. Távol a világ közlekedő-útjaitól, nyugalmas csendben füstölt a kéménye. De ez a költői csend nem hasznos tényező a kereskedelemben. Kezdetleges eszközökkel volt felszerelve a gyár maga is. Nagy harc indult meg az agyagfölddel, mely égetésre nem igen alkalmas, a zománcfestékekkel, miket itthon nem lehetett megvásárolni. És a harc folytatódott a vevőkért, mert azok olcsó cseh tömegcikkekhöz szoktak ezideig. Harc Metternichkel, harc az osztrák vámpolitikával s mindazon gátlásokkal, melyek ezt a földművelő országot nem akarták iparosítani.

És mégis, csak azért is... Az első edények szétmáloltak, a festékek szétfolytak, a nyersanyagok elfolytak, a kis tőke, melyet a tatai gyárból idehoztak, semmivé lett. A gondok pedig sokasodtak. A bakonyi zsványok betörték és sarcoltak. Az osztrák beamterek kellemetlenkedtek. De Fischer Móric állta a sarat hősieesen. Mert izgatta a kísérletek gyönyörűsége. Ez a szeszélyes, kiszámíthatatlan, forró, kihűlő, kaméleon-szerű anyag! A porcellán. De felcsigázta az üzlet sokféle izgalma is: új piacokkal új utakat törni, lendületbe vinni a csikorgó kerekeket.

Igaz: ebben a harcban ott álltak mellette az értő pártfogók is. Elsősorban a Dunántúl művészetkedvelő főurai. A pápai gróf ódon szász porcellánjait javíttatta vele. A Károlyiak, Pálffyak, Zichyek és Batthyányiak régi készleteiket adták oda javításra. Régieket másolni, újakat mintázni. A grófok után a hercegek jöttek, magyar főrangúak után osztrák arisztokraták. Lassanként már a királyoknál tartott Fischer Móric. Már az olasz udvarnak dolgozott a herendi gyár. Mert mikor fejedelmi edényeik, régi kínai porcellánjaik sajátos másait kellett az új darabokon utánozni, erre egyetlen európai üzem sem vállalkozott.

Herend vállalta a legnehezebb feladatot is. Egy álló esztendeig eltartott, amíg csak a zománca színét eltalálták. Ilyesmihez nem elég a szeretet, a lelkesedés. Ezeremester kell az ilyenhez. Ördögös ügyességgel behatolni a régi porcellán anyagába. S kitudván gyártási titkaikat, megmintázni, kiégetni, feldíszíteni az új edényeket azoknak a régieknek a modorában.

Herenden ezt jobban tudták, mint bárhol másutt

Európában. Ó-Kínát jobban eltalálták s utánozták, mint magában a megmaradt kínai porcellángyártásban. A Kensington-múzeum kínai porcellánt vásárolt valakitől s kiderült, hogy a tudós igazgató tévedett. Az a nankingi porcellán — Herenden készült.

Így élt, így dolgozott több mint három évtizeden át Fischer Móric. Ki segített neki? Pár szegény, szerény porcellánégető és festő munkása. Azután környékbeli parasztok. No meg az öt fia. Egyik ügyességével, másik az üzleti szellemével, harmadik a virágfestés tudományával. Nehéz idők voltak ezek. A fiúk jelentkeztek önkénteseknek a szabadságharcban. S mialatt ők a csatatereken szenvedtek, az öregek otthon, a kihűlt gyárban, sebesülteket kötözték. De minden elmúlik, a viharok fölött újra csend ereszkedett a nemzetre: az abszolutizmus csendje. De mikor az önkényuralom idején a császár, Ferenc József, szép teáskészlettel akart karácsonyra kedveskedni az édesanyjának, a londoni kiállításon herendi edényeket vásároltak részére. A zsinóros magyar kabát mögött büszkén vert a zsidó mester szíve.

Az «udvari szállító» cím azidőben még nem igen volt ismeretes Magyarországon. Érdemben talán csak egy volt akkor itt, aki ezt a címet használhatta volna: Fischer Móric. Irodája falait — ha akarta volna — lassan teleragaszthatta volna a királyi főudvarmesterek megrendelő-leveleivel. Viktória királynőtől az orosz cárig mindegyiknek ellátta a háztartását. Ha pedig a kiállítási és egyébfajta érmeit piros bársonyra rakta volna, némelyik mai konzul is megirígyelhette volna. Párizs, New York, London és Bécs — mindenütt meg-

csodálták a munkáit. A francia elnök, Thiers, és a földrajzi tudományok büszkesége, Humboldt Sándor, sorra elismerőleveleket írtak neki. Angol lapok és német folyóiratok dícsérték a herendi gyár remekelését. Manapság talán csak az élő szépségkirálynőkkel foglalkoznak annyit, mint ebben az úgynevezett «stílus-talan» században tudtak áradozni a nemes porcellánokról.

S csakugyan: ez az öreg varázsló folyton ezeket a szép leányait csinosíttatta. Egyre tökéletesebb példányai közt maga úgy járt mosolyogva, mint a boldog kertész. Szépen és okosan megnövelte a herendi gyár hírét-nevét a kertészkedés évtizedei alatt. S mialatt így édes gyermekei fényt és derűt árasztottak mindenfelé, hírnevet szerezve a magyar iparnak, s mialatt Kossuth osztotta neki a dícséreteket a hazai iparpártoló-mozgalmakban, azalatt az öreg kertész szép csöndben tönkrement. Ő volt az a bizonyos «ravasz kalmár» — az összes «üzleti kufárok» hazai őse — aki «önző érdekekből» mozgósította üzeme körül az egész világot. De hiába: azok a szépséges virágos tálak, az eredeti módon áttört rácsos kosarak, a lecsavarható karos gyertyatartók és a bábajos cukorszelencék a vidám kis madarakkal, megbuktak a gazdájukkal. Az ezermester egyet nem tudott megtanulni, az olcsó tucatáruval való versenyt: nem tudta legyőzni a cseh porcellán betóduló tömegeit.

Így hát tönkrement és sorsa beteljesedett. Még az 1873-i bécsi kiállításon kitüntetéssel szerepelt. De utána fekete gazdasági hullámok következtek s ezek leterítették. Hirtelen, de nem váratlanul jött a baj. A szokásos vezényszavak elhangzóttak: a fiúk vegyék

át a gyárat, a kormány adjon segílyt a talpraállításra. Az öreg úr pedig álljon félre.

Ez is megtörtént. Neve lekerült a cégtábláról. Ő maga azonban még nem akart pihenni. Visszatért az ősi házba, Tatára. Majd itt, ahonnan elindult, újra kezdi... Még egyszer, elülről... A köedénnyel, a fajánszal meg a cserepekkel. Azok nem olyan kényesek, igényesek, mint ez a kékvérű porcellán.

De a dologból nem lett semmi. Mert négy év mulva, 1880-ban, az öreg fazekasmester tökéletes csendben elfeledve és senkitől meg nem siratva meghalt. Úgy, mint egy igazi király, egy száműzött fejedelem.

A kemencében még ég a tűz ma is, melyet akkor, száz év előtt, ő gyújtott meg. Fiai és unokái, a Fische-
rek, a Farkasháziak soká élesztgették a lángjait. De lassan az ő nevük is homálybe borult. Kérdés, hogy száz év után ebből az égő kemencéből jut-e még egy mécsre való? Emlékezésül az öregekre és a fiatalokra. Akik férfikoruk nemes munkáját adták oda egy szép és szomorú szenvedélyért.

II.

A puskaműves.

Ki látott már zsidó puskaművest? Ritka jelenség lehet, mert a történelem is csak egyet ismer. Az a mult század elején élt, itt Magyarországon, akkor, amikor legtöbbet emlegették a zsidó fiatalságnak, hogy húzódozik a nehéz testi munkától.

Guttman Jakab, tizenhároméves aradi fiúcska, me-

részen szembeszállt evvel az előítélettel. Nem volt ez könnyű dolog abban az időben, 1824 táján. Mert nemcsak lelkes zsidó inasok kellettek volna az iparosneveléshez. De szükség lett volna ott egy-egy keresztény iparosra is, aki a zsidó tanoncot műhelyébe fogadja. Akadt ilyen is elvétve. Aki a zsidóban nemcsak a haszonleső, a lusta, a munkakerülő sarjadékot látta. Az ilyen azután jóakarattal, szelíd türelemmel meg is tanította a fiút a maga mesterségére, amint akkor mondták: a «nehéz kézművesség»-re.

Így lett Guttmann Jakab egy derék aradi fegyverkovács műhelyében inas. Ismeretköre kiterjedt az egész akkori puskaműves-technikára. Tudvalevőleg ennek a dolognak is két vége van. Az egyik a puska csöve, a másik a puska agya.

Guttmant a fegyver boldogabbik vége vonzotta: a fája. Az szebb is, meg nem is olyan veszedelmes, mint a másik. Szerette a szép, régi, faragottművű puskákat. Valahányszor egy ócska fegyver került a kezébe, nem a záványa, a kakasa vagy a rozsdás csöve érdekelte, hanem az a sok művészi faragás, berakás, fémdíszítés, melyet a puska hasán látott. És ilyenek készítésében gyakorolta magát.

Mikor pedig tökéletesen elsajátította a faékítés összes fogásait, mint mesterlegény vándorútra kelt. Ekkor már ketten rótták az Aradról Bécsbe vezető országutat: ő és a bátyja, aki a kevésbbé harcias szabómesterséget tanulta.

1834-et írtak akkor. Két szegény, sovány, gyalogtalpaló vándorlegény, vajjon mi jót tartogathat számukra az akkori Bécs? Csak az önbizalom tartotta

bennük a lelket. És a vakszerencse csillaga világította útjukat. A Sors kegyes volt Guttmann Jakabhoz. Egy bécsi kiállításon olyan remek puskáját mutatták be, hogy még a műértőbb fegyverbarátok is csodálkozva állottak meg előtte.

Ezen a remekművön akadt meg a szeme az európai béke akkor legnagyobb fegyverkovácsának, Metternichnek is. Kétszázforintos ösztöndíjat adatott a buzgó faragónak. És azt is meghagyta, hogy vegyék fel a fiút a bécsi Szépművészeti Akadémiára növendéknek.

Guttmannból, a puskaműves-segédből tehát művész lett. A vésnökből szobrász. Az ismeretlen iparosból hírneves alkotó. A vágyak erősebbek a józan élet rideg parancsolatánál. Hiába kecsegtette őt a mesterség szerény, de biztos életkörülményekkel. Hősünk búcsút mondott Marsnak és most már a gyengéd múzsák sugallatát követte. Acélmetszetek nyomódúcait véste. II. József császár mellszobrát mintázta viaszba. A halhatatlanságért viaskodott. Annak a fegyvereit nem tüzes kohónál, hanem hideg műtermekben kovácsolják.

A szellem diadala ez. És a testi koplalásoké.

A bécsi antik-gyűjteményekben, a klasszikus már vánszobrok tömegében mohón itta magába Guttmann Jakab a szép formákat, mint annyi más dicsőségre szomjas magyar ő előtte. Most már mennek-mennek a bizakodó levelek az aradi szegény szülőkhöz : a jövő hírnév büszke örömeivel. De már a bátyjához írt levelek nem ilyen reménykedők. Kétségek hullámszökevények bennük : vajjon nem hibázta-e el életét? A nagy művésztragédiák csírái a küzdelmes fiatalság talajából nőnek ki. Szegénység, mellőzés, átvirrasztott éjszakák köd-

felhője lepi be a lelket és lassan rozsdássá válik tőle az agyvelő.

A zsidó sorsnak bánatos refrénje a mecénás, a pártfogó. Itt is, ott is akad egy-egy jótevő kéz, mely segít. A világ minden nagyvárosában élt már száz év előtt is egy-egy Rothschild, Bécsben is meg lehetett találni az útát Rothschild Salamon megértő szívéhez.

Az, aki az ajtaját megnyitotta, a főintézője, Wertheimstein Leopold, maga is szerette a magyarokat. Az ő otthonában volt az akkori Bécs egyik legragyo-
góbb szalónja. Felesége nagyműveltségű nő, írók és művészek szellemi tolmácsa. Olyanok voltak ezek az osztrák irodalmi szalónok érzékeny és okos asszonyaikkal, mint valami szoborcsarnok, melyben a keleti és görög stílus keveredik össze a figurákon. A fiatal szobrász égő szemekkel mintázta meg a legérdekesebb alakját : az öreg Rothschildot.

— Adjanak a fiatalembernek ezer forintot — intézkedett az öreg úr, akit akkor Európa bankárjának neveztek. Az ösztöndíjnak azonban feltételei voltak. A szobrásznak el kell utaznia Rómába. Tanuljon és dolgozzon. De sohase felejtse el a hitét. Mert erre nemcsak neki van szüksége. Ha híressé lesz, nevéből s híreből egy kis fény vetődik majd minden szegény, lenézett hitsorsosára is.

Guttman Jakab így került Rómába. Harmincnégyéves volt. Rajongott, csodálkozott és nagyot akart. Városról városra járt. Boldog örömmel kuporgatta a pénzét. Belső nagy lángolását nem hűtötte le a szűkös kis szobácskák szegénysége. — Ah, — írta az apjának a Vatikánból — milyen magas az Ég és nem tudom

megérinteni. Milyen gyönyörűek itt a márványtermek, a nyelv nem képes szépségüket kifejezni!

Ilyen volt a neoklasszikus stílus a század negyvenes éveiben. Ilyen érzelmes szenvedély uralkodott a szobrokon is. Azoknak kemény márványából hol egy költőnő, hol egy virágokat szóró leány karcsú alakját faragta ki a művész. Az egykori puskaműves-inas boldogan fürdött a klasszicizmus hullámaiban. Csak éppen a tér és a hely, az nem volt egészen stílusos. Ezidőben tudniillik egy kukoricaszárító csűr volt művészi élményei színtere.

Itt zengtek a görög világ fenségét hirdető márvány-szobrai. Itt faragta ki annak a nyúlánk komor férfinak a mellképét is, aki nagyon közel állt szívéhez, Chorin Aron aradi rabbi síremlékét. Nagy tudós, lelkes hit-szónok sírköve. Egyedülvaló a maga nemében. Mert ez volt az első alakos-szobor, mely helyet kapott magyar zsidó temetőben.

A szobrász most már szűkebb hazáján túl is híressé lett. Tehetsége legerősebben az arcképszobrászatban fejeződött ki. Ez tulajdonkép szerencsés körülmény minden időkben a szobrászra nézve. Mert mindig egyforma volt az élők hiúsága: nem az elmúlt antik világ félisteneit, hanem a saját halhatatlan alakjuk marandó emlékét akarták palotájuk dísztermében látni. A művész így divatossá lett a római előkelőségek körében. Főképp az ott élő magyarok és osztrákok pártfogolták.

Guttman azonban egy percre sem temette el emlékeiben a régi kis inast. Apjához írt leveleiben felolvad a fiúi gyengédség melegétől. A sorok közül, mint édes bornak és gyertyafüstnek illata száll föl az emlékezés.

Halleluja! — zeng mellette a római gettó zsidó-templomában az ének. Ötezer szegény, sápadt zsidógyerek éneke. Viaszszínű arcuk árnyéka ott lobog a fehér falakon. Tépett harci zászlók díszítik ezeket a falakat. És a frigláda tövében felharsan a Halleluja. Nagyon, nagyon mély hatású lehetett a dallam Guttman szívére, mert hazament, lekottázta és legközelebbi levelében el is küldte a hangjegyeit szüleinek.

A márciusi napok idején érte a legnagyobb kitüntetés, mely zsidó művésznek jutott. Megmintázta IX. Pius pápa szobrát. A tömörfaragású szobor fenséges nyugalomban mutatja az egyház fejét. Zarándokok százai járultak éppen eléje hódolatukkal. Gazdag brokát-selymekkel leterített asztal mellette. Bársonnyal bevont trónszékéből, e fejedelmi keretből emelkedtek ki arcának körvonalai. És e szobor világhírűvé tette mesterét. Akárhova sodorta ezután nyugtalan művészpályája, mindenütt úgy ismerték, mint «a pápa szobrász»-át.

Pedig ez az életsors elég fordulatos és izgalmas volt. Párizsba, Bécsbe, el egészen Amerikába kergette. Mondják, hogy ez a vágy nem a hírnév s nem a művészet szomjúsága volt. Inkább egy félenk rögeszme, mély, rejtett lelki rétegekből feltörő. Azok a nyugtalan éjszakák ott Bécsben, a nyomortanyák árnyai összesűrűsödtek és az agyát vérbe borították. Bús-komor lett, szaladt, futott, keresni a világ értelmét e világban. A felhőkből szálló párák — alig ért a művészpályája delelőjére — szétroppantották az embert. Mint valami rozsdás puskacsövet.

MADÁCH IMRE ÉS A BIBLIA.

(Ötödik közlemény.)¹**Csák végnapjai.**

Csák végnapjai című ötfelvonásos drámáját abban az évben dolgozta át Madách alaposan, amikor *Mózesét* írta, tehát 1861-ben. Mózes alakja, jelleme, sorsa annyira belevésődött lelkébe; a néphez való viszonya, reménysége, halálának körülményei oly erősen foglalkoztatták képzeletét, hogy ezeknek visszfénye ott rezeg Csák Máté egyéniségén. Csák a népért, a hazáért, a szabadságért küzd és rajong — úgy mint Mózes. Küzdelme kínos, fárasztó, szenvedélyes és mégis meddő — akárcsak Mózesé. Reménységét népe újjászületésébe, a jövőbe helyezi — éppúgy mint Mózes. Előbb azonban mindkettőjüknek egy nemzedéknek kell elpusztulnia, csak akkor jöhet az ígéret földje.

Környezete és halála is hasonlatos Mózeséhez. A próféta hűséges szolgája és bizalmasa, Józsué, árnyék-ként követi mindenüvé mesterét; mikor Mózes halni készül, elküldi magától, de Józsué nem távozik tőle. Mindeme vonás hasonlatos a Csákéhoz. Bizalmasa és híve, Miklós, a volt nádornak, Omodénak fia, hűséges ragaszkodással követi mindenüvé; Csák el akarja küldeni, mikor elérkezik sorsdöntő órája, de Miklós nem engedi magát elküldetni, hanem vele megy a nehéz

¹ Az előző közlemények megjelentek az IMIT 1935., 1936., 1937. és 1938.-i Évkönyveiben.

útra is, egy morvaországi zárdába. Ott a határon végigpillant «a szent haza határán» és elandalog rajta — egészen úgy, mint Mózes, aki a Szentföld határán végigtekint az ígéret földjének kies mezőségein és mindketten népük újjászületése iránt táplált reménységgel keblükben lehelik ki lelküket. Józsué a tábort felszedeti és csapataival útnak indul a Szentföld elfoglalására; Miklós pedig e szavakkal kíséri mesterének halálát:

«A győzhetetlen meggyőzé magát, —

S megszentelendem sírját — mert cselekszem».

Élénk visszhangja ez Ben Zóma tanításának, aki Abot IV, 1. versében azt a kérdést veti fel: «Ki a hős? *Aki legyőzi indulatát*, amint írva van: «Jobb a hosszantűrő a hősnél, és aki meggyőzi lelkét, a városhódítónál». (Salamon péld. 16, 32).

A tanítvány hűsége így jellemzi mesterét; azonban a történet egészen más képet fest róla. Csák minden volt inkább, mint szabadsághős, emlékét átkok közt emlegették, annál valószínűbb tehát Mózes alakjának Csákra való hatása, mert a költő festette kép nem egyezik a valósággal, hanem inkább Mózes alakjával.

Amilyen gondolattal jellemzi Miklós Csák Mátét, ugyanolyan gondolatot találunk *Mária királynő*ben is. A vallásos érzésű, nemes lelkületű Margit, nápolyi királyné, a Budára rendcsinálás végett távozó Károlyt csak egytől félti: «*Hogy önmagát nem győzi le.*» (*Mária királynő* V. felv.)

Ugyanilyen érzés tölti el Évának szívét, aki mint

Lucia epedve várja haza a csatából Ádámot, mint Miltiadest, akiről különféle nyugtalanító hírek kelnek szárnyra, hogy sereggel jön szülővárosa ellen. Így szól kis fiához, Kimonhoz :

«Nem, nem fiam, atyád hős, győzni fog,
Csak egy van, amitől én félhetem :
Hogy önmagát nem győzi meg.»

(Az ember tr. V. szin.)

Ez is, amaz is, a Biblia hatására vall.

Ezen a belső hatáson kívül Csák végnapjaira a Biblia még külsőleg : kifejezésmódjára is hatott. Mutatják ezt a következő példák :

A trónkövetelő Erzsébetről, III. András király leányáról, így szól Csák : «Lépcsője lesz csupán a magyarságnak, Melyen ha *égbe szállt, pokolra sujtja*», (I. felv.). Élénk visszhangja ez Zsolt. 139 f. 7—8. versének : «Hova mennék a te lelked előtt, és a te orcád előtt hova futnék? *Ha a mennybe megyek, ott vagy ; ha az alvilágba vetem ágyamat, ott is jelen vagy.»* Hasonlóan olvashatjuk Ámos 9. f. 2. versében : «Ha a földnek gyomrába ásnák is be magukat, kezem onnan is kihozza őket ; és *ha égbe hágnának fel, onnan is levonom őket.»*

Mielőtt Csák Máté táborba száll, Omodé, a volt nádor, egyik fiát, Dávidot, e szavakkal ajánlja híveinek különös figyelmébe : «*Bánjatok szelíden a gyermekkel.*» (II. felv.) Ráüt azokra a szavakra, amelyekkel hajdan Dávid király a fiát, az ifjú Ábsálomot, ajánlotta környezetének kíméletes bánásmód céljából figyelmébe : «Az én *fiammal, Ábsálommal én érettem gyengén cselekedjete*k». (Sám. II. k. 18. f. 5. v.)

Károly király szemrehányólag mondja Dávidnak,

Csák hívének : «S miért lettél oly macskája e *kutyának*? Hisz eddig egy tálból *nyáltatok a vért*». (III. felv.) — Élénken emlékeztet Zolt. 68, 24. versére : «A te lábodat megveresítéd a *vérben*, a te *kutyáidnak nyelveit* az ellenséged *vérében*». Továbbá Kir. I. k. 21. f. 19. versére «Azon helyen, hol *felnyalták az ebek Náboth vérét, felnyalják az ebek a te véredet is.*»

Ugyancsak a IV. felvonásban Margit, az Omodék anyja, így ecseteli a Záchok szörnyű kiirtását : «S kinek erében egy csepp lüktet is A Záchok hős *véréből*, felkutatják A szív mélyén *kiontani ebeknek.*»

Erzsébet, az utolsó Árpád-sarjadék, a zárdában a Zsoltárok hangján és szellemében így imádkozik :

«Isten, ki mint hajdanta *Izraelt,*
Választott népül vettéd a magyart is,
 Kihoztad a *vad pusztaság közül,*
 Bevitted a *termékeny Chanahánba,*
 Árpádot adtad *Mózesül* neki,
 S élvezni mostan mégse engeded,
 Mit jótevőn ráhalmozott kezed —
 Nem haltak-e el hosszú küzdelemben
 Legjobbaink egyenként, százezer
 Szív nem tört-é meg a szentelt hazáért?
Mint a zsidók elbízott vénei,
 Hogy túlragadva földi büszkeségtől
 Zsarnokkép ne mondják : Ím mi voltunk,
 Kik *hont szerezhetünk Izrael fájának.* —
 Mi áldozat kell még én Istenem? —
Nincs Mózesünk, meghalni a határon,
Melyen túl lépve népe üdvet ér, —
 De én a *Hunni Mózesnek* leánya,
 Leomlok zsámolyodnál és könyörgök :
 Ily áldozatnak végy fel engemet,
 Csak aztán népem boldoggá legyen.» (V. felv.)

Ez imádság éppoly jellemző Erzsébetre, mint magára a költőre. Madách azért ad zsoltári hangon megszólaló imát Erzsébet ajkaira, hogy ezzel vallásos lelkületét, buzgóságát és istenfélelmét jellemezze. Magyarországot Kanaánhoz, a Szentföldhöz hasonlítja — mint régente a Jeremiádok írói tették — az Árpádokat Mózeshez, a magyar népet Izráelhez, hogy ezzel törekvéseik és mozgalmuk törvényességét és feddhetetlenségét juttassa kifejezésre. Erzsébet önmagát, az Árpádok sarjadékát, a *Hunni Mózes* leányának nevezi, aki kész meghalni — mint egykor Mózes — a *határon*, az ígélet földje határán, a népért és a hazáért. Ez imán is meglátszik, hogy Madách szinte egyszerre dolgozott a *Csák végnapjain*, és a *Mózesen*, mert ennek érzései találnak visszhangra Erzsébet lelkületében.

Feltűnő, hogy Madách «a zsidók elbízott vénei»-ről szól. Alig érthet mást, mint azt a 70 főnyi, vénekből álló testületet, mely Mózesnek a bíraskodásnál segítségül volt. Ezekről azonban a Biblia nem mondja, hogy elbizakodottak voltak. M. II. 24, 10—11. versei csak annyit tudnak, hogy Mózesrel fölmentek Istenhez és látták Izráel Istenét, de Isten nem nyújtotta ki ellenük kezét. Azonban a rabbinikus források e véneket vétkeseknek tartják, mert — úgy véli R. Tanchuma — elbizakodott volt szívük és parázna tekintetet vetettek Istenre és élvezték Isten dicsfényét; holott ezt Mózes sem tette, mert ő elrejtette arcát és félt Istenre tekinteni. R. Pinchász úgy vélekedik, hogy megérde-melték volna, hogy Isten kinyujtsa ellenük kezét. Így olvassuk ezt Numeri Rabba 2. fejezetében.

Itt ismét világosan láthatjuk, hogy Madách jól

ismerte a rabbinikus forrásokat, különösen a Mózes életével és működésével kapcsolatosakat, mert nélkülük nem írhatott volna a zsidók elbízott véneiről.

Maga Csák is Mózesnek nevezi a honszerző Árpádot. Midőn eltöri kardját, nehogy valaki azt az Árpád véreből származó Erzsébet ellen használja, így szól: «E szent vasat . . . mely ősem kezében Csorbátlanul bérczet vágott keresztül, Most neked adjam *Mózesünk leánya ellen* csatázni?» (III. felv.)

Dávid, a volt nádornak, Omódének fia, így akar a kolostorba vonult Erzsébetnek szívéhez szólni:

«S nem azt tanítja-e a *szentírás*,
Hogy élethez halálon át az út?» (V. felv.)

Hasonló gondolat jut kifejezésre a *Halál költészetében*:

«S csak ott, hol ő van (a halál), ott van *Isten háza*,
Csak benne látjuk Istenünk képét . . .
És megnyugszunk, hogy mint hű szolga által
Isten mindent halál által teszen.»

Itt Madách valószínűleg Ján. 5. f. 24. és 25. verseire gondol: «Bizony, bizony mondom nektek: Aki az én beszédemet hallgatja és hiszen annak, aki engemet elbocsátott, örök élete vagyon és a kárhozatra nem megyen, hanem *általment a halálból az életre* . . . Eljön az idő, *mikor a halottak hallják . . . és akik hallandják, élnek.*»

Csák úgy szól Erzsébethez, a törvényes királynőhöz, mint valami földöntúli lényhez: «Rám ne nézz, *Kin az Urnak szeme Nyugszik, nem halhat meg* — s én halni jöttem lakodba.» (V. felv.) Ez nem más, mint utalás

Zsolt. 33. f. 18., 19. versére: «*Ime az Urnak szemei* vagynak az ötet félőkön, hogy *megszabadítsa a haláltól az ő lelkeket.*»

Férfi és Nő.

Madách úgy telítve van a Biblia gondolataival, szellemével, hogy az még ott is kibuggyan belőle, ahol legkevésbé várnók. Még a *Férfi és Nő* című, Herakles és Dejanaira történetét tárgyaló, teljesen a görög mitológia világában játszódó drámában is akadunk bibliai fordulatokra és szólásokra. Herakles az V. felvonásban így monologizál: «*Mi is itt lent az élet? Pillanatnyi Álom-kínszenvedés, vagy áloméden.*» És ugyanabban a monológban így szól: «*Két világ közé hajítva, Melyikhez nyujtsam jobbom, nem tudom? A test alá vágy, és a gondolat föl!*» Csak e szót: *gondolat* helyettesíteni kell ezzel a másikkal: *szellem* és mintha a Prédikátor 12. f. 7. versét olvasnók: «*És visszatér a por a földhöz, ahol volt, és a szellem visszatér Istenhez, aki azt adta.*» Vagy a 3. f. 21. versében hasonlót olvassunk: «*Ki tudja, hogy az ember fiainak lelke felfelé száll-e, vagy az állat lelke lefelé a föld alá száll-e?*»

Az árvaleány Jole, akit Herakles feleségül akar venni, egyet kér csak tőle: «*Egy holdja éppen már ma van Annak, hogy jó atyámat eltemettük: Engedd, hogy e nap még érette sírjak*» (II. felv.)

Ez teljesen megfelel a régi héberek szokásának, amint azt M. V. k. 21. f. 10—14. versében olvassuk: «*Ha háborúba vonulsz ellenségeid ellen és kezedbe adja őket a te Urad Istened és azokból rabokat fogsz venni, és meglátsz azok közt szép ábrázatú nőt, megszereted*

azt és *feleségül veszed* . . . lakjék a te házában és *sirassa atyját és anyját egy egész hónapig*, azután menj be hozzá . . . és *legyen a te feleséged.*» A gyász ideje az elhalt apa után mind a Bibliában, mind a későbbi időkben 30 napig tartott.

Ez az ősi zsidó szokás, mely mai napig is fönáll, lebeghetett Madáchnak e sorok megírásánál szeme előtt ; ez annál inkább is föltehető, mert az ókori klasszikus népek nem ismerték a harmincnapos gyászt az elhalt apa után. V. ö. Pecz Vilmos : Ókori Lexikon I. k. s. v, luctus.) Ellenben jól ismerte Madách M. V. könyvének 34. f. 8. versét, ahol arról van szó, hogy Izráel népe Mózes halálát harminc napig gyászolta ; ennek példája után gyászoltatja Madách Izráel népét az ő Mózesének V. felvonásában a vezér halála után szintén harminc napig.

Áront ugyancsak harminc napig gyászolja egész Izráel háza. (M. IV. k. 20, 29.)

Sopron.

DR. POLLÁK MIKSA.

KIS MESE A NINCS-ERDŐRŐL.

Nincsen fája, nincsen bokra
mégis erdő és susog,
puha lombokban alusznak
mogyorószín mókusok.

A nines-fákon száz nines-mókus,
nincsen fűben fekszem én,
szerelemre, boldogságra
nincs-erdőben leltem én.

Beh boldog lehetnék itten!
De hajnalban négy madár
csőrébe fogja az erdő
négy sarkát és tovaszáll...

Hull a könnyem, de szívemben
rezeg, bűg még a derű
s olyan édes gyerekhangon,
mint a nádihegedű...

TÉLI VERS.

Az ősz, e szörnyű, éhes hernyó
felfalt már minden levelet
s most énreám merednek vádlón
az ágakról a sebhelyek —
terítném már, köpenynek, rájuk,
ne vacogjanak, versemet.

Adnám a tűnt zöldért cserébe,
adnám kis fényű kedvemet
és adnám nagy szomorúságom
az alkonyi lila helyett,
adnám dühöm, hogy égjenek fönn
lobbal a fonnyadt fellegek!

Bársonyt a hegynek. S lenge párát :
lebegjen a vizek felett,
fecskék kibomló, szertehulló
csokrák, ékítse az eget —
írjad meg táj, fák, szelek, felhők,
utolsó, legszebb versemet!

ADALÉKOK

A MAGYAR ZSIDÓK TÖRTÉNETÉHEZ A TIZENHATODIK SZÁZADBAN.

I.

I. Ferdinánd kora (1526—1564).

A mohácsi vésszel kezdődik a magyar történelemnek egyik leggyászosabb korszaka: Magyarország másfél évszázadra hatalmas birodalmak hadszínterévé vált. Délről a török seregek árasztották el az országot és az akkori hadviselési mód szerint mindenütt raboltak és fosztogattak, a lakosságot sok helyen legyilkolták. Ebben az időben mészárolták le Pécsen a zsidókat. Sok helyütt rabszolgaságba hurcolták a lakosságot, köztük természetesen a zsidókat is, így pl. Budán, Pesten és más városokban. Nyugatról német csapatok iparkodtak a törököt visszaszorítani, ez a lakosságra nézve szintén kegyetlen kilengésekkel járt. A hadviselés óriási vér- és pénzáldozatokat követelt, ez pedig természetesen elsősorban a magyarországi keresztény és zsidó lakosságra hárult. Mindehhez hozzájárult a kettős királyválasztás szerencsétlensége: I. Ferdinánd, osztrák herceg (II. Lajos nővérének a férje és özvegyének, Máriának a fivére) lett az egyik király, Zápolyai János az ellenkirály. János 1529-ben megszerezte II. Szulejmán szultán támogatását és tizenkét évig harcolt Ferdinánd ellen, majd megkötötte vele a nagyváradi békét 1538-ban. Ez a «béke» azonban nem hozott és nem is hozha-

tott tényleges nyugalmat, mert hiányoztak a béke feltételei. Három erőtenyező, magyar, török és német, tovább küzdött egymással. A két magyar párt, a Zápolyai és a Ferdinánd párt, két ellenséges tábort jelentett a nagyhatalmak küzdelmében is. Ferdinánd pártja Nyugatmagyarországon és a Felvidéken volt erősebb, míg a Zápolyai-párt Erdélyben és a török hódoltság területén volt előnyben. Földrajzilag persze nehéz lenne a hatalmi területeket meghatározni; nemcsak a változó határok miatt, hanem azért is, mert tulajdonképeni szilárd határok nem is léteztek. Ferdinándnak voltak hívei Erdélyben is, Jánosnak viszont Nyugatmagyarországon is. Az Alföld ugyan a törökök hatalmában volt, de a megszállás csak egyes területsávokra vonatkozott. Erdély pl., amely később önálló magyar fejedelemséggé alakult, ekkor kezdett török nyomás — de nem török megszállás — alatt az anyaországtól elkülönödni. János halála után 1541-ben a törökök megszállták Budát és mind mélyebbre hatoltak be Magyarország testébe. Ez állandó háborúskodásokhoz hozzájárultak a reformáció és ellenreformáció küzdelmei.

Ez a válságos korszak természetesen a magyarországi zsidókra is súlyos megpróbáltatásokat hozott. Egyes rablóbandák várakból garázdálkodtak, kifosztották vagy megzsarolták az utasokat (Hóman—Szekfű: Magyar Történet, IV. 117.), köztük természetesen sok zsidó kereskedőt. Az állandó kisebb-nagyobb hadjáratokban a lakosság élete és vagyona teljes bizonytalanságban volt, a zsidókat azonban még más bajok is érték. Mária, II. Lajos özvegye, aki valószínűleg már régebben is a zsidók ellen érvényesítette befolyását, testvére, I. Fer-

dinánd uralkodásának kezdetétől fogva zsidóellenes politikát űzött. Mária, a német császár és osztrák herceg testvére, aki spanyol hagyományokban nevelkedett, nem lehetett megértéssel a zsidóság iránt. Politikájában ugyan sokszor nem is ő volt a kezdeményező, hanem egyes németajkú városok zsidóellenes kispolgári lakossága, amely, mint pl. Sopronban, nyíltan elismeri, hogy a zsidókban konkurrensekét lát és ezért minden követ megmozgat ellenük. A szétszakított ország szerencsétlen helyzetében az uralkodók minden hatalmi tényezőt saját pártjuknak akartak megnyerni, innen ered nagy engedékenységük a városok antiszemita polgársága iránt.

A székesfehérvári országgyűlés röviddel a katasztrófa után, 1526. nov. 9-én elrendelte a zsidók kiűzetését az országból, ezt a határozatot azonban Ferdinánd nem szentesítette. De Nyugatmagyarországon sokat szenvedtek a zsidók különféle zaklatásoktól. Sopron városa már előbb elűzte a zsidókat, miután tőlük óriási összegeket vettek el adóban. Mária szept. 23-án kifejezte ugyan rosszalását a kiűzetés miatt, de nem lépett fel érélyesen, sőt hosszas huza-vona után elismerte a kiűzetést, avval a kikötéssel, hogy a város fizesse meg a zsidóadósságokat (1526. okt. 14.). Ebbe az elűzött zsidók képviselői beletörődtek (nov. 10.); de a soproni polgárok nem teljesítették a királyné parancsait. Ebből hozszadalmas per keletkezett. Végre Ferdinánd vette a soproni zsidóadósságok ügyét a kezébe és kirendelt két bírót, Reichenpach Vilmost és Oláh Miklóst. 1527. aug. 29-re hirdettek ítéletet s ezt végre szept. 12-én meg is hozták. Ez ítélet szerint a soproni polgárság köteles az

elűzött zsidóknak a kölcsönöket kamat nélkül visszafizetni, de a zsidók elrabolt ingatlanainak ügye függőben marad.

Mária védnöksége alatt a pozsonyiak szintén kiűzték a zsidók nagy részét. 1526. okt. 9-én Mária elismeri a kiűzetést és megengedi a még Pozsonyban maradt zsidók elkergetését is; érdekes, hogy Mária avval indokolja határozatát, hogy a zsidók elmenekültek a törökök elől, noha ő maga szintén ugyanazt tette! De evvel a nyugat-magyarországi zsidók szenvedései még koránt sem értek véget. Sopron, Pozsony és Nagyszombat zsidóellenes beadványait Ferdinándnál Mária támogatja. Okmányok maradtak fenn arról is, hogy Ferdinánd 1527-ben és 1528-ban zsidó házakat ajándékozott oda híveinek, amihez neki mint királynak véleménye szerint joga volt. Korához képest még enyhe uralkodó volt és egyes esetekben fel is lépett a zsidók védelmében. 1528-ban elrendelte, hogy a soproni zsidókat engedjék visszatérni; de ezt a rendeletét nem tudta keresztülvinni és végre 1534. szept. 12-én visszavonta. Nagyszombatban még maradt néhány zsidó család; miután a zavaros években nagy részüket elűzték, ezeket is el akarják utólag úzni. Ezt azonban a király már megtiltja (1539). A király egyébként követeli, hogy a városok fizessék a zsidóadókat a kincstárnak, de ezt csak ritkán éri el, noha a városok elrabolták a zsidók ingatlanait s így fizethettek volna. Így pl. Sopron város kimutatása szerint a város 12 zsidó házat vett el, összesen 985 „font fenig“ értékben. Nagyobb veszteség érte a zsidókat Pozsonyban. Itt Ferdinánd 1551-ben évi 600 forint adót követel a várostól az elkobzott zsidó házak után.

Az akkori németajkú kispolgárok zsidóellenes érveit érdekesen mutatja egy soproni okirat: A soproniak 1528-ban Ferdinándhoz fordultak (M. Zsidó Oklevéltár, ezentúl «MZsO», I. 392. köv.) egy beadványban, melyben a zsidókat roppant ellenséges hangon uzsorával vádolták. Továbbá azt is szemükre vetették, hogy konkurenciájukkal ártanak a polgároknak: «Vor zeitn, ee wann die juden hin uberhanndt genomen, seindt vier gwandschneid und zwelf kramer zu Ödenburg gewesen, wol behauste reiche purger, nu waren vor austreibung der juden die tuechhändler und all ander handthierung sogar an die juden khumben, das sich nit zwen kramer und ain gwandschneider hetn können ernerer» (MZsO I. 396.). Azaz: «Régen, mielőtt a zsidók itt elszaporodtak, négy öltönyszabó és tizenkét szatócs volt Sopronban, jól ellátott gazdag polgárok, most pedig, a zsidók kiűzetése előtt a posztókereskedés, sőt minden más foglalkozás is a zsidók kezében volt, úgyhogy két szatócs- és egy öltönyszabó sem tudták magukat eltartani.» Ez a vádirat figyelmen kívül hagyja a szomorú politikai és gazdasági viszonyokat és a kereskedelmi pangásért kizárólag a zsidókat teszi felelőssé. Hosszasan foglalkozik a zsidók uzsoraüzleteivel, végül így összegezi: «Aller obgemellter judenlehen hier innbegriffen, bringt an hundert LVIII. tl. ₤, die haben gewuechert ain tausend zway phunt und sechs schilling ₤, wuecher macht IMII tl. VI. ₤₤.» [tl = tallér, ₤ és ₤₤ kisebb pénzegységek.] Feltűnő a kamatok nagy összege, de érthető a dolog, ha tekintetbe vesszük, hogy a nevezett kamat sok évről gyűlt össze (u. ez az okmány) és ha a bizonytalan időkben szokásos magas kamatokat figyelembe

vesszük. Hogy azonban hasonló, csak nagyobb méretű pénzüzleteket nem-zsidók is üztek, azt olvashatjuk mást: «legtöbbet azonban a hadseregnek való élelemszállítás jövedelmez. . . A nagybirtokos elvállalta bizonyos mennyiségű gabona szállítását a hadsereg számára, pontosan meghatározott, kialkudott ár fejében. A szállítást elvégezve, az udvari kamara vagy a havi fizetómester nem tudta az árat egész összegében kifizetni, annál kevésbé, mert a kamara maga is nyerni óhajtott a gabonaszállításon olyképpen, hogy azt a vételáron felül adta el kicsinyben a katonáknak, akik zsoldjuk nagy részét ilyképpen visszaszolgáltatták . . . A tapasztalat azt mutatta, hogy hosszas nemfizetés esetén a türelmesen várakozó hitelező sokkal nagyobb nyereségre számíthat, semmint rögtöni készpénzfizetésnél. A hadseregszállításból származó adósságok éveken át felgyülemlettek, egyszer csak a kamara megint pénzszükségbe jutott, megint a kifizetetlen szállítóhoz fordult, aki most egész eddigi követelését egyesítette az új kölcsön összegével s olyan hatalmas summát mutatott ki, amilyent a császári vagy magyar hatóságok készpénzben soha le nem tudtak volna fizetni. Az üzlet ezen stádiumában a hitelező nagybirtokos rendszeren átváltoztatta készpénzigényét földbirtokra, s ennek az igénynek az állami hatóság már nem állhatott ellen és utána nézve valami éppen megüresedő zálogbirtoknak vagy magszakadás útján a királyra szálló területnek, kiállította róla az adománylevelet a hitelező számára.» (Hóman—Szekfű: Magyar Történet, IV. 201.). Hasonló volt a helyzet Ausztriában is, ahol pl. «Liechtenstein Károly, aki 1595-től kezdve szinte évenként szállított gabonát és szénát,

eleinte aránylag csekély összegekért, 1000—1500 forint értékben ; közben 100,000 forintos kölcsönt is adott a kamarának a német és vallon katonák zsoldjára ; időnként ezen szolgáltatásokról számlát terjeszt be . . . A kamara adóssága így növekszik Liechtenstein Károlynál a század végére 137,000 forintra, még néhány kisebb kölcsön, még egyszer egy 16,000 forint értékű gabona szállítás, és Liechtenstein már 1605-ben elkérheti 410,000 forintnyi követelése fejében előbb a glatzi grófságot, s azután a troppau hercegséget. Az új dinasztia készen van és ezután már megengedheti magának, hogy a kereskedelemre és pénzügyletre középkori megvetéssel nézzen le.» (U. ott, 201—202. old.). Magyarországon «a hadseregszállító egyúttal hadvezér is» (u. ott). Ez óriási méretű pénzüzetek mellett persze eltörpülnek az említett zsidó pénzüzetek. E mellett még tekintetbe kell venni, hogy a zsidóknak nem volt szilárd talaj a talpuk alatt : az ő kölcsöneiket «levélöléssel» vagy más módon gyakran megsemmisítették. Így érthető az is, hogy a zsidók nagy többsége roppant szegénységben sinylődött. Viszont egy a XVI. század fordulóján élő hitvitázó iratából kitűnik, hogy a zsidók Magyarországon még aránylag jobb helyzetben voltak, mint más európai országokban (Löwinger : A zsidó vallás védői, 21—24. ; l. még Hacófe, XII. 282).

A zsidókra nézve még az a veszély is fennállott, hogy hatalmas adósaik erőszakkal és csellel rontottak rájuk, hogy adósságaiktól szabaduljanak. Ilyen anyagi érdek húzódtott meg rendszerint a kiűzetések mögött is, amint ezt Sopron példája mutatja. De ilyen anyagi motívumok egyes esetekben súlyos következményű rágalma-

zásokra, vérvádakra is vezettek. A bazini grófok, hogy zsidó hitelezőiktől szabaduljanak, 1529 tavaszán 30 bazini zsidót bezáratnak, megkínóztatnak és kínpadi «vallomásaik» alapján megégettetnek a pünkösdi utáni pénteken (szivan 13.); az áldozatok közt terhes nők is voltak. A bazini grófok egyébként, hogy eljárásukat némileg fedezzék, a zsidók elfogatásakor (amikor még látszatbizonyítékok felett sem rendelkeztek) felszólították Salm Miklós marcheggi grófot, hogy ő is fogassa el a zsidókat és indítson ellenük is vérvádpert. Salm ezt meg is tette. A bécsi zsidók ezután június 12-én beadvánnyal fordultak Ferdinándhoz s felfedik az egész eljárás igazságtalanságát és kegyetlenségét. Ferdinánd átadja a beadványt az alsóausztriai helytartóságnak, az pedig a vizsgálattal megbízza — Salm Miklóst. A «vizsgálat» eredményéről nincsenek feljegyzések, de nem lehet kétséges, hogy Salm hogyan hajtott végre önmaga és barátai ellen a vizsgálatot. A magyar főnemességre jellemző, hogy még azokban a sötét években is felléptek zsidók védelmében a jog alapján: 1539. május 30-án Báthory Budáról figyelmeztette Nagyszombatot, ahol szintén áskálódtak a zsidók ellen, hogy a szentgyörgyi és bazini gróf eljárása jogtalan, mert a magyarországi zsidók csakis a magyar király, nem pedig a helyi hatóságok törvénykezése alá tartoznak. A zsidóknak imént említett elnyomóiról különben a következő részleteket olvashatjuk: «Az öreg Roggendorf ifjú korában Szép Fülöpnek és Johannának volt a kamarása . . . s mivel a hadvezérség jövedelemmel és dísszel járt, öreg korában Magyarországon többször vezérséget is vállalt. Buda alól Szolimán előhadától elűzve, menekülőben a

Csallóközben halt meg. Egyik veje az idősebb Salm Miklós hadvezér volt, másik pedig Hoffmann János, Grünbüchel és Strechau szabad ura, kinek atyja még stájer hercegi vámos volt, de ő, mint Ferdinándnak kincstárnoka, óriási javakat és nagy rendi méltóságokat szerez magának. Második felesége Salm Erzsébet, szentgyörgyi és bazini Kristóf gróf özvegye volt, a harmadik Roggendorf Klára. Így a pénzügyeket vezető kincstárnok és a két fővezér, egyúttal a titkos tanács legbefolyásosabb tagjai, egymással atyafiságban voltak és valóságos szövetkezetet alkottak a saját felsegítésükre. Az igazi tolvaj Hoffmann volt, de az egész társaságnak is az volt a híre, hogy a tanácsosok gazdagodnak, a király szegényedik.» (Hóman—Szekfű: Magyar Történet, IV. 68.).

Amint mindezekből látjuk, a zsidók utazási és kereskedelmi tevékenysége igen nagy nehézségekkel küzdött. Az utazás rendkívüli veszélyekkel járt. Még az 1570-es és 80-as évekből is maradtak feljegyzések, melyek szerint itt-ott még magyar nemesek is elfogtak egy-egy zsidó kereskedőt s aztán váltságdíj ellenében szabadonbocsátották: sőt a váltságdíj annyira legálisnak látszott, hogy elszámolása körül még bírósági perek is folytak (MZSO. II. 480.). Ily körülmények közt nem csoda, hogy 1539-ben János király házasságkötése alkalmával Budán eltávolították a törököket és a zsidókat az ünnepség tartamára, nehogy zavargások miatt szenvedjenek. Mind e visszásságok ellenére a magyarországi zsidók helyzete — amint már fent említettük — nem volt a legrosszabb: Verancsics Antal, konstantinápolyi magyar követ 1554-ben és 1555-ben kedvezően nyilat-

kozik a zsidókról, pl. : «Non omitemus in fine Iudaei cujusdam Abrahami, Ioanni Mariae notissimi commendationem, quia multo jam ipse majestati vestrae fidelissimus est et oratoribus suis hic ita commodus, ut certe dignum putemus gratia et libertate majestatis vestrae». (MZsO. II. 8., 9.). Ugyancsak Verancsics mint egri várparancsnok 1559-ben egri zsidó foglyok érdekében interpellál a bécsi udvarnál.

A legkedvezőtlenebb ebben a korban a habsburgi területen élő zsidók helyzete volt : Sopronban 1537-ben megtiltották, hogy zsidó kereskedők akár egy éjjelt is a város falain belül töltsenek ; ezt a tilalmat 1540-ben megújították. Ferdinánd 1551. augusztus 1-én elrendelte, hogy a zsidók Ausztriában és Magyarországon ismertetőjelt viseljenek ruházatukon. Ez az intézkedés súlyosan érintette a zsidókat, hiszen ez a külső megbélyegzés páriákká alázta le őket. Jellemző e korra, hogy még az aránylag enyhe uralkodó is ily súlyos csapást mért az amúgy is szenvedő zsidókra.

A török fennhatóság alatt enyhébb volt a zsidók helyzete. Igaz ugyan, hogy a háborúk borzalmai nem kímélték őket sem és egyes hadjáratok alatt sokat szenvedtek ők is a törököktől. Buda, Pest és Székesfehérvár zsidóit fogságba hurcolták (egy részüket Cavallába). De a nyugodtabb években tovább folyik a gazdasági élet. 1540-től kezdve mind gyakrabban szerepelnek az okmányokban zsidók mint állami bérlők, mint kereskedők és háztulajdonosok. De a török területen is uralkodó bizonytalanságot mutatja egy 1553—55 közti feljegyzés, mely szerint a zsidó kereskedők nagyobb karavánokban utaztak, hogy védekezhessenek arab

rablók ellen. Egy 1545-ből való rendelet szerint «zsidók, keresztények és cigányok» fejadót fizettek a török kincstárnak. Tehát a zsidók helyzete nem volt rosszabb, mint a többi nem-török lakosé. Az említett feljegyzés szerint a zsidók becsületesebbek a görög kereskedőknél (MZsO. II. 7—8.): «Die Griechen giessen viel Wasser in ihre Weine, die Juden aber meist nicht.» Sok zsidó, aki azelőtt elmenekült a törökök elől, visszatér Budára, úgyhogy itt nemsokára új zsidó község létesül. Ismeretes ebből a korból egy zsidó-utca és zsidó-kapu Budán, ezek az elnevezések azonban valószínűleg nem újak, hanem még a régi budai község idejéből maradtak fenn. Ugyanezen feljegyzés tud egy különös esetről is: Verbőczyt (aki azelőtt a zsidókkal szemben ellenségesen viselkedett) a törökök kinevezték kereszténybírónak. Szökni akar, de kísérlete meghiúsul; a törökök kivégzik és a zsidó temetőben eltemetik (u. ott). 1554-ből egy feljegyzés maradt fenn, melyből a budai zsidó község nagyságára lehet következtetni: a török sereg kivonult Budáról és hogy nagyobbnak lássék, magával vitte az ottani zsidókat és cigányokat is (Paksy János, komáromi főkapitány feljegyzése, MZsO. II. 479.). 1560-ban, midőn a prágai zsidók héber könyveit elkobozták, a budai zsidók adnak héber ima- és tankönyveket a prágaiaknak. Ugyanekkor Nyugatmagyarországon nagyon leapadt a zsidók száma: 1569-ben Nagymartonban hatvan zsidó élt (MZsO. II. 479.), és 1564-ben Kismartonban még kevesebb (MZsO. II. 14.). Egy későbbi, 1597-ből való okmány szerint az osztrák rendek panaszkodtak, hogy az ausztriai zsidók, akiknek sok rokonságuk van Budán, inkább kedveznek a török,

mint az osztrák uralomnak (MZsO. II. 480.). Az osztrák, illetőleg német befolyás rovására irandó az is, hogy a bányavárosokból oly gyakran kitiltották a zsidókat. A bányák ugyanis a Fuggerek, majd Mária, illetőleg Ferdinánd fennhatósága alá tartoztak, nem pedig magyar közigazgatás alá.

II.

II. Miksa (1564—1576) és II. Rudolf (1576—1612) kora.

Hogy a zsidók helyzetét kellőképpen megítélhessük, főbb vonásokban vázolnunk kell az általános helyzetet ebben a korban. II. Miksa teljesen német légkörben nevelkedett és teljesen német egyéniség is volt. Magyarországtól teljesen elidegenedett; viszont a magyar nép is idegennek tekintette uralmát. Míg atyjának, Ferdinándnak még sikerült Magyarországhoz bizonyos belső kapcsolatokat teremteni, önála ez a kapcsolat már nem állott fenn. Már 1562-ben elnyerte a cseh koronát, majd egy évvel később a magyart is. Nagy tettekre nem volt képes. 1566-ban nagy zsoldos sereggel jött Magyarországra Sziget felmentésére, de csak Győrig vezette csapatait. Ott vesztegelt, míg serege fel nem oszlott. Ez volt ebben a korban rendszerint a nagy német seregek sorsa: rettenetes pusztítást hoztak a lakosságra, de nagyobb haditényekre nem igen vállalkoztak, kerültek a döntő ütközeteket. Ezután II. Miksa nem is tett határozott kísérletet a törökök viasszaszorítására.

II. Rudolf beteges, tehetetlen egyéniség volt. Lelki betegségében mindenkitől féltette életét. Kevés ember

közéltette meg, leginkább még a zsidó származású Lang Fülöp (Hóman—Szekfű: Magyar Történet, IV. 333.). A kormányzattal alig törődött, és mivel az akkori viszonyok az uralkodó munkásságát megkövetelték, a központi kormány hiánya folytán különösen utolsó évei anarchiát hoztak az országra. Mivel a közös osztrák és magyar ügyeket már 1569 óta Bécsben intézik, a kormányban a magyarokkal szemben a németek mindinkább túlsúlyra jutnak. A magyarok kezéből lassanként kisiklik az önkormányzat, legfeljebb csak a látzata marad meg. A rendi harcokban a németek a lármázó magyar nemességet «a zsidók zajos zsinagógáival» hasonlítják össze (Hóman—Szekfű: Magyar Történet, IV. 338.). A magyar nép lelkében elkeseredés gyülemlik össze a németek ellen.

A török birodalomban ekkor bizonyos bomlási tünetek észlelhetők. 1547-ben jut uralomra III. Murád szultán, aki öt testvérét meggyilkolja, keleti fejedelem módjára zsarnokoskodik, de az állam vezetésében tehetetlennek bizonyul. Török hordák rabolnak és gyilkolnak a magyar végvárak környékén, az 1593 előtti «béke»-években is. E hordák garázdálkodásai miatt magyar csapatok megtorló hadjáratokkal támadtak egy-egy török végvárra. 1593-ban kezdődött a tizenöt éves háború, melyben nem volt ugyan sok nagyobb ütközet, de annál több volt a kíméletlen rablás és a fosztogatás. Nemcsak a törökök, hanem a német zsoldosok is rettenetes pusztítást végeznek az országban. A súlyos helyzetre jellemző, hogy első ízben a magyar nemesség is vállalt adófizetést (1595). 1602-ben a keresztények elfoglalják Pestet, 1604-ben újra elvesztik. A királyi

kinctár amúgy is folyton pénzhiányban szenvedett, most pedig a kormány valósággal vadászik magyar nagybirtokokra, hogy vagyont szerezzen a hadviselésre. Kiélesedik az ellentét a király és a magyar nemesség közt. A németajkú városok, pl. Pozsony (amelyről olvasuk : hogy «sőt az sem volt ismeretlen a rendek előtt, hogy a városok a magyaroknak elvből, szabályrendeletileg tiltják a polgárjog megszerzését» Hóman—Szekfű: Magyar Történet, IV. 369.) a király pártján állanak. Főpéldája ennek a harcnak az Illésházy István nagybirtokos elleni per, aki végül 1603-ban kénytelen Lengyelországba menekülni. Vallási ellentétek is hozzájárulnak a magyar-német viszony elmérgesítéséhez. 1604-ben kitör a Bocskay-felkelés, mely 1606-ban végződik a bécsi békével. Majd még ugyanebben az évben Komárom mellett a király és a szultán közt is létrejön a béke.

A rossz közbiztonság ellenére a zsidók mégis fenntartották a kereskedést távoli országokkal is (MZsO. II. 479.). Külkereskedelemnél szükséges az idegen nyelvek ismerete, így nem csoda, hogy zsidók egyes esetekben mint habsburgi tolmácsok is szerepelnek (MZsO. II. 17.): «Ebrahimus, supremus principis Turcarum interpres». A kereskedelmi utazás kockázatáról bizonyos szemléltető képet ad a következő eset : 1567. júl. 11-én «Báró Forgács (forgats) Simon, Heves- és Borsodmegye főispánja és Eger várának főkapitánya, szerződést köt Szócs Gergellyel, mely szerint, ha ez megsarcoltatás végett elrabolja a budai Mózes zsidót, neki adja a sarc két harmadrészét, ő pedig megelégszik annak egy harmadával.» (MZsO. II. 17.). Ezután Rác-

kevéen el is rabolták a nevezett zsidót jószágával együtt (u. o., 18.). A zsidó kiszabadítása érdekében közbelépett Musztafa budai basa a magyar hatóságoknál, végre a királynál is, és még 1570-ben is levelezett ez ügyben (u. o., 18—32.), de eredményt nem ért el. Mózes kifizette végül a többezer forintos váltságot; azután pedig a váltság elosztásán Forgács és Szócs még évekig pereskedtek (MZsO. II. 480. Orsz. Levélt. Gr. Forgács-család levéltára. Fasc. Lit. S. Nrs. 69., 73., 78.) 1572-ben Miksa kiűzetéssel fenyegette a pozsonyi zsidókat; ezt a fenyegetését ugyan nem váltotta valóra, de a zsidóknak ez a folytonos megfélemlítés mégis sok szenvedést hozott (Büchler Sándor: A zsidók története Budapesten, 116. l.).

II. Rudolf korában még valamivel súlyosbodott is a zsidók helyzete. A király 1578. ápr. 13-án elrendelte, hogy zsidók és anabaptisták, akiknek házuk van, dupla adót fizetnek. (Corp. Jur. Hung. I. 539.). A dupla adót a királyi rendelet nyíltan avval okolja meg, reméli, hogy avval a zsidók eltávolítását eléri. Egy további adó ismeretes 1595-ből: «Anabaptistae et Judaei de qualibet persona singulis mensibus, singulos quinquaginta denarios solvant» (Corp. Jur. Hung. I. 560.).

Ily mostoha viszonyok közt természetesen sok zsidó hagyta el a habsburgi területet. Talán evvel függ össze, hogy 1578-ban Erdélyben panaszkodnak a rendek zsidó bevándorlás miatt: «Nyilván mondják penig, hogy soha annyin egyszerre be nem jöttek afféle görögök, sőt sidók is, mint e mostani szentgálnapi sokadalomra.» (MZsO. II. 38.). Budán ugyanekkor (1580-ban) jelentékeny zsidó község volt, nyolevannyole család, azaz

több száz lélek (Büchler S. : A zsidók története Budapestén, 106.). Budán és Pesten e korban egyébként számos zsidó élt nemcsak mint kereskedő, hanem mint vámszedő és bérlő is. Egyébként a budai török hatóságoknak volt alkalmuk az «ő zsidóikat» megvédeni. Egy ilyen eset ismeretes 1582-ből: «Nyáry István Budán követségben járván, azt jelenti, hogy Ali basa három keresztény embert karóba húzatott, mert a palotai vitézek három «jelentéktelen» budai zsidót elfogtak és fogságba vetettek. Ali basa követeli, hogy a zsidókat szabadon bocsássák» (MZsO. II. 480.). Mint a törökök az «ő zsidóikat», úgy védték egyes magyar hatóságok az «ő zsidóikat» is. Egy valószínűleg 1607-es adat szerint Ausztriában (Vorau, Stiria) egy kaboldi zsidót elfogtak, mert Stiria területére lépett. Ez ellen tiltakozott egy magyar nemes, bizonyára földesura (MZsO. II. 54. és 482.).

A tizenöt éves háború borzalmaiból nagy rész jutott a zsidóknak. Sok zsidó község nem volt ekkor Magyarországon. A meglévő nagyobb községek közül súlyos csapás érte 1598-ban Budán a zsidó községet, amikor is a császári csapatok benyomultak a városba és vérfürdőt rendeztek a zsidók és törökök közt, mielőtt visszavonultak (Istvánfy, Regni Ung. Historia 451.). A zsidók ismerték a német zsoldosok gyűlöletét és kegyetlenségét s a törökök pártján küzdöttek. Ebből majdnem baj származott a habsburgi területen élő zsidóságra. Rudolf császárnál ugyanis megvádolták e miatt a zsidókat. De a császár visszautasította a vádakat, kiemelve, hogyha a zsidók török uraikért hőiesen harcolnak, akkor majd habsburgi uralom alatt szintén meg fogják

tenni kötelességüket. A budai község egyébként majdnem teljesen elpusztult; éhínség dühöngött a városban, a kereskedelem a háború miatt teljesen pangott, és sokan, hogy éhen ne haljanak, kivándoroltak. Még rosszabb sors érte 1601-ben a székesfehérvári zsidókat: a császáriak elfoglalják a várost, a zsidókat részint felkoncolják, részint rabságba hurcolják. (Büchler: A zsidók tört. Bpsten, 119.). A császári táborban uralkodó hangulatot a következő eset mutatja: «III. Mohammed szultán nevében a békealkudozást már 1600-ban néhány szalonikii zsidó akarta a császárral megkezdeni, de Rudolf elfogatta őket és szégyenszemre Bécs utcáit hagyta velök tisztogatni» (Büchler: u. o. 120.). A béke létrejöttén 1605-ben budai zsidók is fáradztak (Büchler: u. o.). 1606 után végre a budai lakosság is fellélekzett s lassankint visszatértek a zsidók is.

DR. GUTTMANN HENRIK.

CSAK VERS.

— Csak vers, — így mondják, — semmi más . . .
 Hát nem tudják, hogy mennyi láz
 és mennyi tűz, mennyi örök
 eszme ég a sorok között?!

Csak vers . . . Rímes, könnyű, szavak, —
 de bennük lobbanó harag
 és türelmetlen vágy, szilaj . . .
 lidérci tűz s varázsital

csaphatnak össze ily vadul,
 sistergőn, — mint a versbe' dul
 a forrongó csata . . . Vivát,
 kősziven s fakó lelken át,
 sok rosszaságon, közönyön,
 át kacajon s könny-özönön . . .
 Hajrá, hát ki verhetne meg
 rímpáncélos dicső sereg?!

Csak vers . . . — mondják fitymálva, — vers,
 szálló ütem, pár kósza perc,
 szellőcske, álmom, semmi több,
 csak vers . . . Libbenő pára, köd,
 szelidke dal, gyerek-ima,
 de mással kell törődni ma!

Hát nem! A vers kell még ma is,
 mert szív dobog és ég ma is,
 mert vágy feszül és könny perreg, —
 előre hát, betűsereg!
 Ti csengő-zengő vers-sorok,
 előre! Távolok, korok
 homályán, fáklyaként
 árasszátok szerte a fényt!

Aki megírt, megálmodott :
 lehet, örökké átkozott
 marad, fénytelen
 bukdácsol át az életen,
 nem lát napot, csak éjt, — de ti, de ti,
 áldottak vagytok versek, mind, a költő
 sugaras, szent szülőttei! . . .

BARÁT ENDRE.

AZ ELSŐ MAGYAR-ZSIDÓ ÍRÓK FOGADTATÁSA IRODALMUNKBAN.

A zsidó szellem alkotó értékét a vallástudomány határán túleső területeken: a racionalizmus közvetítette magyar földre, a zsidóság vallási hagyományai felé pedig a romantika közeledett megértő magatartással. Ennek a két elemnek, zsidóságnak és európaiságnak, közös teremtő lendületét a múlt század huszas éveiben a hazai németnyelvű zsidó írók tudatosították a magyar irodalmi közvéleményben. Zsidó szempontból irodalomtörténeti jelentőségük abban tetőződik, hogy teljesítményükkel felszabadították a lappangó követelményt: kapcsolódják be a hazai zsidóság nemzeti nyelven is a magyar szellemi életbe. Ennek a gondolatnak parancsára hangzott el irodalmunkban a messze távlatba mutató kérdés: «Írt-e valaha Zsidó magyar munkát? — Saphir, nálunk jeles német író, példát kezdhetne.»¹ A magyar zsidóságot abban az időpontban éri a közhangulatnak ez a kívánsága, amikor a romantikus népi-nemzeti öneszmélés a magyarságot a nemzet-fogalom tartalmának megfejtésére kötelezi, amikor a szabadságeszme felszívódása a politikai élet vérkeringésébe új társadalomszemlélet kialakulását segíti elő. Mind a két kérdés az időszerűség akaratából él és évtizedeken át az irodalomban sem homályosul el. Bármelyik irányból közelítik is meg íróink a «nemzeti-

¹ Tudományos Gyűjtemény. 1827. IX. 93. l.

ség»-fogalom lényegét, a meghatározás jegyei közt ott szerepel mint elengedhetetlen feltétel: a nyelvi követelmény. A vallás, jog, tudomány, művészet, törvény, nevelés, öltözet, történelem, alkotmány, szabadság, szokás, függetlenség, államiság motívumai mellett a nyelv szerepében fedezik föl a leghatásosabb nemzetbiztosító erőt. És bárminő állásfoglalásra kényszeríti is őket meggyőződésük a zsidóság egyenjogúsításának kérdésében, elvi nyilatkozataik általában nem a problémajelenség megtagadásából adódnak, hanem csak a módszer, megoldás, biztosító feltételek mértéke és jellege szerint különülnek el egymástól. Ennek a két kormozgató tényezőnek hatására érlelődött következetes akarattá a magyar zsidóságnak nyelvi hasonulásra törekvő szándéka, hogy már a multban végbement belső-lelki magyarosodásnak nyelvi megnyilatkozásával is igazolja, végső fokon mint a magyar irodalom részese, a teljes nemzeti felolvadást.

Az első magyar-zsidó írók azonos szellemi háttérből, azonos szociológiai feltételek mellett vonulnak be a magyar irodalomba. Zsidó tudományt és héber nyelvismeretet hoznak magukkal. Első önálló életformájuk a tanítóskodás. A családi környezet ősi zsidó emlékei találkoznak bennük a mendelssohni fölvilágosodással és az emancipáció eszméjével. Írói munkásságukat két gondolat határozza meg: a magyarosodás és az egyenjogúsítás. A magyar irodalom is ezzel a két egységgel méri jelentkezésük értékét.

Elsőnek Bauer-Marcussohn Hermann lépett föl. Írói mozdulatai mögött a tudatos magyarosodás ihlete húzódik meg. Szegedi templomavató beszédében a

«szívemelő hangzatú magyar nyelv» ápolását sürgeti s áldást kér azokra a szülőkre, «kik gyermekeiket az édes magyar nyelvre s a tudományokra buzdítják»; Salamon példabeszédeinek fordításában pedig könyvét, mint «a magyar nyelv körének tágosbítására szolgáló» munkát idézi. Csakhogy Bauer-Marcussohn első művének ¹ megjelenésekor még nem tett vallomások nyilatkozatot a magyar nyelv mellett. Kizárólagosan tudományos feladatok megoldására vállalkozott. Műve ajánlása szerint az egyetemes magyarság céljait szolgálta: «Utazz az erénypályát követő Magyarhoz, ki a tudománynak mélyebb titkaiban jártas lenni törekszik.» Ezzel a hanggal mintegy megfosztotta irodalmi kísérletét a magyarosodó-zsidó jellegtől, s bár elgondolásában egy zsidó író magyar szolgálatának példaadó dicsőségtudata élhetett, Mendelssohn-átdolgozására nem figyelt föl irodalmunk. Nem vették észre. Elszigetelt különállása miatt egyébként sem volt kapcsolata az irodalommal, művének kiadása előtt neve nem jelent meg folyóirataink hasábjain. S maga Mendelssohn sem keltett érdeklődést. A német-zsidó filozófus ismerete ekkor már nem jelentett nélkülözhetetlen kultúrbizonyítékot a magyar műveltségben. Visszaszorult a bölcséleti irodalom területére, ott is egyre ritkábban bukkant föl a neve. Ez a pillanat Schelling és Hegel időpontja volt, Hegel körül folytak az irodalmi viták. Ezek a körülmények magyarazzák meg, miért

¹ A lélek halhatatlanságáról. Magyarosította Bauer-Marcussohn Hermann szegedi izraelita község hites jegyzője. I. rész. Szeged, 1836. A lélek közösüléséről a testtel. II. rész. u. o.

Bloch érkezését kedvezőbb körülmények készítik elő. Már első önálló művének megjelenése előtt írt cikkeiben is az időszerű kérdések felé rögzíti meg szellemi tájékozódásának irányát. Egyik értekezésében a romantikus történetpszemlélet síkjára vetíti a zsidóság multját s a történeti mozzanatok összefüggésében mint a fejlődések és hatások kényszerítő eredményeit mutatja be a zsidósorsot.¹ Írásaival mintegy bevezeti A zsidókról c. röpirat-művét.² Tanulmányának sikerét azzal is biztosítja, hogy szerencsés ötlettel és ösztönös felismeréssel Vajda Pétert kéri föl az előszó megírására. Eötvös József előtt Vajda Péter volt irodalmunkban a zsidó életforma legmegértőbb romantikusa. Már a harmincas évek elején követeli a zsidóság társadalmi helyzetének európai színvonalra emelését.

Toldy Ferenc az egyenjogúsítás viszonyában méri le Vajda-Bloch művének értékét.³ Ítélete szerint a munka hatásosan tart célja felé, hogy meggyőzze az emancipációtól még idegenkedőket. Sokan ugyanis nem akarják belátni, «misperint a nyomás a legnemesb fajt is végre elkorcsosítja, lealázza; s hogy azt elfaju-

¹ Gondolattöredékek az emberiség történetéből. Hasznos Mulaságok. 1839. I. 17. 11.

² Bloch Mórítz : A zsidókról. Pest, 1840.

³ A cikk alatt számjegy (36) rejti a szerző nevét. De kétségtelen, hogy mögötte Toldyt kell felfedeznünk. A Figyelmezőben megjelent kritikák nagyrésztét Toldy írta (Császár Elemér : A magyar irodalmi kritika története. Bp. 1925. 142. l.) Ő állította össze a Tudománytár bibliográfiáját, innen emlékezett az első magyar zsidó íróra, Bauer-Márkfi-ra. Miután a Figyelmező beolvadt az Athenaeumba, itt folytatta a zsidó írók művének ismertetését.

lásától csak fölemelés által ragadhatni ki.» Bíráló megjegyzéseiben külön-külön tárgyalja a hármastagolt mű részeit. Az előszó szellemével egyetért: a zsidóság viszonyozza ragaszkodással a törvényhozás humanitáson alapuló végzését és alkalmazkodják a nemzetiség érdekeihez. A polgárosítást meg kell valószínűsíteni mindazokra nézve, akik jóban-rosszban részesei kívánnak lenni a nemzet ügyének. Az elméleti egyenlőség hirtelen kiterjesztésének nem barátja: «a zsidók emancipációját is, az előszó szerzője óhajtásainak biztosításával üdvözölhetjük csak szívbeli örömmel.»¹ Toldy látszólagosan tartózkodó kitétele Vajda Péter következő szavaira utal: «Zsidók, vagy inkább Moses vallásán lévő magyarok... helyezétek be magatokat a nemzeti érzelmek közepébe... A magyar nyelvben a nemzeti egység vezérszavát és őrangyalát tekintsétek, melly nélkül ma holnap egy, a töröknel nem jobb északi hullám nyelhet el bennünket. Ne legyetek hanyagok a magyarosodásban, ez az egy van, mit sürgetve kér tőletek új hazátok, a mi nektek is úgy mint ő neki érdekében áll». A Bloch tollából eredő két fejezet közül Toldy az elsőnek szinte csak a tárgyát állapítja meg: A «szerző, ki maga is zsidó, s tudunkra második magyar író e felekezettől (Toldy ismerte Bauer—Márkfi Mendelssohn-átdolgozását!) rövid átnézetét adja népe polgári, vallási és tudománytörténetének, eredetitől a jelenkorig.» Magát a bírálatot rövidre fogja: a történeti mozzanatok feldolgozása nem eléggé teljes és rend-

¹ Toldy emancipációs gondolatait l. még Schwab Arszlán Ferdinánd-ünnepi szónoklatának bírálatában. Figyelmező. 1840. 311.

szeres. A Zsidó szózat a magyar néphez c. felhívásban meg éppenséggel alig talál valami elismerésre méltót. A politikai-tárgyi vonatkozások fölé kerekedő irodalmi-esztétikai motívumkeresés itt áradóbbá teszi Toldy véleményközlését: A szerző nem alapozza meg kellően álláspontját, a hangja majd hízelgő és oktató, majd korholó és fenyegetőző, «helyenként inkább neheztelést, mint szíves közeledést gerjesztve». Bár méltányolni lehet az ügy mellett felhozott okokat és a helyzet-sugallta érzéseket, magának a szózatnak nincs megindító retorikai visszhangja; nem mondható sem okosnak, sem óvatosnak. «És sok mondatik, mi helyesben, illőbbben más által mondatnék; sőt az országos rendek üzenetében tömöttebben s több méltósággal, Vajda előszavában pedig véghetetlen sok melegséggel s szószólói erővel mondatott is. Valóban ez előszó feleslegessé tette nem ugyan a történeti előadást, de e «Szózatot» bizonyosan . . .»¹

Szándékosan emeltük ki Toldy kritikájának Vajda előszaváról megfogalmazott nézetét, hogy annál érdekesebb megvilágításba kerüljön a Tudományos Gyűjtemény Z*-jegyű bírálójának ellentétes véleménye. Z* mintha csak visszájára fordítaná Toldy ítéletének tételeit. Lendületes rokonszenvvel indítja el könyv-vizsgáló sorait: «Jelen munka különös és Literaturánkban, a maga nemében egyetlen egy tünemény, Bloch Móricz lévén az első hazánk Mózes-hitű fiai közül, ki mint író magyar nyelven szólamlott meg (!) nemzete ügyében ugyan, és így — Cicero pro domo sua; de

¹ Figyelmező. 1840. 257. l.

azért lelkesen, az igazság és emberiség szellemében . . .» A mű gondolati anyagát a törvényhozás magatartásával veti össze: az ország atyáskodó kormánya és a felvilágosodott kor józan szelleme a zsidók egyenjogúsításának kérdését megnyugtató megoldáshoz fogja juttatni, «de azon fő és elengedhetetlen feltétel alatt, ha izraelita hazánkfiak a nemzetiségben, magyarosodásban haladásoknak szembetűnő és csalhatatlan jeleit adandják». A bíráló második fele apró gáncsoskodásokba torkoll. Vajda előszavában érthetőnek tartja a zsidók óhaját: «Bár jőne el a Messiás, ki mindenhatólag kelve ki az igaztalanság ellen», földérintené a boldogság idejét. Z* «Minő Messiást ért itt Vajda Péter úr?» kérdéssel vezeti be visszautasító kijelentéseit. Abban a meggyőződésben támad Vajda ellen, hogy az író itt a békés fejlődés helyett erőszakos megmozdulásokra céloz. Vajdának a magyar és a zsidó nép rokonságáról tett vallomását logikátlanságnak és nyelvészeti tájékozatlanságnak minősíti. Végső megállapítása szerint: «Sokkal tudományosabb és velősebb maga a Bloch Móricz munkája» és a magyar nemzethez intézett zsidó szózat «a munkának kétségkívül legérdekesebb része . . .»¹

Irodalmunk Bajza tervszerű jóvoltából s példaadásának szellemi hatására elméleti vitáktól s elvi küzdelmekről zajgott. Ebben a hullámzó folyóiratéletben alkalomadó szerephez jutott Bloch Móricz műve is. Rövidéletű tollharc tapad az emlékéhez. Vajda Péter ugyanis sértett önérzettel válaszol Z* támadó bíráló-

¹ Tudományos Gyűjtemény. 1840. VIII. 109. 11.

latára. Leplezetlen őszinteséggel vállalja a zsidó emancipáció érdekében írt gondolatait : «Azt akarám megmutatni, hogy a zsidók elnyomása káros volt mind az elnyomókra, mind az elnyomottakra nézve . . . Főlszabadításuk pedig részint az igazsággal és emberiséggel megegyező, részint bizonyos haszonnal jár . . .» A személyes jellegű gyanúsításokra keményen üt vissza : «Z* úr azt kérdi tőlem : Minő Messiást ért V. P. úr . . . Erre azt felelem : olyant, ki az ostobákat ésszel, a faragatlanokat míveltséggel áldja meg, a gonoszokat pedig kigyógyítja agypoklásságokból. Általa Z* úr minden esetre nyerend, mire nagy szüksége van.»¹ Ezzel a polemikus hanggal lezárult Bloch művének irodalmi felavatása, hogy a közvéleményben folytassa gondolatébresztő küldetését. Van is példánk annak igazolására, mennyire összeforrott a könyv tartalmi ismerete magával az időszerű kérdéssel. A pozsonyi Századunk köpcsényi dolgozótársa a zsidó egyenjogúsításhoz fűzött reményeinek és kívánságainak egyoldalúan értelmezett szemléletforrását Vajda és Bloch felfogásától messzeeső területen jelöli meg : «Kívánatos előttem a zsidók polgárosítása, részesüljenek minél előbb a zsidó atyafiak is a magyar jogokban, mert én e felszabadítástól sok jót reméllek mind a zsidókra, mind a keresztényekre nézve. Nem osztozhatom azonban Bloch úrnak nézeteiben . . . De Vajda Péter úrral sem értek egyet . . . Azonban nem szándékom Vajda és Bloch urakkal ujjat húzni, sőt örömet fogok velök kezni a kitűzött célra nézve s arra kérem hontársai-

¹ Figyelmező. 1840. 779. l.

mat, a mire ők, csak az indítóokok, melyek bennünk e kérelmet támaszták, különbözők . . .»¹

Még nyomtatásban meg sem jelentek A zsidókról c. tanulmány bírálatai s bennük a kívánság, hogy a magyar zsidóság mutasson elhatározó szándékot a nyelvi hasonulásra, amikor Bloch Móric máris gyakorlati megoldással támogatta a magyar-zsidó akarat érvényesülését. Lefordította Mózes öt könyvét² s ezzel egyrészt eleget tett elméleti meggyőződése parancsának, másrészt írói munkásságát a magyarság közvetlen vallásos-irodalmi élményévé fokozta. Innen van, hogy míg Bloch csak a zsidóság felé fordul magyarosodást-előmozdító teljesítményének érzelmi igazolásáért,³ addig irodalmunk egy lépéssel továbbmegy és a zsidó író tórafordítását a keresztény bibliafordítások történeti fejlődésének távlatába állítja. A mű értékelésében a régi szempontokhoz újabb mértékegységek kapcsolódnak: a bírálók nemcsak az emancipáció iránytűje mellett vizsgálják, hanem a tudomány és a keresztény tudásgazdagodás lehetőségének vonalán is mérlegre vetik.

A fordítás részletekben jelent meg, s a Figyelmező már az első füzet ismertetésében rendkívüli dícséretet

¹ A zsidók polgárosítása. Századunk. 1841. 423. l.

² Bloch Móric: Mózes öt könyve. Buda. 1840—1841.

³ Az előfizetési felhívásban: «A szent könyvekre . . ., mint zsidóknak nagy szükségünk van. De hazámfiaink, hitrorsosaink, mi magyarok is vagyunk, és rendén van, hogy méltányos hazánk iránt méltányosak legyünk. Igen illő tehát tanulmányainkat a magyar nemzeti nyelven üznünk, hogy a kegyes atya házában hálátalan fiak ne legyünk . . .» (Figyelmező. 1840. 464. l.)

előlegez a műnek: «Erősen hisszük, hogy e fordítás, egy a zsidónyelv teljes és tudományos ismeretével s bő bibliai készüllettel bíró férfi kezéből, úttörője és előkövete lesz egy új szentírás-fordításnak, mire annál nagyobb szüksége van a magyar ker. egyháznak, minél tökéletlenebb Károli Gáspáré, kinek héber nyelvtudása hiányos volt, s Káldié, ki az ótestamentomban is másod kéz után dolgozott.»¹ Ezeknek a kijelentéseknek különös súlyt kölcsönöz az a körülmény, hogy a kor legkitűnőbb kritikai folyóiratában hangzottak el s hogy magának a szerkesztőnek, Toldy Ferencnek a tollából eredtek. Egyébként a Figyelmező számontartja «ezen, sok tekintetben fontos, és a bibliai literaturánkban reményelhetőleg új mozgalmat szülendő munká»-nak folytatólagosan kiadott újabb részeit is. És hogy kimerítő bírálatban nem ítélné meg a fordítás hűségét, szépségét és a jegyzetek tudományos értékét, annak egyetlen magyarázatát a lap megszűnése adja.¹

Az elmaradt kritikáért bőven kárpótolta Bloch Móricot a Tudományos Gyűjtemény és az Athenaeum bírálatainak magasztaló hangja. A Tudományos Gyűjteményben Z* ismertette a bibliafordítás megjelent füzeteit. Rostáló modora erősen emlékeztet Bloch első munkájáról írt értékelő cikkének módszerére. Ott is, itt is érintkezést keres az emancipáció politikai mozzanataival, sőt ebben a kritikában még idegen források támadó jellegű megállapításait is közli, a nélkül, hogy eltüntetni igyekeznék a kölcsönzött gondolatok és a maga egyébként jószándékú állásfoglalása között mutat-

¹ Figyelmező. 1840. 510. l.

² U. o. 1840. 724. l.

kozó ellentétet. Azt kívánja, hogy a Mózes hitvallását követő hazafiak szívvel és szájjal magyarokká legyenek s vetkőzzék le erkölcsi hibáikat: «Ezen kettős célnak elérésére célszerűbb eszközt lehetetlen gondolni, mint a keresztény és izraelita világ által egyaránt mély tiszteletben tartott szent hagyományoknak, a szent írásnak magyar nyelvbeni olvasgatása». Bloch vállalkozása nemcsak nagyszerű és merész, hanem dícséretreméltó is, «nem csak az izraelita közönség, szülék és tanítók, — kik gyermekeiket és nevendékeiket magyarokká és a szent írás közelebbi ismeretében akarják felnevelni, hanem azon keresztény tanulók, tudósok és philologusok figyelmét is a zsidó mellékletnél és folyvásti magyarázatnál fogva teljes mértékben megérdemli, kik egy magyar philologusnak annyira szükséges zsidó nyelv tanulásával foglalkoznak». Az értelem-megvilágító jegyzetek a fordító gazdag filológiai ismereteit és a legjobb kútforrások helyes fölhasználását tanúsítják. A műben a szerző minden tudományos képzettsége ellenére is vannak elfogadhatatlan kitételek. Az ezekhez fűzött igazító észrevételek azonban «nem éretlen gáncsoskodásból, annyival inkább nem kaján indulatból» származnak.¹

Bloch bibliai szövegmagyarázatainak tudományos megítélésére az Athenaeum vállalkozott. Vörösmarty—Bajza—Toldy folyóirata számottevő lendülettel kutatja

¹ Tudományos Gyűjtemény 1840. XII. 82. 11. A műnek azonos szempontú ajánlását l. Hirnök. 1840. 65. sz.: «E könyv, úgy hisszük, nemcsak a magyarul értő zsidóságnak leendő érdekes, hanem minden keresztény embertársainknak is.»

a magyar-zsidó író művének filológiai értékét. Könyves Tóth Mihály a Károli-fordítás párhuzamában mutat rá Bloch sikeres megoldásaira. Összeveti a magyar-protestáns és a magyar-zsidó író szövegét, hogy az összehasonlításból Bloch munkájának fejlődéstörténeti jelentőségére következtessen: «Bloch mind az eszmék jelentésére alkalmasan készült új szavait, mind keleti sajátosságait célszerűleg használja, mi által fordítása tetszőbb, rövidebb, sok helyt szabatosabb mint a Károli Gáspáré . . . És e nyelv-tisztaság és rövidség az, mi Bloch fordítását felülemeli a keleti nyelvekbeni bámulandó jártassággal bírt Károli Gáspárén . . .»¹ Sőt, mivel Varga István, debreceni teológiai tanár, a bibliai kritika fejlődése miatt egyébként is szükségesnek tartja Károli fordításának felülvizsgálatát, Könyves Tóth szerint ezt a feladatot annál nagyobb haszonnal lehet elvégezni, mert «Bloch Móricz kellemes fordítását, tudós jegyzeteit, s magyar nyelvünkhöz alkalmaztatott kijövendő szótárát is, igen nagyot könnyítő segítségül lehet használni». Könyves Tóth Mihályban szinte lelkesedéssé hevül az elismerés és dicséret: «Koronázza siker a derék izraélita dicső vállalatát».² Lugosy József terjedelmes tanulmányá szélesíti ki bírálatát. Cikke az Athenaeum 1841. évi évfolyamának legtestesebb közleménye. Komoly filológiai és teológiai észrevételeinek bevezetésében racionalista zsidószemléletének téves következtetéseit gyűjti össze. Szinte ellenőrizhetetlen pillanatokban siklik át egy emberséges kijelentése a bántó megállapításokba. A józan ész parancsainak és a

¹ Athenaeum. 1841. I. 404. l.

² U. o. 1841. I. 430. l.

zsidó életforma elemeinek sikertelen összeegyeztetéséből csapódnak le ingadozó ítéletei. Elmélkedésében találkozót ad egymásnak az emancipáció gondolkörének minden tagadó kitétele, hátrányosan értelmezett történeti-vallási mozzanata. De mintha elméleti fejtegetéseivel csak Bloch munkásságának érdemét akarta volna kirívóbbá tenni, annyi méltánylással szól a zsidó író alkotásáról: Lehetetlen «bibliai irodalmunk kopár mezején örvendetes jelenetként nem üdvözlünk az ószövetség könyveinek egy tudós jiszraelita által munkába vett fordítását.» Bloch a zsidó mult hagyományairól nem nyilatkozik tiszteletlenül s nem bánik könnyelműen a zsidó vallás szentnek tartott sajátágaival, mégis: «sokkal józanabb fölvilágosodás szelleme hatja át munkáját, hogysem e tekintetben keresztény feleink legmagasabb méltánylására számot ne tarthatna, s meg vagyunk győződve, mikép nézetei tisztaságánál fogva sok, kivált régibb keresztény igemagyarázóink e nembeli munkálatainál, mellyeket a typica mysticismus s dogmai elfogultság sötét fátyola leng körül, sokszoros elsőbbséggel bir». Bloch a magyar bibliairodalomban új korszak kezdetét jelzi: «a régi szűkkeblű ízléstelen, hosszadalmas fordítási modor helyett . . . tettelg állapítá meg az aesthetikai szabályok szerinti fordításmód becsét». Nyelve szerencsésen egyesíti az ortológusok és neológusok szókincsét: «szépség és szabatosság tekintetében minden eddigi pályatársait messze előzi.¹ A tórafordítás teljes szövegének megjelenése után Toldy Ferenc mégegyszer megállapítja

¹ Athenaeum. 1841. I. 999. 11.

Bloch művének jelentőségét s összegezi az Athenaeum-körének véleményét. Bírálataiba átmenti a Figyelmező hangját, hogy a magyar-zsidó író teljesítményének időszerűségét és tudományos színvonalát az egyetemes magyarság művelődési érdekerületére vonja: Mózes öt könyve «készen áll, valahára ismét az eredeti betűből magyarítva . . . az exegesis jelen állásponthoz méltó áttételben és magyarázatokkal, egyszersmind pedig mint a szerző szerénysége és tudományszeretetének fényes tanúsága . . . az alapos készületet mutató jegyzések nyelvhasonlítási tekintetben, különösen saját nyelvünkre nézve is teljes figyelmünkre érdemesek . . .»¹

Toldy Ferenc az Athenaeum irodalmi rovatában az 1841. év elején még szűkkörű meghatározással leltározza a magyar-zsidó irodalom birtokállományát: «E cím még most majdnem egy ezzel: Bloch Móricz munkálatai.»² Rövidesen azonban irodalmunkat ítéletmódosításra kötelezte Rosenthal Móricz író működése: «Örömmel tapasztaljuk, hogy honunkban mindinkább növekedik azon tudós zsidó férfiak száma, kik hit-sorsosaikat a magyar nyelvbeni tökéletesítésben kiképezni s ez iránti vonzalomban erősíteni iparkodnak, midőn oly korszerű munkákat készítenek, mellyek ama szép és dicső célok hathatós előmozdítói. Ugyane napokban jelent meg Rosenthal Móricz úrtól három füzet: ‚Dávid király énekei,‘ ‚A régi rabbik erkölcstudománya, rapsodiai oktató mondatokban‘ és a ‚A zsidó és korszellem Európában‘, melyeket minden emberbarátnak mint olvasásra méltókat ajánlhatunk,

¹ U. o. 1841. II. 895. l.

² U. o. 1841. I. 703. l.

s mellyek mindinkább bebizonyítják, hogy a zsidók honosítását tárgyazó vállalataink nem fognak sikertelenek lenni, s annak idejében, bizonyosan megtermendik gyümölcseiket.»¹ Toldy megállapítása és Kossuth lapjának híradása között látszólag ellentét áll fenn: mintha Toldy nem vett volna tudomást Rosenthal írói jelentkezéséről. Valójában: a magyar-zsidó író munkásságának első és egyetlen termékeny évében, az 1841. esztendőben, Toldy meghatározó véleményének megjelenése előtt csak bemutatkozó művével, az első magyar-zsidó imakönyv-fordítással, irányította magára az irodalmi érdeklődést. A fordításról Toldy is tudott, sőt előbb idézett állításával kapcsolatban maga is megjelöli az imakönyv értékét, csak hogy a mű bírálatában Bloch érdemének tulajdonítja a magyar imák nyelvi jelességét, mint ahogy általában irodalmunk a fordítást Bloch javára hajlandó elkönyvelni szövegjavító közreműködése miatt.²

A Rosenthal—Bloch-imakönyv megjelenését egyöntetű elismerés fogadta. «E közfigyelmet érdemlő munká»-t elsőnek a Honművész üdvözli: «Ki nemzeti nyelvünk terjedésén résztvevő kebellet csügg, nem veheti közönyösen ez új tüneményt, mely egy tőlünk olly sokáig távolított népet ezen igen czélszerű eszköz által segíti a hozzánk közeledéshez. Vajha e könyv minél több kézben forogna, s minél hathatósabban mozdítná elő a szép szándékot, mellynek minél előbb

¹ Pesti Hirlap. 1841. 71. sz.

² Jisrael könyörgései egész évre. Fordította Rosenthal Móricz. Kijavította Bloch Móricz. Pest. 1841.

sikerülését minden jó hazafi elérni óhajtja.»¹ Hasonló magasztalással iktatja a magyarosodást előmozdító művek sorába az első magyar-zsidó imakönyvet Kovácsóczy Mihály: «Ezen könyörgéseket örvendetes jelenetnek kell literaturánkban tekinteni, mivel tanulságul szolgál, hogy Éber atyánkfiái, nemcsak szívvel, hanem tettelesen is bebizonyítják, mennyire szívükön fekszik honi nyelvünknek megtanulása, és illy ipar illy készülétek mellett lehetlen a legkedvezőbb gyümölcsöket, a nemzet testre üdves hatással leendőket, nem remélleni... A könyörgések nyelve tiszta, csinos, hangjuk egyszerű de méltóságos, a szívhez szóló, a keleti tűztől áthevített, ájtatos eszmékkel telt, minden sorban az Éber költészetnek sajátosságos jellemét magukon viselőik.»² Érdekes gondolatok kíséretében ajánlja a keresztény társadalom figyelmébe a zsidók imádságos könyvét Orosz László. Ismertetésében Bloch cselekvő részét hangsúlyozza: A magyar-zsidó író ismételten «szép jelét adá annak, hogy a zsidók is, a hontalan polgárok, bár hitjökhöz szorosán ragaszkodva, még szorosb polgári köteléssel akarnak azon nemzethez, azon hazához csatlakozni, melly őket barátilag felfogadta...» Segédkezet nyújtott Rosenthal Móricnak, s így «e jelen imádságos könyvben ismét egy más zsidó hazánkfiát látunk a magyar literaturai pályára fellépni.» A zsidók imái meggyőzően igazolják, hogy a véráldozati gyanú csak hamis és rosszakaratú előítéleteken alapszik. «Örömmel veheti minden magyar

¹ Honművész. 1841. 189. l.

² Literaturai Lapok. 1841. 95. 11.

keresztény kezéhez a héber könyvek, névszerint a zsidók imádságai magyar fordítását. A százados előítélet, mellyet a keresztény népek a zsidóság iránt tápláltak s még nagy részben táplálnak, ezen imádságok olvasása által könnyen elenyészteszhető». A damaszkuszi vérvád időpontjának közelsége határozza meg Orosz László megjegyzéseinek szemléleti irányát. Őszinteség érzik ki ajánló soraiból: «A magyar zsidóközönség még csekélyebb hazánkban, hogysen egy ily könyv minden költségeit viselhetné. Mutassuk meg mi keresztények, mennyire tudjuk mindenkiben méltányolni az erényt és szorgalmat.»¹

Toldy Ferenc bírálatának megállapításait utoljára vesszük számba. A nagy magyar irodalomtörténetíró és kritikus ugyanis Rosenthal minden művéről megszövegezte a maga véleményét s így egységes keretben rögzíthető meg a hivatalos magyar irodalom értékelése a magyar-zsidó író munkásságáról. Mint említettük, Toldy az első magyar-zsidó imakönyv-fordítás mögött elsősorban Bloch szellemi tevékenységét látta. Kettős szempontot érvényesít a mű súlyának és rendeltetésének meghatározásában. A zsidóság magatartásának viszonyában: reméli, hogy a magyarul értő zsidó közönség az istentiszteleteken ezzel az imakönyvvel fogja pótolni a német szöveget, a többiek pedig legalább az iskolákban használják majd a magyar könyörgéseket,

¹ Hirnök. 1841. 28. sz. Az imakönyvet Korn Fülöp pozsonyi könyvárus adta ki. A magyar nyelv támogatására a zsidó iskolák ifjúságának ingyen példányokat adott. Vállalkozásáról, áldozatkészségéről elismeréssel emlékezik meg a Hirnök. 1841. 66. sz.; Athenaeum. 1841. II. 720.; Literaturai Lapok. 1841. II. 95. l.

hogy az új nemzedék idővel nemzeti hangokon imádkozhassék. Toldynak a kereszténység felé is van ajánló-elismerő kijelentése : « . . . a könyv felette érdekes reánk keresztényekre nézve is, kivált a kik az e nép iránt velök született balítéletekből nehezebben fejtekeznek ki. Abból ők, mintegy a forrásból, meríthetik némi ismeretét legalább a zsidó nép vallása szellemének : a vallásának, mely a népjellemmel szakadatlan kölcsönhatásban van. Úgy hiszem, sok keresztény épülve olvasandja e könyörgéseket, s a közeledésre szívesebben fog kezet nyújtani». ¹ Rosenthal többi művéről Toldy csak rövid rámutatásokban közli újdonság-jelentő irodalmi híreit. A régi rabbik erkölestudománya címmel lefordított Pirké Aboth-tal kapcsolatban csupán a megjelenés tényét említi. A Dávid király énekeit tárgyi és nyelvi alapon vizsgálja : « . . . a fordítás, melly másodkézből készült t. i. nem az ős szövegből, hanem Mendelssohn szabadabb áttételéből, sem a szükséges hűséggel nem adatott (néhol egyenesen félreértve s így elfordítva az értelmet) sem eléggé bibliai hangon : mindazonáltal a nyelvet tekintvén, egészben szebb s éldelhetőbb fordítás az eddigiéknél, s e tekintetben figyelemre méltó». ² A zsidó és a korszellem Európában c. kiadvány tartalmát messziről nézi. Egyedül az emancipáció gondolatához simuló hasznossági szempontokat veszi észre. Ezért inkább csak számontartó ráutalással, mint bíráló hangon jegyzi meg : « Figyelemre méltó irat mindazokra nézve, kik a zsidó ügy iránt el vannak

¹ Athenaeum. 1841. I. 703. l.

² U. o. 1841. II. 895. l.

fogulva, a nélkül, hogy elmakacsulva lennének».¹ Ez a kijelentés nem veszi számba a munkának a zsidóság lényegét érintő szellemét. Pedig Rosenthal röpirattanulmánya már a maga időpontjában is szokatlannak és rendkívülinek bizonyult.

Rosenthal Móric különös szerepet vállalt a magyarosodó zsidóság szellemi életében. Az emancipáció felé haladó nemzedék hasonulási törekvéseiben a végletes magatartást képviseli. A «józan ész» szabályai szerint akarja lemérni a zsidó vallási hagyományokat. Hangjában a századforduló racionalizmusa kap egyoldalú zsidó értelmezést. Téves és bántó időpontszemlélete a keresztény társadalomban sem talál zavartalan visszhangra. A Hasznos Mulatságok bírálója még minden kétkedés nélkül kíséri helyeslő nyomatékkal a tanulmány részleteiben megmutatkozó programmszerű kiállást a gyökeres zsidó módosulás mellett. Szinte a szerző kifejezéseit ismétli, amikor rátalál a mű igazi célkitűzéseire: «Részrehajlatlanul s meztelen őszinteséggel fedezi fel a félszegségeket, mellyek kárhozata a zsidó népet öleli... keservesen kifakad ellenök... kifakad nevetséges egyházi szokásaik s az igazság kiszolgáltatása ellen».² A Tudományos Gyűjtemény Z*-betűs munkatársa azonban már a zsidóság vallási rendszerének védelmi vonalán keresi a munka irányelveit. Mindjárt cikke elején megüti a kritika elutasító hangját: «Ezen munka tele a zsidónemzetet és a szerző saját felekezetét korholó elmélkedésekkel». A műnek vannak jeles tulajdon-

¹ U. o. 1841. II. 464. l.

² Hasznos Mulatságok. 1841. 321. l.

ságai, az utóhangban közölt fejtegetések meg éppen-séggel becsületére válnak a szerzőnek «mind a stylus különös szépségeit, mind a gondolatok logikai összefüggését, a tárgy helyes fejlesztését tekintve». Egyébként azonban a tanulmány bővelkedik paradoxonokban. Ezek között legfeltűnőbb, hogy a szerző a XIX. századot a zsidók aranykorának nevezi. A zsidóknak előbb testi és lelki átalakuláson kell átmenniök, hogy rájuk pirkadjon az emancipáció hajnala. Rosenthal «igen keserű és nehéz nyeletű labdacsokat nyujt hitsorsosainak, mellyek, épen ezért mivel igen keserűek, sikerre épen nem számíthatnak, némelly nyilatkozásai pedig a keresztényeknél is botránykozást szülnek». Z* gyökerében látja meg a zsidó író gátlástalanul kitáruló szabados szellemét: «Hogy a mennyei istenség soha sem alázult volna annyira le, hogy az emberekkel közvetlenül értekezzék, ez oly merész sőt vakmerő nyilatkozat, melly mind a keresztényektől, mind a zsidóktól egyaránt megvetést érdemel, s melly a szentírás hitelét — authentiáját ha az némely Rosenthal Móricz-féle írócskák által megrendíthető volna, s olly szilárd alapon nem nyugodnék, melyen még a pokol kapui sem vehetnek diadalmat, egészen dugába döntené». Az efféle szabad szellemben munkálkodó írók visszaélnék a sajtó engedékenységével.¹ A bírálat néhol tárgyilagos, néhol maradi, egyfelől hitvédő, másfelől mérsékelten zsidótámogató hangja ellentétes nyilatkozatra kényszeríti a a folyóirat másik munkatársát, Virágh Józsefet. Cikkében felveti a kérdést: «Ön meg-

¹ Tudományos Gyűjtemény. 1841. XII. 105. l.

győződés vagy csupán a régi szokásokhozi kárhozatos makacs ragaszkodás vezette éismertetőt azon szorongó és szűkkeblű nyilatkozatra, hogy a nagy korszellemista szigorú de igazságos korholásait a zsidó felekezetre nézve többnyire sikernélkül maradandóknak s a pusztában elhangzottaknak állítja». Virágh az emberiség közjávára munkálkodó segédkezet nyujt «a korszellem követelő fiának», elveti a bírálónak a Szentírás hitelét féltő aggodalmait, amelyekben «a sajtó szabadabb lélegzését szeretné fojtogatni...» és természetesnek tartja, hogy a zsidóság a XIX. századot fogja aranykornak kikiáltani, «mert ebben érzi már némileg ő is... az emberi méltóságba még a pokol kapuin is győző ész és jogszerűséggel magát áthelyeztetni...»¹ A Tudományos Gyűjtemény két munkatársának vitája a negyvenes évek emancipációs mozgalmának két irányát jelzi. Az egyik: a vallási hagyományok alkalmi védelmében lassú előrehaladással párosítja az egyenjogúsításra törekvést, a másik: a teljes vallási hasonulás reményében a feltétlen emancipációt sürgeti.

A magyar irodalom Bauer—Márkfi, Bloch és Rosenthal működésén kívül Toldy Ferenc jóvoltából futólagosan tudomást vett a magyar-zsidó írók első nemzedékének két másik tagjáról is. Neumann Salamon nevét pedagógiai eredményei tették ismertté irodalmunkban. A «derék Izraelita tanító sanyarú fáradtsággal maga könyvből megtanult magyarul... minden jutalomvárás, minden kényszerítés nélkül bevitte Nemzetünk nyelvét oskolájába».² Midőn Toldoth Israel

¹ U. o. 1841. XII. 126. l. ² Hasznos Mulatságok. 1832. I. 164. l.

címmel rövid bibliai történeteket jelentetett meg magyar és német fordításban, Toldy a mű ismertetésében a szerző tanítói hivatástudatát hangsúlyozza: «A kiadó, ki szinte zsidó növendékek számára magyar nyelvtant is dolgozott» bibliai históriáival «módot akar nyújtani: zsidó szüléknek és tanítóknak arra, hogy midőn növendékeikkel a tárgyat tanultatják, egyszerű és könnyű gyakorlati úton egyszersmind a magyar nyelvbe is bevezethessék». ¹ Toldy a maga időpontja zsidó íróinak gondolatközlő magyar nyelvi készségéről elismeréssel nyilatkozik. Csak egy esetben ítél szigorúan: Rokonstein Lipót Zsidó hit- s erkölctan című művének stílusáról: «A szándék dicséretet érdemel, de csak a szándék. A magyarság szörnyű roszt.» ²

Az első magyar-zsidó írók fellépése időben összeesett a magyar kritika nagykorúságra és európai szintre emelkedésének időpontjával. Vörösmarty—Bajza—Toldy a kritika számára meghódítja az egyetemes magyar irodalmat s mintegy Toldy figyelőkörébe utalja a magyar-zsidó írók munkásságát. Ennek a pillanatnak s ennek az átfogó szemléletvállalásnak köszönhető, hogy zsidó íróink minden mozdulata irodalmunk ellenőrzése mellett játszott bele a maga újszerűségével, ismeretlen tartalmával s szinte meglepetésszerű érettségével a korabeli magyar irodalomba. Fogadtatásuk ellentmondás nélkül igazolja érkezésük időszzerűségét. A hazai németnyelvű zsidó írók jelentkezése után a magyar zsidóság a vallástudomány területén szólal meg nemzeti nyelven, de javarészt

¹ Athenaeum. 1841. II. 895. 1.

² U. o. 1841. II. 1037. 1.

másodlagos fokon : fordításos művekben. Előkészítő és átmeneti jelenség volt ez, az alkotóvágy és a nyelvi kifejezőképesség bizonyosága. Amikorra pedig Bloch Móric elhagyja ősei hitét (1843.) s Bauer—Márkfi és Rosenthal utolsó magyarnyelvű munkája is kikerül a sajtó alól (1844.), a magyar-zsidó írók a szépirodalomban is szerepet vállalnak, hogy még szilárdabb pilléreként verjenek hidat magyarság és zsidóság között.

Dr. ZSOLDOS JENŐ.

FELEDJED EL!

Feledjed azt, mi elfelejthetetlen :
a tájat, mely virágként felnevelt,
a nyárnak ízét és a fellegekben
gomolygó szürke, őszi lágy ködöt.

Feledd a tájat, bár gyümölcse voltál!
Bontsad meg teljes és lezárt köröd.
A tél egét, amelyen sárga hold áll
s az ifjúság emlékét elfeledd.

Hol első lépted visszhangzott, a házat
feledjed el, mert nem mehet veled.
Kifoszt egészen, ím, e kerge század —
a gyermek titkos kincse kell neki.

Mit dédelgettél szíveden ; barátod
emlékét vesd a könnyű szélbe ki.
A tűzhelyen doromboló zsarátnok
kilobbant, lásd, hideg lett otthonod.

A kedves dal, mely ringatott lebegve,
 már nem tiéd, most más dallam ropog.
 A régi versek ízét elfeledd te
 s a szót, mely gyermek-ajkadon fakadt.

A nyelvet, mely beszédre oktató, szád
 feledje el, mert inyedhez tapad
 s homok lesz, hogyha még ropogtatod. Hát
 némulj! A szó most úgyis hasztalan.

Már semmi sem tiéd, mi emberré tesz.
 Vigaszt ne várj, örök vígasztalan.
 Jó arcot vágj a kénytelen cseréhez ;
 a Mindent add oda a Semmiért.

De rejtse el jól azt, mi rejthetetlen,
 mi álmodban mindegyre felkísért.
 De ne feledd, mi elfelejthetetlen,
 mit, nincsen per, mely tőled elpereljen.

HÁRS LÁSZLÓ.

BÁBEL TORNYA.

— Egy fejezet a zsidó vízőzön-képzetből. —

Az elmúlt esztendőben ezen a helyen bemutattam a zsidó tűzőzön-képzet egy fejezetét s bevezetőül röviden vázoltam a képzet forrását és útját a zsidósághoz.¹ Ezúttal egy újabb fejezet kerül sorra s előljáróban most

¹ Scheiber, Lót leányai. IMIT Évkönyve. 1938. 198—212.

érinteni szeretném a képzet szerepét és helyét a földkerekség népeinek hagyományában.

Axel Olrik, a nagy dán mesekutató, átbúvárolta a különböző népek hitvilágát és mondakincsét a világpusztulásról.¹ Kutatásai kiderítették, hogy a tűzözönről tudnak Európa, Ázsia és Amerika népei egyaránt.

Megvan Indiában, irodalmi forrásokban (brahmanizmusban, buddhizmusban) és élő mesevilágában; felbukkan Babilóniában (Berossos) és Perzsiában (pehlevi szövegek). Átveszi a görög filozófia²: Herakleitos és a stoikusok; ismeri a zsidóság, a kereszténység és az iszlám. Nyilvánvaló görög közvetítéssel eljut a kelta népekhez s bizonyára rajtuk keresztül az északiakhoz és Európa más részébe is. Külön utat kellett vennie, hogy megvethesse lábát Amerikában: Peruban és Sierra Nevadában.³

Olrik gyűjtését kiegészítette Reitzenstein újabb perzsa és őskeresztény anyaggal,⁴ Gustav Neckel pedig a germán mondavilág és irodalom idevonatkozó ada-

¹ Ragnarök. Die Sagen vom Weltuntergang. Berlin—Leipzig. 1922. A munkát a szerző halála után W. Ranisch fordította németre.

² Honein ibn Ishâk (IX. sz.) tanúsága szerint Aristoteles mindennapi imája is így végződött: «Ments meg a nagy tüzedtől!» Jehuda Alcharizi héber fordításában ed. A. Loewenthal. Fr. a./M. 1896. 27. L. még: Loewenthal: Honein Ibn Ishâk, Sinnsprüche der Philosophen. Berlin. 1896. 112.

³ A. Olrik: I. m. 43—46., 339—344., 368—385., 416—420., 432—34. L. továbbá a tárgymutatót «Weltbrand» alatt 483. l.

⁴ Die nordischen, persischen und christlichen Vorstellungen vom Weltuntergang. Vorträge der Bibliothek Warburg. II. 1923/24. 154., 160., 168.

tait vette újabb vizsgálat alá.¹ Néhány pótlást Stith Thompson bibliografiája ad.²

A tűzözön (világégés) e helyek legtöbbször — különös módon — a földnek egy vízözönben való pusztulásával kapcsolatos. A zsidóságban is.³ A kétféle világkatasztrófa egymásutánjában van csupán helyenként eltérés. A találkozások és rokonvonások ellenére is merészség volna kapcsolatot találni mind a hagyományok és értesítések között. Mégis figyelmet érdemel az a feltevés, hogy a vízözön és a nyelvzavar mondájához hasonlóan a tűzözöné is a valóság magvát: valami hatalmas, az emberiség őskoráig visszanyúló vulkánikus kitérés emlékét hordozza magában. Ennek a nyoma élne hol elevenebben, hol halaványabban az emberiség történetelőtti emlékezéseinek mélyén.

Bármint legyen is, mindenképp érdeklődésre tarthat számot egy olyan képzet, amelynek nyomai kitapintathatók három világrész népeinél s amely így tagadhatatlanul az emberi képzeletvilágnak egy kis pontja.

Jelentőségének tudata indít arra, hogy vele újból foglalkozzam. A felsorolt előmunkálatok értékes adatok mellett elhaladtak, a zsidóságról teljességgel megfeledkeztek. Az előbbi mulasztást néhány adalékkal akarom pótolni, az utóbbit egy egész fejezettel.

¹ Studien zu den germanischen Dichtungen vom Weltuntergang. (Sitzungsber. der Heidelb. Akad. d. Wiss. Ph.-Hist. Klasse. Jahrg. 1918. 7.) Heidelberg. 1918. 14., 27—37., 38—52.

² Motif-Index of Folk-Literature. I. Helsinki. 1932. (FFC. Vol. LXXIX. No. 106.) p. 139. A. 1030. World-fire.; Heller, MGWJ. LXXXI. 1937. 292.

³ Bousset-Gressmann: Die Religion des Judentums. Tübingen. 1926. 281—282., 502., 504.

A germán hitvilág és irodalom köréből külön figyelemre tarthat igényt a «Muspilli» című ófelnémet költemény (830—840 körül). Pogány és egyházi képzetek vegyülnek benne, az Edda világa és a zsidóságból táplálkozó keresztény apokaliptika. A költemény leírja az utolsó ítélet kezdetét, Éliás és a farkasnak ábrázolt Antikrisztus harcát. Az Antikrisztus megsebesül és csatát veszít. Maga a próféta is sebet kap s földre cseppent véréből nagy, mindent megsemmisítő tűz-özön gyúl, a muspilli.¹ Legközelebbi párhuzama egy orosz költemény, amelyben Éliásnak az Antikrisztus megsebezte kisujjából cseppen vér a földre s belőle lángol fel a tűzözön. Távolabbi változatában, egy óázsiai mesében, az ördög két harcosa küzd Isten két hősével. Az utóbbiak egyikének véréből fog tüzet a föld.²

A vogul népköltészet szinte tárháza a «szent tűz-özön» regéinek. Ezek a regék többféle változatban ismerik. Egyikében mint egy őskori világpusztító tűzáradat szerepel: A két Arany-testvér útjában azt látja, hogy a földet tüzes víz borítja és csikójuk patái a «szent tűztől» egészen megszenesedtek. Ebben a tűzözönben elpusztul a világ. Arany-fivér, a «világügyelő-férfi», sírva fakad:

¹ Kummer-Stejskal: Einführung in die Geschichte der deutschen Literatur. Wien—Leipzig. 1929. 35—36. Az eredeti szöveg: A. Biese, Deutsche Literaturgeschichte. I. München. 1930. 61—64.

² R. Heinzel, Zeitschrift für die österreichischen Gymnasien, XLIII. 1892. 748.

«az álló szent földön

ím szent tűzözön kerekedett;
nem maradt meg egy végső erdei fa,
nem maradt meg egy ember.

az emberke nélkül miképen élhetek?»

Egy «hétrétű» nyárfa-hajóban azonban megmenekedik egy emberpár, mindannyian az ő ivadékaik vagyunk. «Amaz asszonytól és öreg embertől származó leányok és fiak ím mind a mai napig élnek és boldogok.»¹ Ez a rege egyben kiegészítheti Lót leányai történetének általam vázolt tárgyi csoportját (IMIT Évkönyve, 1938. 203., 209.).

A vogul néphagyomány további három szerkezetben beszél a tűzözönről, amely az ősidőben pusztított,² de tud az idők végén bekövetkező világégésről is. (U. o., 218. l.)

Az északi osztják változatban a tűzözön nem semmisíti meg a világot. Az Isten a Földre küldi fiát. A Föld népe imádja. Isten féltékenységből tűzözönt bocsájt a földre. De a tűz nem a földet éri, hanem «a két föld között egy vastag rézteknő»-ben ülepedik meg.³

A magyar népköltészetből nem ismeretes előttem

¹ Munkácsi Bernát: Regék és énekek a világ teremtéséről. Vogul Népköltési Gyűjtemény. I. Bp. Akadémia. 1892—1902. 14., 45—48., 67.

² U. o., CCCLXXII—LXXXIII., 68—76., 200., 209—210., 217—218., 221—222., 228.

³ Pápay József, Nyelvtudományi Közlemények. XXXVIII. 1908. 323—329. (Dr. Fuchs D. Rafael igazgató figyelmeztetett reá.)

adat. De a régi magyar költészet egy buzgó művelője, Dézsi András (1550 körül), már megverseli. A világ három korszakra oszlik, mindegyik kor tartama kétezer esztendő.

Első világot örömmel elveszté,
Másik világot vérontással feddé,
Harmadikat tűz-özönnel vesztené.

«Nagy sok országok» hirdetik most, hogy közel van a tűzözön. (A középkorban az ilyen jövendölések gyakoriak. L. A. Olrik. Ragnarök. 379., 380., 381.) A harmadik világekorszak közeledő végén

Ott halottak egyszersmind feltámadnak,
Az élőkkel égbe felragadtatnak,
Tűz-özönnel mind ez világ meggyúlnak,
Vége lészen mind teljes ez világnak.¹

A világnak 6000 évnyi élettartama — háromszor 2000 esztendő — zsidó forrásra megy vissza.² Zaratrustra tanítása kétszerennyi időt ad, s ezt a 12,000 évet négy egyenlő korszakra osztja be.³

Kelet felé tartva, a keleti egyház termékeiben különösen gyakran találkozhatunk a tűzözön fogalmával. A szír-keresztény Kincsesbarlang étiop és arab fordításai Ádámnak terjedelmes végrendeletét adják, amely-

¹ Világ kezdetitől lött dolgokról. RMKT. V. 16., 18., 20. ll.

² Szanh. 97a., Ab. zara 9a. Már Weiskopf Arthur is észrevette: Ó-testamentumi epika a XVI. századbe limagyar költészetben. Bp. 1898. 10., a forrásokkal azonban adós maradt.

³ A. Altmann: Olam und Aion. J. Freimann-Festschrift. Berlin. 1937. 3.

ben Ádám halála előtt megjövendöli a két világhatalmasztrófát: a vízözönt s a végső napokat, amelyeken tűz fog mindent elemészteni.¹ A szír változatok némelyike is hasonlóan tudja.²

A szír-keresztény irodalom egy másik darabjában úgy olvasható, hogy három öreg jött egyszer Abba Sisoeshhez, mivel azt hallották róla, hogy böles ember. Az elsőt a következő kérdés nyugtalanítja: «Atyám! hogyan tudok menekülni majd a tűzfolyam elől?»³

A zsidóság azonban — meg kell ismételnünk — nem tudott megbarátkozni a tűzözön képzetével. A törzszsidóság legszámottevőbb két gondolkodóját idézhetem erre tanuul. Száadja kereken elveti azt az elméletet (Herakleitosét), hogy mindennek eredete a tűz lett volna s hogy benne fog minden feloldódni, elégni, elpusztulni.⁴ Majmúni pedig szembefordul azokkal, akik a hét bolygó találkozására a világ végét jósolják s szélözönről (מבול מאיר), meg porözönről (מבול מעפר) beszélnek. Éppígy beszélhetnének tűzözönről is (מבול מאש). Mindez arra való, hogy ellenkezzenek a Szentírással, ahol csak vízözönről van szó.⁵

Hogy kikkel vitázik itt Majmúni, kérdéses. A tűzözön bekövetkezését a csillagok állásához köti már a

¹ A szövegeket Bezold adta ki: Orientalische Studien (Nöldeke-Festschrift). II. Giessen. 1906. 905., 906.

² Testamentum Patris Nostri Adam. ed. M. Kmosko. Patrologia Syriaca. T. 2. Parisiis. 1907. 1350., 1351.

³ The Book of Paradise. ed. Budge. I. London. 1904. 631—632.

⁴ Commentaire sur le Séfer Jezira. ed. M. Lambert. Paris. 1891. 9. (Fordítás: 24.)

⁵ Iggeret Témán. Kóbec. II. Leipzig. 5 d.

Mahabharata, Berossos és a görög stoikusok, a csillagok ártó erejének tudja be a párszizmus.¹ Szélözönről kizárólag a keleti keresztény források emlékeznek meg.² De talán nem tévedünk, ha közvetlen indítékául azokra a középkori jóslatokra utalunk, amelyek épp Majmúni korától kezdve gombamód termettek. 1184-ben Toledo csillagásza, élükön Magister Johannes Davidis Hispalensissel, levelet intéztek III. Clemens pápához, amely az egész keresztény világot izgalomba hozta. 1186-ra világpusztulást jövendöltek: sok egyéb között szörnyű szelet s hogy por temeti be a városokat. Kétség szállja meg a zsidókat és muhammedánokat. S mindezt a csillagok egy bizonyos állása idézi elő. Ezt a levelet csaknem az egész középkoron át újból és újból elővették, átszövegezték. De nem állt egymagában. Arab jóslat már a X. században hirdetett az állatkör egy alakulására beálló tűzözönt, amely az egész világot elpusztítja (Oirik: Ragnarök. 379—381.). Bar Hebraeus művéből tudjuk, hogy 1096-ban Bar Isán arab csillagász a kalifa kérdésére megmagyarázta, hogy Noé idejében a hét bolygó egy helyen találkozott s ez okozta a vízözönt. Most csak a Chronos hiányzik a sorból, ha

¹ Oirik: Ragnarök. 339—344., 377—379., 388.

² Scheiber, IMIT Évkönyve. 1938. 199, 1. L. hozzá: Eutychiei Patriarchae Alexandrini Annales. I. ed. L. Cheikho. Beryti—Parisiis. 1906. (CSCO. Script. Arab. III. 6.) 17.; Anonymi Auctoris Chronicon ad annum Christi 1234 pertinens. I. interpr. I. B. Chabot. Lovanii. 1937. (CSCO. Script. Syri III. 14.) 38. A szélözön képzetének forrását is Babilóniában kell keresnünk. L. The Book of the Cave of Treasures. ed. Budge. London, 1927. 31—32., 139., 141., 273.

közéjük jut, könnyen lehetséges, hogy hasonló vízözön áll elő.¹

Ezen a területen kell keresnünk a Majmúni-részlet forrását.

I. A toronyépítés indítóoka : a vízözön.

A Szentírás tömör rövidséggel tárgyalja a Babel tornya építését. (Gen., XI., 1—9.) A toronyépítés okául a következő olvasható : «Rajta, építsünk magunknak várost és tornyot, hogy csúcsa az égbe nyúlják és szerezzünk magunknak nevet, hogy ne szóródjunk szét a föld színén» (5.).

Ez a magyarázat nem elégítette ki sem a népképzeletet, sem a szentírásmagyarázókat. A szentírási elbeszélés körül keletkezett hatalmas irodalomban az adott megokolás helyébe másokat ajánltak.²

Az itt következő két pontban az egész elbeszélés természeti mondává alakul ; a toronyépítés indítóoka : félelem az elemi erők pusztításától : víztől, tűztől, ritkán széltől s a föld erejétől is ; az építendő torony védelem lesz ellenük. Ha figyelmesen vizsgáljuk az aggáda-irodalmat és a középkori zsidó forrásokat, szavaikból, jelentéktelennek látszó kitételeikből kielemezhetők ezek a képzetek.

Az idevonatkozó szövegek könnyen felismerhető rokonsoportokba sorozhatók.

¹ The Chronography of Gregory Abu'l Faraj... Bar Hebraeus. ed. Budge. I. Oxford—London. 1932. 233—234. II. 263. (szír szöveg.)

² Scheiber, Tanulmányok Dr. Blau Lajos... emlékére. Bp. 1938. 249—254. (= M. Zs. Sz. LIV. 1937. 104—110.)

1. Az emberek féltek egy új vízözöntől.

Már magának Noének gondolatában is — közvetlenül a vízözön után — megjelent egy újabb vízözön rettentő árnya: «Világnak ura, hátha mégegyszer hozol vízözönt a földre?» (Tanch. ed. Buber. I., 43., Jalk. Ha-Machiri ad Jes. ed. J. Spira. Berlin, 1894. 199.)

A hagyomány Bábel tornya építőinek hasonló félelméről először Josephus Flaviusnál nyert kifejezést. Elmondja, hogy Noé fiai voltak az úttörők, akik a síkságokon építkeztek. «A többieket pedig, akik nagyon féltek a vízözön miatt a síkságoktól és rettegték attól, hogy a magas hegyekről leöjjenek, rábeszálték, hogy utánozzák őket.» (Ant. I., IV., 1. §, 109. ed. Niese. I., 25—26.). Nimródban azután bátorítóra találnak, azzal kérkedik, hogy «visszatartja Istent, ha újból el akarja árasztani a földet özönvízzel. Tornyot fog építeni, magasabbat, mint amelyen a víz felül tudna emelkedni (πύργον γὰρ οἰκοδομήσειν ὑψηλότερον ἢ τὸ ὕδωρ ἀναβῆναι δυναθεῖν) s (így) meg fogja bosszulni az elődök pusztulását.» (I., IV., 2. §, 114. ed. Niese. 27.)¹

Ez a kitétel későbbi szövegezéseiben Nimród alakjához kapcsolódik. A Pirke Rabbi Eliezerben: Tíz király uralkodott a föld egyik szélétől a másikig. Sorban a második Nimród. «Mert minden ember félt a vízözöntől és Nimród volt felettük az uralkodó...» (XI. ed. Varsó. 1879., 19.) Kétségtelenül innen került azután

¹ L. hozzá S. Rappaport: Agada und Exegese bei Flavius Josephus. Wien. 1930. 97, 65.; 98, 72.

csaknem szószerint a Midrás Slósa vearba-ba.¹ Az utóbbi két hely Josephus segítsége nélkül bajosan érthető.

2. Támasszuk meg az eget . . .

«Tudjuk, hogy minden 1656-ik évben az égboltozat meginog. Támasszuk meg északon, délen, nyugaton. Ez (a torony) itt keletről támasztaná meg.» (Gen. R. XXXVIII., 1., 6. ed. Theodor. 352., 356. Ugyanígy Jalk. Sim., § 62.) Ebből a kissé hiányos fogalmazásból is érthető, hogy egy újabb vízözön sarkalja őket munkára. 1656 év telt el ugyanis a világ teremtésétől az első vízözönig is.² Rasi Rabba-példányában azonban világosan állott: «Minden 1656 évben meginog az ég. amint történt a vízözön idején is.» (ed. Berliner. 1866., 18.)

Teljes alakjában kerül elő a Tanchumában: «. . . 1656 év mulva³ vízözön jön a világra, az ég meginog, s a felső víz reánk zúdul, jőjjetek, csináljunk magunknak tornyokat,⁴ hogyha beszakadna az ég, mi megtámaszthatnók ezekkel. . .» (ed. Buber. I., 53; rövidebben Midras Agada. I. ed. Buber. 24.)

¹ Ozar Midrashim. II. ed. Eisenstein. New York. 1915. 541. Eisenstein előtt a midrás forrása, de az egész mondat típus is ismeretlen, amikor szövegjavítását javasolja.

² Így található már tannaitikus forrásban. Széder Olam Rabba. c. I. ed. Ratner. Wilna. 1897. 1.; Seder Olam ed. A. Marx. Berlin. 1903. 3. Azarja de Rossi idézete szerint Philonál is hasonlóan. Meór Énájim. XXXII. ed. Cassel. 281. A valóságban az idézet Annius Viterbensis Philo-hamisítványából való.

³ A szövegben 1656 év és 1 nap. Buber jegyzete szerint a római kézirat ezt elhagyja.

⁴ פָּרְגוֹם = πύργος Krauss: Lw. II. 477.

3. Hasítsuk meg az eget . . .

Korai eredetű a harmadik fordulat is. R. Séla iskolája szerint a toronyépítők így beszéltek : építsünk tornyot, menjünk az égbe, hasítsuk meg fejszékkel, hogy kifolyjék vize. Palesztinában kacagtak ezen a biblia-magyarázaton : hiszen, ha ez lett volna szándékuk, akkor a hegyek egyikére építkeztek volna.¹ A kései Tanchumában az eredeti megokolás már feledésbe merül, hogy másnak adjon helyet : «Azt mondották : nem elég-e, hogy Ő (Isten) magának választja a magasságokat s nekünk csak azt adja, ami idelent van, menjünk (*mi*) az égbe és hasítsuk be fejszékkel.» (Noach. § 18. ed. Lublin, 1879., 32.)

A midrásszerző mindent tud, e képnek is kidolgozza minden részletét. «Abban az időben így beszélt a toronyépítő nemzedék : Nem voltak-e balgák a vízözön emberei . . . hullatott rájuk (Isten) özönvizet negyven nap és negyven éjjel és kipusztította őket a világból . . . Mi ellenben földtől az égig érő tornyot építünk s úgy lakozunk majd benne, mint a szolgálattelvő angyalok. És fejszékét veszünk kezünkbe, meghasítjuk az égboltot, hogy lefolyjanak a felső vizek az alsókhoz, nehogy úgy tegyen velünk, mint ahogy tett a vízözön nemzedékével . . .» A Bábel tornya építői közt alakult harmadik párt hasonló programmal indul : építsünk földtől az égig érő tornyot és hasítsuk az eget darabokra, kezdjünk háborút az Úrral s ne hagyjuk meg helyén.²

¹ Szanh. 109 a., Jalk. Sim. § 62., Midras Hag-Gadol. I. ed. Schechter. 184.

² Alfa béta di R. Akiba. Bet ha-Midrasch. ed. Jellinek. III. 46., 47. A szöveg második része a Tanchumát követi.

A későbbi midrás-irodalomban a következő alakban általánosult: «Építsünk tornyot, vegyünk fejszékét és hasogassuk meg az eget, hogy a benne levő víz kifolyjék, hogy ne tehessen velünk úgy, mint a vízözön nemzedékével.»¹

Talán már a Görög Baruch-apokalipszisben is ezzel a hagyománnyal van dolgunk: «Fúrószerszámot vettek s azon fáradoztak, hogy kifúrják az eget, hogy megtudják: agyagból, ércből vagy vasból van-e.» (Kautzsch: Apokryphen. II. 450.) A megokolás eltér az aggádaétól s nincs is reá máshol párhuzam. Nem lehetetlen, hogy a fentebb tárgyalt képzet rejlik mögötte. Ez esetben a legrégebb eredetű szöveg lenne e csoportban.

4. Háború Istennel.

A toronyépítők három pártjának utolsója — mint már említettük — harcot akart kezdeni Istennel. (Szanh. 109 a.) Ennek a harcnak is az a célja, hogy «ne cselekedhessék velünk úgy, mint őseinkkel.» (Tanch. ed. Buber. I., 99—100.) Egyszóval a vízözön. Ezen az úton jutunk el a Zóhár szavaiig: «Menjünk az égbe, kezdjünk véle harcot, nehogy vízözön érje a világot, mint a multban.»²

¹ Agudat Agadot. (Sammlung kleiner Midraschim) ed. Ch. M. Horowitz. Berlin. 1881. 46., Chron. of Jerahmeel. XXX. 6. ed. Gaster. 64.

² Ed. Rosenberg. I. New York. 1927. 64.

5. Istennek csak a vízben van ereje.

Késői, már az iszlám legendáinak hatását tükröző PRE, az első forrás mindezideig a következő érdekes fordulatra: «Így beszélt Nimród népéhez: . . . építsünk egy magas tornyot és menjünk rajt' az égbe, mert Istennek csak a vízben van ereje.»¹ Kétségtelenül a vízözönre történik itt célzás, a vízözön pedig Nimród magabizásában — már Josephustól tudjuk — nem érheti el a torony magasságát.

Még tisztázásra vár a kapcsolat a Nimród-legendának e részlete és Titus hasonló kihívása között: «Izrael Istenének csak a vízben van hatalma.»²

6. Bábel nevei: Sineár és Cúla.

Bábel városa a Szentírás szerint Sineár földjén épült. (Gen. XI. 2.) A Bábel nevet már a szentírási etimológia, a mondából magyarázza (9.). A későbbi irodalom ugyanezt megteszi a Sineár névvel is. Sineár jelentése legrégibb etimológiai kísérlet szerint: romok (Jubil. K. X. 26. Kautzsch: Apokryphen. II. 59.) A sok etimológiai próbálkozás³ egyikében a bennünket foglalkoztató képzet tükröződik.

Res Lákis nevéhez a következő bibliamagyarázat

¹ PRE. XXIV. ed. Varsó. 1879. 43., Midras Hag-Gadol. I. ed. Schechter. 183—184.; l. még M. J. bin Gorion: Die Sagen der Juden. II.² 1919. 436.

² Gittin 56 b; a hasonlóságról: Rimalt, WZKM. XLII. 1935. 145.

³ Bernáth Miklós: Az etimológia a midrásban és a talmudban. Bp. 1916. 64. l. nr. 355.

fűződik: «És völgyre találtak Sineár földjén és megtelepedtek ott.» (XI. 2.) Miért hívták Sineárnak? Mert oda sodortattak a vízözön nemzedékének halottai.¹ A magyarázatot két változata (valószínűleg tévesen) R. Jóchanannak tulajdonítja.²

A kép világos és félelmetesen festői. Sineár síkságát elborítja a vízözönben elpusztult emberi nem hullatömege. Elég ok, hogy egy újabb vízözön félelme tartsa állandó rettegésben Babel nemzedékét.

De tovább is mehetünk egy lépéssel. Vannak párhuzamok, amelyek מתי מכול (a vízözön halottai) helyett מימי מכול (a vízözön vizei) olvasatot adják.³ Félelmük eszerint nagyon is megokolt: A vízözön leapadtával a hatalmas víztömegek Sineár síkságán gyülemlenek meg, joggal tarthatnak tehát egy újabb vízözöntől.

Az aggáda egy új nevet is ad Babelnek: Cúla. A hozzáfűződő etimológiában ugyanez a képzet rejtőzik.

R. Jóchanan magyarázatával a szentírási vers: «Aki szól a mélységhez (= cúla), száradj ki!» (Jes. XLIV. 27.) — Babelre vonatkozik. S miért Cúla a neve? Mert oda merült le (= cúlál) a vízözön víztömege.⁴ A pár-

¹ M. Echa Rabba. ed. Buber. Wilna. 1899. 23.; Koh. R. XII. 7. ed. Wilna. 30 d.; jer. Ber. IV. 1. ed. Wilna. 30 b.; Midras Agada. I. ed. Buber. 24.

² Zeb. 113 b.; Midras Hag-Gadol. I. 183.

³ Sabbath 113 b Variæ Lectiões. III. 251.; Midras Hag-Gadol. I. 183. az olvasat két kéziraton alapul (Schechter I. jegyzete); Náthán b. Sámuel Tibbon kéziratós Tórákommentárjában (Cod. Brit. M. Add. 19. 777.) fol. 8 a.

⁴ M. Echa Rabba. ed. Buber. 23.

huzamos helyek a vízözön halottairól beszélnek.¹ Ennek a magyarázatnak a fenti két helyen Res Lákis a szerzője.²

Ez az aggáda a toronyépítőknék egy újabb vízözöntől való félelméről Palesztinában már a VII. században költői tolmácsolóra talált. Jannáj³ a Bábel tornya mondáját — csakúgy, mint az egész Tóra anyagát — imakölteménnyé dolgozza fel (Keróbót). Jannáj minden sorára található aggádikus párhuzam. Hálás feladat volna feltárni Jannáj aggádáját és aggádikus forrásait, betekintést nyerhetnénk az első pijjut-költő alkotó műhelyébe.⁴

Két sorát idézem (Piyyute Jannai. ed. Zulay. Berlin, 1938. Publ. of the Research Institute for Hebrew Poetry. III., 2. p. 12., 45—46. sor) :

Féltek, hogy elsöpri őket a vízözön árja,

A kiszámított évben, búl havában, amelyben volt.⁵

Nemzedék, amely nem okult a vízözön kora példájából,

Maga is megérett a vízözönre (változata : pusztulásra.)

¹ Sabbath 113 b. ; Koh. R. XII. 7. ; jer. Ber. IV. 1. ; Jalk. Jes. § 423.

² Zeb. 113 b. ; Midras Hag-Gadol. I. 183.

³ Korjelző adat : Qirqisânî szerint a karaita Anan (VIII. sz.) törvénykönyvének két pontjához Jannáj költeményei szolgáltak forrásul. Kitâb al-anwâr. ed. Harkavy. Az Orosz Arch. Társ. Közl. VIII. 1894. 284. (angolul : Nemoy, HVCA. VII. 1930. 329.)

⁴ Néhány párhuzamról S. Spiegel : Zum Machsor Jannai. MGWJ. LXXIV. 1930. 94—104.

⁵ Tanch. ed. Buber. I. 43. ; Jalk. Machiri ad Jes. ed. Spira. 199. Hasonló szövegrészlet : Margoliouth : Catalogue of... MSS. in the B. M. II. London. 1905. 6. nr. 345.

A hagyomány cáfolói.

Két középkori bibliamagyarázó nem tartja elfogadhatónak ezt a képzetet. Ábrahám Ibn Ezra elmélkedésével a toronyépítők nem tarthattak egy újabb vízözöntől, hiszen közöttük volt Noé és három fia, akinek Isten esküt tett erre.¹ Abravanel a talmudi érveléssel él (Szanh. 109 a): Hiszen akkor magas és meredek hegyen kellett volna építkezniök, Ararat hegyén, ahonnan lejöttek. A hegyeken hatalmas és drága köveket is találhattak volna építkezésükhöz s nem kellett volna téglákat vetniök, hogy kövekül szolgáljanak, amint teniök kellett a völgyben kövek hiányában (ed. Amsterdam, 1768., 56 b)

A zsidó hagyomány visszhangja.

A zsidó forrásokból bemutatott e képzet talajra talált keleten, az arab irodalomban s a keleti egyház műveiben. Újabb példa és bizonyíték aggádai motívumok elterjedésére, útjára, nyomaira. A felsorolás nem fogja kimeríteni az anyagot.

Ephraem Syrus (IV sz.; szír-ker.): «Minek emelték a hatalmas tornyot, amelynek kérdésük szerint az eget kellett volna érnie, holott világos ígéretet kaptak Istentől, hogy a vízözöntől biztosítva lehetnek?»²
Ja'qúbî (IX sz.; arab): «Azt mondták: csináljunk

¹ Ad Gen. XI. 4. L. hozzá D. Herzog, MGWJ. LXXXI. 1937. 425—426.

² Ephraem Syri Opera Omnia. I. Romae. 1737. 72.

erődítményt, hogy megvédjen bennünket a vízözöntől»¹

Eutychius (X. sz., arab-ker.): «Alapítsunk várost s erősítsük meg várral, építsünk belé tornyot, mely az égig érjen, hogyha valamikor vízözön jönne, megmeneküljünk belőle.»²

Agapius (X. sz.; arab-ker.): Tornyot építenek, hogy «megszabaduljanak a félelemtől, hogy vízözön jön és elborítja őket.»³

Bar Hebraeus (XIII. sz.; szír-ker.): «Minthogy az elborító vízözön híre rettegte őket, azt tervezték, hogy egy magas torony által fognak megmenekülni áradó hulláma elől, ha elöntené őket. Mivel nem hittek az isteni frigyben, amely a szivárvány jelében nyert megerősítést számukra.»⁴

Salomo Basra (XIII. sz.; szír-ker.): «Jertek, építsünk egy magas tornyot . . . mert vízözön jön reánk és elpusztít bennünket a föld színéről.»⁵

Abu'l-Fida (XIV. sz.; arab): «Abû Isî beszéli a nyelvzavarról, hogy Noé fiai . . . erődítmény építését határoz-

¹ Ibn—Wâdhîh qui dicitur Al-Ja'qubî, *Historiae*. I. ed. Houtsma. Lugd. Bat. 1883. 17.

² Eutychiei Patriarchae Alexandrini *Annales*. I. ed. L. Cheikho. Beryti—Parisiis. 1906. 17.; Migne *Patr. Curs. Compl. Ser. Gr. CXI.* 919.

³ Kitâb al-'Unvan. *Histoire Universelle*. ed. A. Vasiliev. *Patrologia Orientalis*. V. 4. Paris. 1910. 603.

⁴ Barhebraeus' *Scholia on the Old Testament*. I. ed. M. Sprengling—W. C. Graham. Chicago. 1931. The University of Chicago. (Oriental Institute Publications. Vol. XIII.) 46., 47.

⁵ *The Book of the Bee* ed. Budge. Oxford. 1886. 41.

ták el, amely megvédi majd őket egy második vízözöntől.»¹

A szír-keresztény források szerint még később, Ábrahám idején is kísértett a vízözöntől való félelem. Ábrahám kortársa Šamîram (Semiramis), Asszíria uralkodónője, Ninus felesége,² halmokat építtet a vízözön ellen.³ Hasonló motívum, mint a toronyépítés.

Úgy látszik azonban, hogy ez a képzet sem szorítkozik a zsidóság és a tőle megtermékenyített keleti irodalom határai közé. Egyike lehetett ez is a világpusztulásról való általános néphagyományoknak. Mexikói mondában találjuk, hogy a föld első korszakát (716 év) vízözön zárta le. Föld és ember belepusztult. A kevés maradék megsokasodik és megépíti zacuali-t, a nagymagasságú tornyot, hogy belémenekedjék, ha a világ másodszor is elpusztulna.⁴

¹ Abulfedae *Historia Anteislamica*. ed. Fleischer. Lipsiae. 1831. 18.

² Hogy Semiramis és Ninus Ábrahám kortársai — régi forrásig követhető nyomon. Már Epiphanius említi (IV. sz.). *Adv. Haeres. Lib. I. Tom. I. Cap. VII.* Migne *Patr. Curs. Compl. Ser. Gr. XLI.* 192.

³ *Chronique de Michel le Syrien (1166—1199.)* ed. J. B. Chabot. I. Paris. 1899. 33—34. Ebből folyt Bar Hebraeus előadása: *The Chronography of Gregory Abû'l Faraj...* Bar Hebraeus. ed. Budge. I. Oxford—London. 1932. 10. II. 11. (szír szöveg). A szerző élete végén készítette arab kivonatában: *Historia Compendiosa Dynastiarum*. ed. E. Pococke. Oxoniae. 1663. 14. (22.)

⁴ Frazer: *Folk-Lore in the Old Testament*. I. London. 1918. 382.

Vízözön, mint bekövetkezett büntetés.

Az aggadában a toronyépítők félelme mégsem volt egészen alaptalan. A torony összedőltekor vízözön is pusztított: «A tenger kiöntött és elnyelt harminc családot», az emberiségnek tehát csaknem felét (Gen. R. XXXVIII., 10., ed. Theodor. 360.). Isten ezt az űrt utóbb az Ábrahám-tól származó harminc családdal pótolta (Tanch. ed. Buber. I., 123.; Jalk. Sim., § 62.).

Későbbi monda szerint a szétszórt Babel-nemzedék egy része vízbe vész s belőle kerülnek ki a vízi manók.¹

II. A toronyépítés oka: a tűzözön.

Nem vezetnek nyomok a régi aggadából a XIII. századba, amelyben egyszerre csak, többfelé is, új képzetre találunk: a toronyépítés indítóoka a tűzözöntől való félelem. E képzet kialakulását minden valószínűség szerint a számos idegen elemet magábaolvasztó kabbalának kell tulajdonítanunk.

Első megfogalmazója Bachja ben Aser ibn Chaláwa az úttörők között van, akik kabbalisztikus értelmezést kísérelnek meg a Szentírásban. Bibliakommentárjában, amelyet 1291-ben fejezett be, a legtöbb helyhez négyféle fejtegetés sorakozik fel: 1. észszerű, 2. aggadikus, 3. filozófiai, 4. misztikus.

Az alábbi részlet a filozófiai irányból való (tartalma azonban inkább a kabbalisztikus irányba utalja):

¹ Midras Agada. I. ed. Buber. 25. Bővebben erről Joshua Trachtenberg: Jewish Magic and Superstition. New York. 1939. 279, 35.

«— a toronyépítés emberei minden tudományban felvilágosodott gonoszok voltak s azért építették a várost és a tornyot, hogy megmeneküljenek a tűzözönből (מבול של אש). Minthogy látták a világnak vízözöntől való pusztulását, nagyon félték s szükségét látták egy épület emelésének; ha tűzözönt akarna hozni Isten a világ elégetésére, megmenekülhessenek belőle s ne jöhessen a tűz határukba. A midrásban említett «harcnak» ez az értelme: a fentiek erejének segítségül vevése Isten szándékával szemben, hogy lekössék a tűz elemének egy részét, hogy ne közeledhessék a városhoz. Hasonlóan korunkban is némely tudós ismer oly erőt, amellyel le tudja kötni a jégeső egy részét: hogy csak bizonyos határig érhessen el.»¹

Az utolsó sorokban afféle jégesőhárítóról értesülünk Bachja korából. Akik azonban ברר (jégeső) helyett a bizonytalanabb ברק (villám) olvasatot fogadják el, villámhárító említését látják e helyen.² Nem igen hihető.³ Az első, aki a zsidó irodalomban említést tesz a villámhárítóról, — tudtommal — csak Pinchas Elia ben Méir Wilna, a XVIII. század végén (Széfer Haberit.

¹ Béur al Hattóra. ed. Venezia. 1546. 20 c.; Krakkó. 1643. 21 c.

² Ed. Varsó. 1895. 49. Lásd L. Löw: Praktische Einleitung in die heilige Schrift. Gross-Kanischa. 1855. 251. «Merkwürdig ist es, dass dieser Schriftausleger eine Art von Blitzableiter erwähnt». V. ö. B. Bernstein: Die Schriffterklärung des Bachja b. Ascher ibn Chalâwa. Berlin. 1891. 54.

³ Toszefta Sabb. VI. 19. ed. Zuckermandel. 118. a vas démonúzó erejében való hitből magyarázandó. I. erről a hitről Löw: Das Eisen MGWJ. LXXXI. 1937. (Mittwoch-Festschrift.) 51—52.

I. Brünn. 1801., 43 b, 45a, 97a, 98b)¹ Franklin 1760-ban állította fel villámhárítóját Philadelphiában. Bachjáéval csaknem egyidejű Náthán b. Samuel Tibbon filozófiai kommentárja a Pentateuchus válogatott fejezeteihez (Zichrón Tób).² Kéziratban maradt magyarázataiban három irány kap helyet: 1. észszerű, 2. aggádkus, 3. misztikus. A bennünket érdeklő részlet észszerű magyarázatként szerepel (erősen kabbalisztikus színezetű) s a British Museum kéziratában (Add. 19., 777. Fol. 7b)³ a következőkép hangzik:

«... talán újból lesz vízözön, hogy elborítson, vagy tűz hull, hogy elégesse az összes helyeket, vagy szélvihar, hogy leromboljon és elpusztítson minden házat és épületet. Nosza, vessünk téglákat s a többi hozzávalót: oly anyagot, amely ne ázzék el a vízben, ne pusztuljon — égjen el tűzben s ne dűljön össze szélviharban. És szerezzünk magunknak nevet azzal, hogy megmenekülünk az elemek egyikének pusztító erejétől...»

Három elem ellen való küzdelem eszköze itt a torony. A képzet legteljesebb kifejlődésével Lévi ben Gersonnál⁴ találkozunk, aki mind a négy elemről megemlé-

¹ Az érdekes enciklopédia szerzője Magyarországon is járt. Zunz: Ges. Schr. I. 1875. 196.

² Schiller—Szinessy szerint iratásának ideje: 1307. Cat. of the Hebrew MSS.... Cambridge. 1876. 185—193., 193—195. Ugyanígy Bacher: Die jüd. Bibelexegese. Trier. 1892. 91., 100.

³ Leírását l. Margoliouth: Catalogue. I. London. 1899. 160 a/b. nr. 215.

⁴ (1288—1344). Róla, különösen természettudományi érdeklődéséről és érdemeiről: Marx, Essays and Studies in Memory of Linda R. Miller. New York, 1938. 154—160.

kezik. Tornyot építenek, építőanyaguk téglá és agyag, mert «a téglákat nem pusztítja el sem a tűz, sem a víz.» A gyarló ember azonban nem értheti Isten útját. Épp szétszórásuk szolgálta a Gondviselés tervében azt a célt, amit az ő tervükben az építkezés. Mert pusztulás érheti a föld egy részét földrengéssel : a föld gyomrában keletkező viharokkal, hegyet-sziklát zúzó erős széllel, tüzes kövekkel vagy vízáradattal. Ha most az emberi nem egy helyen zsúfolódik össze, akkor a helyi katasztrófába belépusztulhat ez egész emberiség. Fennmaradásukat szolgálja tehát a szétszórás. (Kehillót Móse. ed. Amsterdam. 1724., 17c, 17d):

A karaita Áron b. Josef (1924) kimutatható rabbanita befolyás alatt (Simchoni, E. J. I. 51.) hasonlóan tudja : Téglákkal építkeztek, hogy «ne fogjon azokon tűz vagy víz» (Ha-Mibchar. ed. Goslow. 1835. 35a).

A kabbala területére térve vissza, bővebben folynak a források. Érdekes színekkel gazdagítja eddigi képünket a Berit Menucha c. mű. A könyvről azt tudjuk csupán, hogy Spanyolországban íródott a XIV. században (1350 körül). Homályos tartalmú, szimbolikája és misztikája az előttünk ismertektől eltér. Szerzője ismeretlen, de legáltalánosabban — alaptalanul — Ábrahám b. Izsák Granadának tulajdonítják,¹ elvéve Ábrahám b. Izsák Narbonne (XII. sz.) nevével is kapcsolatba hozzák.² Van adatunk reá, hogy még korábbi

¹ G. Scholem E. J. I. 473—474., IX. 657—658. ; G. Scholem—B. Joel : Cat. Cod Cabbal. Hebr. Hierosolymis. 1930. 48., 52.

² A bizonyítékok nem kielégítőek. L. G. Scholem : Bibliographia Kabbalistica. Leipzig. 1927. 102. nr. 783.

és még előkelőbb szerzőhöz is kapcsolták, magához Salamon királyhoz.¹ Itt is hangsúly esik, mint Bachjánál, a toronyépítők bölcseségére.

«A toronyépítés nemzedéke böles volt, okos és értelmes, ismerték a világtitkokat teljességükben. Azt mondták, ha vétkezünk, meg fogunk halni, mint a vízözön nemzedéke. Mit tegyünk hát? Elégítsük ki vágyainkat ezen a világon, de úgy rendezzük dolgainkat, hogy az égiek ne tudjanak harcolni velünk. Toronyot akartak építeni . . ., hogy a víz tömegétől ne düljön össze s a tűz se bírjon vele . . . És bálványt akartak beléhelyezni, amelyet Isten nevének erejével készítettek volna el . . . És a bálványra szárnyakat szántak, amelyek befednék az egész várost, hogy sem az égből jövő tűz, sem az esővíz ne hulljon a városra és határába, és az ártó angyalok ne uralkodhassanak felettük. És mindezt az özöntől (=víz- és tűzözöntől) való félelmükben tették.» Isten azonban megcsökkentette Chafniel és Szandalfon² szeráfok hatalmát, segítségük nélkül pedig nem tudták befejezni építményüket.³

A mondát még mélyebbre ágyazza be a Kabbala tanításaiba a 72 betűs istennévnek egy ismeretlen szerzőjű kommentárja (XIII. sz.). Felfogása bizonyos rokonságot mutat egyrészt a fentebb tárgyalt kabba-

¹ A British Museum 856. számú kéziratában. L. Margoliouth: Catalogue. III. London. 1915. 150.

² L. erről Horodetzky, Kaminka-Festschrift. Wien. 1937. Héber rész: 17—20.

³ ed. Amsterdam. 1648. 39 b.; v. ö. M. J. bin Gorion: Die Sagen der Juden. Neue Ausgabe. Berlin. 1935. 177.

lisztikus forrásokéval, különösen Bachjáéval, másrészt hatással volt a későbbiekre.

A toronyépítés tervében nagy bölcseség nyilvánult meg. «Voltak közöttük nagytudományú emberek, akiknek bölcsesége az égig ért.» Ezek tisztában voltak a szférák tanával meg hatásaikkal és kieszték, hogy ha az egyik szférát (málchut) megteszik istenüknek s erejére bízzák magukat, nem kell félniök többé a büntető hatalomtól (מדת הדין) s egyáltalában más hatalomtól sem.¹

G. Scholem egyetemi tanár szíves közlése szerint (levele 1938. nov. 14-ről) ez a büntető hatalom (מדת הדין) a kabbalisták szimbolikájában megfelel a tűz-özönnek (מבול של אש). Ilyen formában nem merném állítani. Mindenesetre gyűjtőfogalom az elemi erők pusztítására (tűz, víz, föld, szél). Abban azonban nyilvánvalóan téved G. Scholem, hogy a szövegrészlet képzetét a XIV. századi névtelen Maarechet Ha-Elohutban találhatóval rokonítja. Nincs hasonlóság a kettő között. Utóbbiban olyan felfogásról is esik szó, amelyből az idézett helynek szöges ellentéte tűnik ki: a Bábel-nemzedék csak azért akarta kivonni magát a csillagok hatalma alól, hogy egyedül Isten hatalma alá tartozzék (ed. Ferrara. 1557., 157b, 162c).

Sokkal közelebbi párhuzamát, szószerinti ismétlődését találtam egy névtelen kabbalisztikus tóramagya-

¹ Kéziratból közölte G. Scholem: Einige kabbalistische Handschriften im Britischen Museum. Festschrift für A. Freimann. Berlin. 1935. (Soncino-Blätter. IV., 65—66. Párhuzamairól: U. o. 69.)

rázatban, amelynek szövege kétségtelenül a hibátlanabb is (Cod. Br. Museum. Add. 27,003. Fol. 38a).¹

A későbbi kabbalisták a régi javakból táplálkoznak. Bachja nézetét átveszi teljességében egy névtelen kézirat os bibliakommentár a XV. századból (időrendben az utolsó szerző, akit idéz : Menachem Recanati, a XIV. század első felében működött). Bachja szövegéhez érdekes változatot nyújt s megerősíti a ברך olvasatot is. A kézirat a M. Tud. Akadémia Kaufmann-könyvtárában található (A. 19/a. Noach szakasza végén. A lapok számozatlanok.)²

Betű szerint adja Bachja szövegét a Jalkut Reubeni c. kabbalisztikus midrás-gyűjtemény (szerzője : Reuben ben Hoschke hakóhen XVII. sz.), amely különben is tárháza az ilyen hiedelmeknek és elképzeléseknek.³

Ugyanitt megtalálható a Berit Menucha szövege is sokhelyütt az érthetelenségig romlottan. (U. o. ed. Amsterdam 32a ; Varsó, I. 145.)

De ez a tűzözönnel módosult képzet sem nyilvánítható kizárólagos zsidó tulajdonnak. Egészen hasonló található az amerikai mondák között (Sierra Nevadában). A Gondviselés hatalmas vízzel pusztította népüket. Alig maradnak néhányan. A megmaradtak részére vezetők nagy templomot építenek menedékhelyül egy

¹ Margoliouth : Catalogue. III. 74—75. nr. 768. L. hozzá : G. Scholem : Einige kabb. Handschriften in Br. M. Berlin. 1932. (különlenyomat) 48.

² Leírását l. Weisz Miksa : Néhai Dr. Kaufmann Dávid tanár könyvtárának héber kéziratái és könyvei. Budapest. 1906. 6—7. II.

³ ed. Amsterdam. 1700. 32 b. ; Varsó. I. 1889. 147.

elkövetkező újabb vízáradat elől. Alig egy félhónapra rá tűzözön jön a földre, a torony elsüllyed . . .¹

Tűzözön, mint bekövetkezett büntetés.

A tűzözöntől való félelem nem volt egészen alaptalan. A toronyépítőket ért büntetésben szerepe van a tűznek is.

Az aggáda szójátékot talál reá. A bibliai versben (Gen. XI. 3.) «égessünk» t. i. téglákat (גְּשָׁרָה) helyett «égettessünk» (גְּשָׁרָה) olvasandó: ráhibáztak végzetükre, hogy tűzzel fognak kiveszni a világból² Jannáj aggádája szerint is tűz égeti, víz mossa el őket.³

A torony egyharmada is elégett,⁴ egészen pontosan: a felső harmada.⁵

A kabbalisták szerint a lélekvándorlás tanának megfelelően Bábel bűnös nemzedékének lelke Szodoma lakóiban újjáébredt s harmadízben Kórach lázadó gyülekezetében. Voltaképpen csak ezeknek tűzhalálával bűnhődött meg véglegesen. (Bachja ben Aser : i. m. ed. Krakkó. 1643., 183d, 184a.)

Benjámin Tudela a XII. században utazásai során

¹ Axel Olrik : Ragnarök. Die Sagen vom Weltuntergang. 417—418.

² Gen. R. XXXVIII. 8. ed. Theodor. 357., Lekach Tob. I. ed. Buber. 53.; Jalk. Sim. § 62.

³ ed. Zulay. Berlin. 1938. p. 14. 74 és 83 sorok ; továbbá Chron. of Jerahmeel. XXX. 3. ed. Gaster. 64.

⁴ Gen. R. XXXVIII, 8. ed. Theodor. 358.; Szanh. 109 a s párhuzamai.

⁵ Széfer Hajjasar. ed. Goldschmidt. Berlin. 1923. 31.; Rasi ad Szanh. 109 a.

eljut a Babel tornya romjához s feljegyzí róla, hogy «égi tűz csapott bele s meghasította mélyéig.»¹

Hogy mennyi szerepe van itt a fent tárgyalt hitnek s mennyi az egyéni élménynek, egy középkori útinaplónál bajosan dönthető el.

London.

DR. SCHEIBER SÁNDOR.

A HALÁL ANGYALA.

A fiatal Ruben Tamás együtt ült barátaival fényes palotájában egy hosszú és díszesen terített asztal mellett. Nagyszerű borokat ittak, pompás pecsenyét fogyasztottak és ha azt mondom, hogy dőzsöltek, még mindig nem mondtam túlsokat. A csodálatosan kövér, malacosan rózsás arcú ifjú Ruben rendkívül gazdag atyján kívül még kínosan kövér termetéről is híres volt. De persze ez a nagyon kövér termet is csak azért tűnt föl, mert az öreg Ruben fiának a kövér termetéről van szó. Egészen más az például, ha egy koldus vagy egy éhenkórász lenne ilyen kövér. Annak a kövérségével senki sem törődne mindaddig, míg aztán éhen nem hal. De akinek az apja az öreg Ruben, a város leggazdagabb polgára, sok gyár tulajdonosa, szóval nagy ember, mint mindenki, akitől sokan függenek és félnek, az más elbírálás alá esik.

Történt pedig, hogy, amint így együtt ültek az asztal

¹ Ozar Massaoth. ed. Eisenstein. New York. 1926. 34.; E. O. Adler: Jewish Travellers. London. 1930. 38.

mellett, belépett egy öreg bácsi, olyan öreg bácsi, amilyen minden családban van: egy kicsi, sovány, szegény öreg bácsi, aki nemcsak öreg, de ezenfelül még rokon is, sőt nemcsak rokon, hanem szegény rokon és aki azért szegény, mert fiatal korában egyszer kölcsönkért a gazdag rokontól öt forintot, nem hozta vissza másodpercre és ezért ötven éven át büntetik, az egész család bünteti és a világ minden kincséért sem adnak neki újra öt forintot, nehogy megfélemedkezzék az emberi igazságszolgáltatásról, mely lényegesen szigorúbb az isteninél.

Szóval ez a szegény rokon megjelent a kastélyban és így szólt azon a közvetlen hangon az inashoz, amelyen csakis a szegény rokonok szoktak beszélni:

— Mondja meg a Tamás úrnak, hogy itt van a züllött nagybácsi, aki az utcán át érezte a finom pecsenye szagát és szeretne a családtól arra az öt percre bocsánatot nyerni, amíg megeszik egy fél kacsát és leöblíti a garatját egy kis jóillatú borral. Ezt mondja meg a Tamás úrnak, s ha még majd lehet tőle két forintot is kapni, maga is kap egyet.

Az inas fintorgott.

— Tessék állva várni — mondta és eltűnt az ajtó mögött. De néhány pillanat múlva már jött is vissza a válasszal.

— Na? — kérdezte a szegény rokon.

— Azt üzeni az ifjú Ruben úr, hogy fájlalja, de ő nem népkonyha.

— Hm — hümmögött a rokon. — Direkt így mondta, hogy «népkonyha»?

— Így! — felelte az inas.

Fülöp bácsi, mert így hívták az öreg rokont, nem tudott mit csinálni, zavartan topogott, aztán kezét nyújtotta az inasnak és szomorúan elindult az ajtó felé. Tele volt a szeme könnyel, de nem vette elő mégsem a zsebkendőjét, csak hagyta a cseppeket végig pötyögni az arcán és az orrán. Aztán kiment a ház elé és leült a küszöbre. Azaz, hogy előbb kiterítette a zsebkendőjét a lépcsőre és arra ült. Mármostan mondják meg Önök, mit csinál egy öreg zsidó, amikor nincs semmije és senkije? Mit csinál, amikor elkergették a gazdagok asztalától és rájön arra, hogy az ő jóakarói vagy a földben vannak, vagy az égben vannak, csak éppen a földön nincsenek? Csinál-e egyebet az ilyen zsidó, mint hogy a maga közvetlen modorán csevegni kezd az Istennel? Fülöp is ezt tette. Így szólt hát hozzá :

— Kérlek szépen, ne vedd rossz néven, hogy ilyen késői órában is a magam dolgaival zavarlak. De ez a mai esti dolog nagyon felizgatott. Kérlek szépen, ez mégse megy, hogy ez a kölyök egyszerűen az inassal kidobassa a nagybácsit. Nem szép, hogy ilyen szavakat használok, de végre is egymásközt vagyunk : ez disznóság. Nagyon kérlek, légy olyan szíves, hiszen a Te befolyásod határtalan, csinálj ebben az én dolgomban valamit. Általában az ilyen dolgokban kellene már valamit csinálnod.

Isten, akiről köztudomású, hogy szeret így estefelé az öreg és szegény zsidókkal elbeszélgetni, így felel :

— Igazad van, fiam, szívesen eljárak a dologban, csak mondd meg, hogy mit akarsz.

— Kérlek szépen — kezdte Fülöp — nem szép tőlem, hogy azt mondom, amit mondok, de énnekem ebből a

szemtelenkedésből elegendem volt. Légy olyan kedves és büntesd meg az unokaöcsémet, mondjuk, küldd el a halál angyalát ezért a kövér fickóért. Mégse járja, hogy egy ilyen kölyök egyszerűen kirugja a szegény nagybácsit. Lássa a család, hogy Fülöp bácsinak is van protekciója, nemcsak nekik.

A jó Isten egy ideig tünődött a dolgon, aztán behívatta magához a Halál angyalát és azt mondta neki :

— Azonnal indulj le a földre és holnap estére hozd el a fiatal Rubent. A palotája előtt ül egy öreg ember, az az ott, aki a zsebkendőjén ül, attól kérdezd meg, hogy melyik Rubent kell felhoznod, nehogy megint valaki mást hozzál, úgy mint a multkor.

— Igenis — mondta az angyal és elindult.

Képzeltetik, milyen izgatott volt Fülöp bácsi. Sokszor szólt ő már az Istenhez, de az ma felelt neki először és az ilyesmi nagyon nagy élmény. Az időt gondolkozással töltötte, de nem mondom el, hogy mik jártak a fejében. Vajjon, mi járhat egy szegény zsidó fejében, akinek nincs egy fillérje sem és aki éjszaka ül egy kövön, ül és várja a Halál angyalát?

De nem kellett sokáig várnia. Egy fél óra mulva, mondjuk, egy jó félóra mulva egyszer csak látja, hogy egy elegáns szürke útiruhába öltözött fekete úriember jár fel-alá az utcán, keresve a házszámot. Bizony, ha ennek a férfiúnak a hátaközepéből nem nőtt volna ki két fekete szárny, sohasem tudta volna meg, hogy ez a Halál angyala. Pedig az volt. Megszólította hát :

— Bocsánat, nem engem méltóztatol keresni? Én vagyok ugyanis a Fülöp bácsi.

— Á — mondta az angyal — te vagy a Fülöp bácsi? Nagyon örvendek.

— Én is — motyogta az öreg nagybácsi zavartan és szemügyre vette az angyalt. Milyen jóságos szeme van, milyen finomak a kezei, milyen lágy a hangja és mennyi szeretet árad tekintetéből. Az angyal a tárgyra tért:

— Hát kit is kell elvinnem tulajdonképen?

— Az öreg Ruben fiát. Ha volnál olyan szíves...

— De kérlek, nem szívesség ez. Kötelességem — szolt az angyal és mert nem volt bőbeszédű angyal, tüstént el is indult. Már a palota ajtajában volt, amikor Fülöp bácsi még utána kiáltott:

— Pardon, ha szabad még valamit mondani... Nem kell szólnod, hogy én küldtelek. Nem szeretem a pletykát. És... és ha egyszer ráérsz majd egy ilyen szegény zsidóval is törődni, gyere el értem is. Mondd, mi dolgom van még itt a földön?

Az angyal talán már nem is hallotta Fülöp bácsi sóhajos szavait. Becsöngetett Ruben fiának palotáján. Az inas nyitott ajtót, egy livrés inas, akinek lakk-topánja volt és fehér harisnyája és térdnadrágja és aranygombok a díszes kabáton, egyszóval sokkal elegánsabb volt, mint a Halál angyala és azt kérdezte:

— Kihez van szerencsém?

— Ezt nem mondhatom meg neked — felelte az angyal. — Csak kérlek, menj és jelents az uradnak, mondd, hogy sürgős ügyben kell vele beszélnem.

Az inas ellenkezett.

— Az lehetetlen. Az én gazdámnál előkelő vendégek vannak, estélyiruha nélkül nem lehet bemenni és rajtad, amint látom, szürke ruha van.

Mondják meg önök, mi egyebet tehetett volna az angyal: hazasietett a szállodába, ahol szobát bérelt arra az időre, míg elvégzi a rábízott feladatot, ruhát váltott és egy félóra mulva visszatért a megfelelő öltözetben. Így aztán már bejutott az ifjú Ruben színe elé. A kölcsönös bemutatkozás után a kövér ifjú így szólt az angyalhoz:

— Ne vedd rossznéven, de igazán nem értelek. Mi értelme van annak, hogy értem, éppen értem jössz? Miért nem jössz inkább olyan valakiért, akinek anyyija sincs, hogy érdemes legyen a földön maradnia? Hiába hallgatsz, nagyon jól tudom, hogy Fülöp bácsi mártott be engem nálad, pedig hát tudnod kell, Fülöp bácsinak egyszer atyám öt forintot adott kölcsön, de . . .

— Hagyjuk ezt — mondta az angyal. — Különben is Fülöp bácsi azzal az öt forinttal elszámolt, mivel, amikor látta, hogy nem tudja megadni, így szólt Istenhez: «Látod, Isten, töröm a fejem, hogyan adhatnám vissza annak a Rubennek az öt forintját. Csinálj valamit ebben az ügyben!» Ekkor az Isten gondolkozott, mit is csináljon és végül azt mondta: «Tudod mit, Fülöp, ne add meg azt az öt forintot, mégis nagyon rendes zsidó vagy!» Lássa, fiatal barátom — folytatta az angyal — az égi könyvvitel komplikált dolog, halandó sohasem tudhatja, ki tartozik, ki követel.

Ruben látva, hogy komoly dologról van szó, tépelődni kezdett. Fel-alá járt a szobában, végül megszólalt:

— Ne bolondozz! Inkább jöjj, ülj közénk, főnőm italaim vannak, nagyszerű inyenc falatjaim és gyönyörű asszonyok ülik körül az asztalt. — De az angyal csak mosolygott, mosolygott, mint egy angyal és csak akkor

komorodott el, midőn látta az ifjú csodálatos kövér-ségét és arra gondolt, hogy mekkora súlyt kell majd cipelnie a hosszú légi úton át. Aztán felállt, meghajtotta magát, mert nagyon udvarias angyal volt és miközben indult a kijárat felé, még így szólt :

— Ne az angyalokat kínáld borral, étellel. Azoknak még csak van mit a tejbe aprítaniok. Kínáld inkább a szegényeket. Na, majd holnap estefelé visszajövök érted. Most azonban mennem kell. Álmos vagyok. Az év-vezredes szolgálat bizony kissé kifárasztott engem is.

A távozó angyal után becsapódott az ajtó és az ifjú Ruben hangos zokogásban tört ki. Zokogott, zokogott, hajnalig zokogott, de aztán hirtelen abbahagyta a sírást és így szólt önmagához, kibámulva a könnyek fátyola mögül : «Mit sírsz ilyen veszettül? Végre is a te apád az öreg Ruben és ez nem csekélység.» Szaladt is az öreg Rubenhez, aki okos és bölcs és gazdag és erős és kitűnő ember volt és elmondta neki, hogy nála járt a halál angyala és el akarja vinni. Az öreg Ruben mindig szivarozott, forgatva-nyálazva a szivart két húsos ajka közt és amikor meghallotta, hogy mit akar az angyal, így szólt:

— Úgy! El akar vinni! Na és milyen alapon? Öreg vagy te? Beteg vagy te? Hát várjunk csak. Majd kialakul. — Ezt mondta az apa. Viszont, mondják meg önök, mit csinál egy apa, egy csupaapa, akinek a fiát el akarja vinni a halál angyala? Úgy-e, hogy nem csinálhat egyebet, mint hogy töpreng és töpreng és töpreng és szalad és rohan és felkeresi az angyalt és tárgyal vele. Csoda-e hát, hogy az öreg Ruben is így cselekedett? Amikor belépett az angyal szobájába, úgy tett, mint aki biztos a dolgában.

— Ruben vagyok — mondta. — Sokat hallottam már felőled. Bevallom, nem ilyennek képzeltelek. Csalódtam. Igaz viszont, öreg ember vagyok már és megszoktam a csalódásokat. Megengeded, hogy helyet foglaljak? A köszvény kínozza lábam, nem tudok sokáig állni.

— Parancsolj! — mutatott az angyal a süppedő karosszékre, amely Rubent ölelő bőrpárnái közé fogadta. De, amint mondtam, az öreg Ruben nem tudott megenni egy percig sem szivar nélkül, ezért hát nyúlt is a tárcája után. Mielőtt azonban kivett volna belőle egyet, az angyal felé nyujtotta.

— Köszönöm — felelte az. — Nem szivarozom.

Ruben erre azt gondolta: «Nem iszik, nem eszik, nem dohányzik. Szolid angyal! De talán szeret diskurálni? Nézzük csak!» Keresztbe vetette hát lábát, ami fesztelen beszélgetés kezdetét volt hivatva jelképezni és így szólt:

— Hogyan tetszik neked kérlek a mi városunk?

Az angyal egykedvűen válaszolt:

— A város? Tetszik. Egy város...

Ruben erre azt gondolta: «Nem. Szóval diskurálni sem szeret. Ez világos. Hát mit szeret egyáltalán?» Újra munkához látott, hogy meglágyítsa a Halál kemény angylaszívét:

— Látom, kérlek, te sem szeretsz sokat beszélni. Ügylátszik, ez közös tulajdonsága a fontos pozícióban lévő férfiaknak. De mondd csak, miféle foglalkozás a tied? Folyton lejönni a földre, folyton fölmenni az égbe, örökösen úton lenni, örökösen cipelni az embereket az Örökkévaló színe elé, hát nem únod ezt? Olyan

kitűnő, megbízható korrekt angyal, mint amilyen te vagy, olyan tapasztalatokkal, mint a tied, végre is találhatnál valami más elfoglaltságot is. Itt vannak például az én vállalataim! Már úgymint régen szükségem volna . . .

Az angyal felnevetett.

— Micsoda? Alkalmaznál?

— Boldogan — mondta Ruben. — Boldogan! Akarod, hogy igazgatónak? Jó. Legyen igazgató. Elnök akarsz lenni? Jó. Elnök leszel. Nem lesz más dolgod, semmi más dolgod, csak interveniálsz a jó Istennél, ha valamire szüksége van a vállalatnak.

— Remek! — mondta az angyal. — Ez igazán remek.

— No lám! — folytatta Ruben. — Örülök, hogy neked is tetszik. Igaz is! Miféle foglalkozás az, Halál angyalának lenni? Mindössze egy kérésem van. A fiamat ne vidd el. Hadd maradjon itt a földön, veled együtt.

Mondják meg önök, mit felelhetett minderre a Halál angyala? Felelhetett-e mást, mint hogy nevetett, nevetett és mindaddig nevetett, amíg az öreg Ruben rémülten menekült a lépcsőkön lefelé.

De alig hogy távozott, újra kopogás hallatszott a Halál angyalának szobájának ajtaján. Most kinyílt az ajtó, s egy csinos, szőke, vöröskörmű, tigrisbunda-jú ifjú lány lépett a szobába, hóna alatt egy zöldfedelű könyvvel, amelyet éppen most vett ki a kölcsönkönyvtárból. Az ifjú leány megállt a küszöbön és várt.

— Kihez van szerencsém? — kérdezte az angyal.

— Ruben Tamás jegyese vagyok. — Aztán hadarva folytatta. — Jé, de érdekes, te vagy a Halál angyala? Ilyen fiatal, ilyen csinos?! Ezt igazán nem hittem volna!

— Mivel lehetek szolgálatodra? — kérdezte az angyal türelemmel.

— A vőlegényemről van szó. Ne vidd el őt.

— Nagyon szereted?

— Istenem — mondta a tigrisbundás leány — szeretem? Nagy szó. Kedves, jó fiú. Gazdag is, de hát nem igazi férfi. Én az igazi férfit egészen másképp képzelem. Az igazi férfi legyen fekete, legyen erős, mint egy orosz-lán, és gyengéd, mint egy angyal. Mint egy igazi angyal. De Tamás? Ugyan kérlek. Tudod, angyalom, ha én angyal volnék, nem sokat törődnék az ilyenekkel!

A vöröskörmű hölgy kacéran meredt az angyalra. De az felállt, mereven kifeszítette jobbkarját és ujjal az ajtó felé mutatott.

Mikor egyedül maradt a szobájában, tenyerébe hajtotta szép fejét és mély gondolatokba merült. Minek mondjam el önöknek, hogy miről gondolkozott a Halál angyala? Hát mit gondolhat egy angyal, akit szivarral, állással, szerelemmel kínálnak, akit meg akarnak vesztegetni, akit egy szóval emberré akarnak nyomorítani? Mivel pedig egy angyalnak, még ha a Halál angyala is, semmiféle gyűlölet sem lakozhat a lelkében, ezért hát csak bánalmat érez. Akkora bánalmat, és higgyék el, minőségben is olyasfélét, mint aminőt a költők szoktak érezni, amikor éhesen és rongyosan járkálnak mindenfelé a világban, bánalommal mindenki iránt, aki nem tud szívből bánakozni. Ott ült hát az angyal és nagy szomorúsággal azt mondta az Istennek: «Látod, látod, nincs senki, aki ezért az ifjú Rubenért egy igaz szót mondott volna!»

Ám, ahogyan így töprengett és tépelődött az angyal,

egyszer csak hallja a kilincs halk csikorgását és látja, amint egy feketeruhás, kékszemű, hófehérbőrű asszony áll meg előtte. Olyan ez az asszony, mint egy másik angyal. Szép keze méltó rá, hogy majdan elvegye a tollat Isten kezéből, amellyel a világ halálos ítéletét akarta volna éppen aláírni. Megáll hát a szoba közepén és nagyon egyszerűen és közvetlenül és csengő hangon így szól az angyalhoz :

— Bocsáss meg, hogy zavarlak. Én Ruben Tamás anyja vagyok. Eljöttem hozzád, hogy megmondjam neked : Ne vidd el a fiamat. Hogyan lehet elvinni egy részét az egésznek? Hogyan lehet elvinni valaminek a folytatását? Mert ő az én folytatásom. Az én szemem kékségét viszi tovább utódain át a végtelenbe, az én bőröm fehérségét, az én vérem vágyait, álmait, szenvedéseit, kudarcait cipeli magával, az én álmaimat álmodja tovább. Nem érted még mindig, miről van szó? Nem a gyermeket, az anyát öled meg, az ő folytatását szakítod ketté! De ha engem viszel el? Ha engem viszel, akkor minden jó és minden igaz és minden a nagy rend törvényei szerint történt. Mert egy anyát, aki gyermeket szült, nem lehet megölni. Nem lehet! Akármit csinálsz, akkor sem lehet! Mert a gyermek viszi tovább a szemek kékségét, a kezek rágását, a szív dobogását! Csak, csakis a gyermek halandó. Könnyű hát őt magaddal vinni! De ölj meg egy anyát, ha tudsz! Azt nem tudod, mert él, él akkor is, ha százszor a földben van már, él, mert folytatja őt a gyermeke.

És ekkor olyasmi történt, ami bizony még sohasem történt, amióta a Halál angyala jár ég és föld között. Az

történt ugyanis, hogy az angyal szeméből megindult egy könnycsepp. Egyetlenegy könnycsepp. A Halál angyalának szeméből! Mondják meg önök, hallottak már ilyet? És ez a könnycsepp kiperdült az angyal szeméből, ezekből a nagy, álmodozó angyalszemekből és leszaladt az asszony hófehér kezére.

És ekkor Isten, aki hosszasan tépelődött magában, egy pillanatra félrehívta az angyalt és a fülébe súgta:

— Tudod mit, ne hozd magaddal fel az égbe az ifjú Rubent. Mert ha már a te szemedből is egy könnycsepp gördül ki, akkor valami nagyon jó, nagyon szép és nagyon igaz dolognak kellett történnie.

Amikor az angyal másnap estefelé visszaérkezett a mennybe az ifjú Ruben nélkül, az Isten mindjárt maga elé hívatta s nagyon határozottan és nyíltan így szólt hozzá:

— A fiúnak irgalmaztam az anyja kedvéért. Neked azonban azonnali hatállyal felmondok. Értek és tudok mindent. Nem kell magyaráznod. De a Halál angyala ne lágyuljon el és ne ontson könnyeket.

GODA GÁBOR.

ZSIDÓK PANNÓNIABAN.

A honfoglalás előtt hazánk területén élő zsidókról sok adatunk nincsen; de a fennmaradt, nem nagyszámú emléket és utalást sem foglalták újabban kellő megbírással össze. Pedig a magyar zsidóság tudatában az egyetemes zsidó történet fejezetei közül éppen

a magyarsággal és a magyar *földdel* összefüggő szakaszt illeti meg az első hely.

Annak megfelelően, hogy emlékeket és utalásokat különböztettünk meg, tárgyunk két részre oszlik. Az egyik : a római uralom alatt hazánk területén élő zsidók kérdése, a másik : a római uralom után, az avar, a frank uralom alatt, esetleg a honfoglalás első évtizedeiben honi földön felbukkanó zsidóké.

Amint minden korszak vagy vidék történetének jellegét azok a kútforrások határozzák meg, amelyekből adatainkat meritjük, a római uralom alatt élő zsidók életéről is egészen más képet nyerünk, mint a rákövetkező idők zsidó nemzedékéről a források természetének megfelelően. Az *emlékek* megfogható valóságként a római kor hagyatékai, míg a rákövetkező századokra vonatkozó *említések* tágabb teret engednek a találgatásoknak s részint bizonytalanságban hagynak bennünket. Az első időszakaszról nyert történeti kép szűkebb keretek között hasonló ahhoz a képhez, amely a római történelem egész folyamatáról él bennünk : lezárt, jól rendezett egész. Ezt a rendezettséget a második időszakban nem érezzük, éppúgy, mint ahogy nem érezzük az európai társadalmaknak az antik világ elenyészésével születő és kialakuló új életében sem. Mindez persze csak látszat, amelyet a forrásanyag természete ébreszt fel bennünk. Jogosult tehát az az eljárás, hogy tárgyunkat a forrásanyag szemmeltartásával, sőt előtérbe tolásával csoportosítjuk. A forrásanyag vizsgálatából azután önmagától adódik a felelet kérdéseinkre.

Mielőtt a hazánk területéről előkerült, a *római* korszakból származó, zsidó vonatkozású emlékeket rész-

letezzük, röviden vázoljuk a zsidó társadalom életét a római impériumon belül. Ezzel a minket érdeklő emlékek beszédesebbekké válnak.

Zsidók nagyobb tömegben a birodalom határain belül először Pompeius hadjáratának kapcsán, Kr. e. 63-ban jelennek meg. Ezután a *beszivárgás*, majd Jeruzsálem elestével a *szétszóródás* (diaspora) folyamata állandó. Erre a szétszóródásra jellemző, hogy a célpont, ahová a zsidók törekedtek, éppen a birodalom szíve, maga Róma volt. Az itt talált, mintegy ötszáz, zsidó vonatkozású sírkő mennyiségben felülmúlja az európai provinciákból előkerült valamennyi hasonló emlékkő számát. A zsidó társadalom szervezésében is a Róma fővárosbeli zsidóság szervezete szolgált mintául. Itt nem is egy, hanem kilenc községben tömörülnek, amelyet a római állam autonómiával ruházott fel. Főcéljuk elsősorban a hitélet ápolása volt. A vallási és a nemzeti hagyomány ekkor még szinte azonos a vallásnak nemzetfenntartó ereje még eleven. Egyébként hasonló céllal keletkezett «hitközségeik» voltak a föníciaiaknak is az Aegei-tenger szigetein vagy akár Itáliában.

E zsidó közösségek életéről bő tájékoztatást nyújt a Róma város területének különböző pontjain feltárt négy zsidó temető feliratos anyaga. Ami a zsidóságnak az európai provinciákban való megoszlását illeti: első helyen áll *Itália*, másodikon *Görögország*, harmadikon *Hispánia*. Amint látjuk, Európa három nagy, a Földközi-tengerbe nyúló félszigetéről van szó. A diaspora főútvonala e szerint a tenger, tere a mediterraneum. Csak az említett provinciák után következik negyedik

helyen *Gallia*, majd a feliratos kövek kisebb számával a többi provincia.

A zsidók jogi és társadalmi helyzete eleinte elég jó, de azért Caesar ieejétől egyetlen, mintegy félszázadig tartó megszakítással, fokozatos hanyatlást mutat. Míg Caesar idején letelepedési joguk korlátlan s később is még a korai keresztények közül többen zsidóknak vallják magukat, hogy — Eusebius egyházatya szavaival szólva — az üldözések elől megmeneküljenek, már a II. századbéli császárok magatartása barátságatlanabb.

A III. században a zsidók jogi helyzete váratlanul kedvezőbbre fordul. Ez annak az általános szabadelvű irányzatnak tulajdonítható, amely a III. század elején, már Septimius Severus császárságával, úrrá lesz a birodalom kormányzásában. A császárt szíriai családjának tagjai követik. Ezek közül Caracalla a *lex Antoniniana*-val a birodalom valamennyi provinciális polgárát egyenjogúsítja, köztük a zsidókat is. Az asszimiláció, amely századokkal előbb megkezdődött, ekkor tetőpontját éri el. A zsidók névül gyakran választották a császári család gentiliciumát (családi nevét pl. Julius, Claudius, Flavius, Aelius) s Caracalla iránt való hálából ennek hivatalos nevét, az *Aureliust*, veszik fel tömegesen. A zsidók asszimiláltságát és egyenjogúságát éppen azok a törvények árulják el, amelyek a már keresztény-római császárság idején a zsidók jogait megszorítani voltak hivatottak. Különösképpen a II. Theodosius korában összeszedett császári decretum-gyűjtemény tanulságos, a *codex Theodosianus*, a maga nemében a *codex Justinianus* elődje. A *ius honorum*, a köz-

hivatalok viselésének joga megvolt. A *militia armata*-ból, a hadseregből az V. század folyamán zárták ki őket, bár a IV. században még sok zsidó katonáról van adat. A militia togotát, az ügyvédséget, egyik főfoglalkozásukat, 438-tól nem engedélyezik többé nekik, majd a codex Theodosianus a lovagi rendből zárja ki őket. Végül pénzügyi hivatalokban sem maradhatnak, csak a *decurionatus*, a vidéki városi tanácsnokságot hagyják meg számukra; ez azonban inkább terhet, semmint kitüntetést jelentett.

Lássuk már most, hogy a provinciák közül Pannóniával milyen kapcsolatban lehetett a zsidóság. Pannóniának mint provinciának hivatalos neve csak a Kr. utáni I. században tűnik fel. A korábbi közigazgatási egység Illyricum provincia volt, amely később oszlik fel Dalmáciára és egy ettől északra eső területre, amely végül hazánkból a Dunántúlt, Horvát-Szlavonországot, a szlovén-vend vidéket és Ausztria nyugati szélét foglalta magában. Az a folyamat, hogy zsidók hogyan jutnak erre a területre és milyen időben, pontosan nem követhető.

Első kérdésünk az, hogy egyáltalán a *római imperium* idején mit tudtak erről a vidékről a zsidók és mikor kezdtek el iránta érdeklődni. A hébernyelvű rabbinikus, különösen az aggádikus irodalom utalásai nem lehetnek itt mértékadóak, mert hiszen keletkezésük századokkal későbbi időre esik a római korszak Pannóniájánál. Egyébként ebben az irodalomban Pannónia neve elő sem fordul, ámbár más római provinciáké, mint Germaniáé vagy Moesiáé, megtalálható benne. Sőt Dardania, egy Pannóniával délről határos vidék,

és Getia neve, amelyen Krausz Sámuel szerint Daciát, tehát a mai Erdélyt kell értenünk, előfordul a midras és targumok irodalmában. Voltak továbbá a római civilizációnak is olyan fogalmai, amelyek elnevezése Pannóniában ered. Ilyen fogalom a «liburna», azaz liburniai hajó, amely a lika-korbávai tengerparton lakó bennszülött népről, a liburnusokról, nyerte nevét, s amelyet az említett irodalom is ismer. Megtaláljuk ugyancsak ebben a skordiskus cipőt is, amelyet ugyancsak egyik pannóniai törzsről neveztek el. Ezek azonban közismert fogalmak voltak és különösebb kapcsolatra Pannóniával nem mutatnak, nem csoda, hiszen az aggáda és targum-irodalom keletkezésének centrumai Pannóniától térben és időben egyaránt távolesnek.

Térjünk vissza tehát az ezzel a kérdéssel felvetett másik kérdéshez is. Hogyan juthattak el a zsidók Pannóniába? Ide ugyanis a római hadsereg az I. század elején Itália felől hatolt be. A zsidó történeti irodalomban általánosan elfogadott állítás, hogy a zsidók a római légiókat követve jutottak el hazánk területére. Ebben kifogásolni valónk nem lehet, mert maga az itáliai népelem is vagy mint katona, vagy mint a katonaságból élő, tehát azt kísérő kereskedő és iparosság jön és telepedik le a bennszülött illyr-kelta törzsek közé. Így tehát logikus, hogy amikor az emlékeket sorra vesszük, délről haladunk észak felé.

Pannónia közvetlen közelében, de még nem Pannóniában, az isztriai félszigeten, Polában, találunk már zsidó sírkövet, s több kő ismeretes Dalmácia és Bosznia területéről is.

Pannónia határán, éppen az imént említett Liburnia

vidéken, tehát a magyar tengerparton, Zenggben (a régi Senia) van az első, zsidónak tekintett olyan sírkő, amely már közelebbről érdekelhet minket.

E helyütt joggal kérdezhetnők: milyen alapon tekinthető valamely római korszakbeli sírkő zsidónak? Hiszen egészében ezeknek a sírköveknek nyelve és fogalmazása sem tér el más latin feliratos kövektől.

Egy bécsi tanár, Oehler, ennek kritériumait a következő pontokban foglalta össze:

1. A feliraton a név mellett a Iudaeus jelző is szerepel;
2. menóra, a hétkarú gyertyatartó van a kőre vésve;
3. a görög εἷς θεός = *egy az Isten* formulát olvashatjuk a kövön;
4. végül pedig esetleg a feliratnak valamely, a zsidó vallási szervezkedéssel összefüggő megjegyzése tájékoztat a felől, hogyan kell azt megítélnünk.

Ha már most az említett zenggi követ megnézzük, ebben rögtön olyan esetre találunk, hogy az Oehlertől megállapított kritériumok szerint ugyan nem, egyébként azonban mégis zsidó eredetűnek tekinthető a felirat.

A kő Aurelius Dionysius emlékét tartja fenn; azért lehet zsidónak tartani, mert a palesztinai Tiberias városából származott. Ami nevét illeti, annak egyik tagját Dionysos istenről kapta (Dionysios), amely elterjedt görög név, másik tagja (Aurelius) pedig éppen a zsidók között is általánosan használt név volt a Kr. u.-i II. században.

Előrebocsáthatjuk, hogy a zsidó eredetűeknek tekinthető római feliratos kövek Pannóniában nagyrészt a III. századból valók. Ennek oka egyrészt bel-

politikai körülményekben kereshető: az ekkor uralkodó császári családtól kezdeményezett liberális törekvés a zsidók vállalkozó kedvét is fokozhatta olyan irányban, hogy a fővárostól távoleső provinciákat is felkeressenek; részben pedig hadügyi körülményekben: az egyre fenyegetőbb barbár betörések ellen szíriai segédesapatokat rendeltek a Dunántúlra, különösen a dunapentelei és szentendrei táborokba, s ezeket a csapatokat nagyobb számú zsidó kísérhette.

A következő kő, amely egyike a legérdekesebbeknek, éppen Dunapenteléről való. Kora kétségtelenül a III. század, amikor ott a szíriai Emesából való segédezred állomásozott. Közöttük élt Cosmus is, akinek emlékkövén az utolsó olvasható két szó: «*spondilla synagoge*». Ezek a szavak ma is megfejtetlenek; utánuk a felirat, sajnos, megszakad. A *synagoge* szót természetesen értjük. Itt is hangsúlyozni kell azonban, hogy a *synagoge* nem feltétlenül zsidó gyülekezetet jelöl. A zsidóknál is jelentette, mint a hellenisztikus keleten általában, a községet, egyesületet, csak később szolgált a templomnak magának, vagy az imaháznak megjelölésére. A «*spondilla*» szót azonban semmiféle latin thesaurusból nem ismerjük. Krausz Sámuel pannóniai helynevet lát benne; ezt azonban a magam részéről kizártnak kell tartanom.

A *synagoge* szó előtt feliratokon a *pater*, *praepositus*, vagy *archon* szavak egyike szokott állni; e formulával valakit a zsinagóga atyjának vagy elnökének szoktak megtisztelni. Itt is ilyesmi kívánkozik a *synagoge* elé. Annál is inkább, mert az említett Cosmus fontos római pénzügyi közhivatalnok volt, *praepositus stationis*, a

a dunapentelei vámállomás parancsnoka. Dunapentele ugyanis akkortájt fontos kereskedelmi pont lehetett, mert innen indult ki egy az Alföldön át Erdélybe a Maros völgyében vezető római út. *Cosmus* zsidó volta mellett bizonyíthat az is, hogy köve, amely egyébként nem sírkő, hanem Alexander Severus, III. századbeli császár üdvéért emelt fogadalmi emlék, egy *Deo Aeterno*, Örökkévaló Istennek van ajánlva. Igaz ugyan, hogy keleti hatások folytán a római istenek is megkapják az *aeternus* jelzőt, s különösen szíriai embertől nem is lenne meglepő, ha istenét így nevezné, de a *synagoge* szó mellett az örökkévaló Istenhez való fohászkodás mégis komoly érv a felirat zsidó eredete mellett.

A dunapentelei, római nevén intercisai coloniából sok követ hordtak át a helybeliek a balparti oldalra, Pestmegyébe, építési célból. Így kerülhetett Alberti Irsára, a Szapáry grófok kastélyába, egy olyan sírkő is, amelyről ebben a keretben is meg kell emlékeznünk. Ez a kő eredetileg egy fiatalon elhunyt római házaspár sírköve. Akik a követ először ismertették, észre sem vették, hogy a kő felső részén egyéb is van. Azt látták ugyan, hogy három alak domborművű mellképe van az említett római házaspár sírfelirata fölött kidolgozva, de nem tűnt fel, hogy jöllehet a felirat csak a 37 éves korában elhunyt férj és a 25 éves korában elhunyt feleségről szól, a képen a házastársak egy kis fiút is közrefognak. Később kiderült, hogy a dombormű fölött is van egy másik rövid felirat félig görög, félig latin betűkkel Anastasios és Dikusan, valamint fiuk Beneími emlékére. A szülők neve görög; az asszony nevében talán a görög Dikaiosyne torzított alakját

is merhetnők fel ; a fiú nevében azonban a bibliai héber Benjamin név mutatkozik. Hogy itt zsidó családdal van dolgunk, azt kétségtelenné teszi a εἷς θεός, magyarul «egy az Isten» formula, amely ugyancsak a kőbe van karcolva ; végül pedig a domborművek között két hétkarú gyertyatartót, «menórát»-t is találunk. A hétkarú gyertyatartót a zsidóságon kívül is sajátos zsidó jelvénynek tekintették. A szenttemplom edényei között is a legjellegzetesebb lehetett, mert Titus is ábrázolta Rómában emelt diadalívén a zsidókon aratott győzelme emlékéül. Ennek a diadalkapunak számos domborműve közül pedig éppen a menóra ragadta meg későbbi nézők figyelmét is. Egy középkori útleírás, amely Róma látványosságait sorolja fel, a diadalívet egyenesen «*arcus septem lucernarum*»-nak, a hétkarú gyertyatartó diadalívének, nevezi. Maguk a zsidók a hétkarú gyertyatartót a jeruzsálemi templom pusztulása után az istentiszteletben nem használták rendszeren, csak rajzon vagy domborművön ábrázolták. Egyik északafrikai ókori zsinagógában, Hammam Lifben, Tunis mellett, ott látjuk pávák, halak és a szukkoth ünnep gyümölcsei mellett a menórát is ábrázolva. A hétkarú gyertyatartó egyébként mint stiláris forma még közvetlenebbül élt tovább a keresztény templomokban ; itt a plasztikus használatnak nem lévén akadálya, az oltári gyertyatartó is többször a menóra mintájára készült, sőt szimbolikus értelemben a hét kar Mária erényeit jelképezte. Hogy a zsidók sírkövön ábrázolt menóráinak van-e szimbolikus jelentése, nem tudjuk, mindenesetre jelvényként sok sírkövön alkalmazták. Visszatérve albertiirsai kövünkhöz, nem

különösebben meglepő, hogy a kövön két különböző feliratot találtunk. A zsidó család a követ használtan vette és az eredeti feliratot sem bántotta, mert ez kegyeletsértés lett volna. Görög feliratok gyakran átkot mondanak arra, aki sírkövön valamit változtatni merészel.

Tovább észak felé haladva egy kőről kell megemlékeznünk, amely ma már nincs meg, hanem egy Mátyás király korabeli humanista tartotta fenn emlékét. Szerinte a kő Soklos nevű helységben került napfényre. Minthogy Soklost Tétény és Solymár között említi, ez a helység sem lehetett Budától messze. A követ Septimia Maria nevű, 18 éves elhunyt leányának állítja anyja: Actia Sabinilla. Feltűnik, hogy az anya neve itt is jellegzetesen római, míg a leány nevében a *Septimia* a III. századbeli *Septimius* császárok dicsőségét hirdeti; viszont Maria, a keleti Mirjam, a rómaiaknál nem nagyon használt név. Hogy ez a Septimia Maria zsidó leány volt-e, nem vitatható, mert neve mellett van a *Judaea* jelző. Krausz Sámuel arra gondolt, hogy az anya *Actia Sabinilla*, jellegzetesen római nevét tekintve, talán nem is zsidó. A zsidók ugyanis a Keleten mélyebb gyökeret vert hellenisztikus görög névadáshoz alkalmazkodtak, s ha már nem héber, hát görög nevet viseltek. Ennek az állításnak is ellent kell mondanunk. A III. században tetőpontját éri a zsidók asszimilációja. A kövek, amelyekről idáig is szóltunk, nem külön zsidó temetőben voltak elhelyezve — ez ugyanis csak olyan nagy városokban, mint Róma vagy Salona, állott a zsidók rendelkezésére — hanem más sírkövek között kerültek felszínre. De továbbmehetünk. Septimia Maria

Judaea neve fölött ott látjuk a DM betűket is, Dis Manibus kezdőbetűit; e pogány formulával pedig a római birodalom polgárai sírköveiket az alvilági isteneknek szentelték. A zsidó sírkövön e szerint a pogány formulát is alkalmazták. Csak egy körülmény ejt mégis gondolkodóba ezzel a kővel kapcsolatban, tudniillik az, hogy a humanista tudós nem tett-e valamit saját képzetéből ehhez a felirathoz. Azt is meg kell jegyezmem, hogy egész Pannóniából csak egy Maria nevű nőt ismerünk még Komárom közeléből, Annia Mariát, akit nincs okunk zsidónak tekinteni, de róla is csupán ugyanennek a humanistának a feljegyzéséből van tudomásunk. Így tehát jogosan csak akkor vonhatnánk le messzebbmenő következtetést ennek a feliratnak a tanúságából, ha az csakugyan ma is előttünk volna.

Végül arról az esztergomi kőről kell megemlékeznünk, amelyet a hercegprímási palotában őriztek s amely újabban ajándékként a zsidó Múzeumba került. Ezt a követ apjának *Judatus*-nak és anyjának *Kaseta*-nak állította valaki. A felirat összekevert latin és görög betűkből áll. A kő felállítóját három betű jelzi. Görög E, görög Y és görög Λ; ez együtt EYΛ; görög név kezdete lehet és kiegészítésre szorul. Ha azonban az utolsó betűt hiányos A betűnek tekintjük, akkor a nevet Eva-nak is olvashatnók, s így Éva nevű leány állította volna a követ szüleinek. Anyja nevében, Kasetában, egyesek a chaszid = jámbor szót sejtik. Hétkarú gyertyatartó foglalja el a kő felületének nagyobb részét.

Mégegyszer visszatérve a római birodalomban szét-szórt zsidók asszimilációjára, látjuk, hogy a kövek

nyelve latin, a sírszövegek fogalmazása nem tér el a III. században megszokott típustól. A nevek között félig vagy teljességgel rómaiakat találunk. Sőt ismerünk olyan férfiút is a provinciák zsidósága köréből, aki Pannónia nevééről nyerte saját nevét, amely *Pannon*, *Pannonusnak* hangzott. Ez Joses achisynagogos fia Serdicában, Moesia Inferior, a mai Bulgaria egyik városában.

Mindezeket mérlegelve semmiesetre sem tekinthetjük hitelesnek azt az állítólagosan a XVI. században Grazban talált sírkövet, amelyen a zsidó időszámítás szerint való 3790-es év olvasható s amely éppen a Kr. u. 70. évnek, Jeruzsálem pusztulása évének felelne meg. Ilyesmit abban a korban sírkőre nem véshettek, s az egész felirat csak későkori hamisítvány lehet.

A római időkben tehát a zsidók Pannóniában valóssággal képviselve vannak, ha nem is nagy számmal, de jóval nagyobbal, mint ugyanekkor a szomszédos Novicumban, a mai Ausztriában. Itt a római feliratú kövek körülbelül ugyanolyan nagy száma mellett, mint ahányat Pannóniából ismerünk, csak egyetlen olyan sírkő ismeretes, amely esetleg zsidónak tekinthető. Rajta ugyanis egy az ószövetségi Ecclesiastából vett görög idézet található: $\kappa\theta\acute{\epsilon}\varsigma \acute{\epsilon}\mu\omicron\iota \sigma\acute{\eta}\mu\epsilon\rho\nu \sigma\omicron\iota$, ma nekem, holnap neked.

A III. század a birodalomnak nem volt ugyan fénykora, de a zsidóknak mindenesetre kedvezett. Utána rosszabb idők következhetek a pannóniai zsidóságra, mert a codex Theodosianus egyik helyén azt említi, hogy Philippus illyricumi helytartó arra kapott utasítást, hogy a zsidókat tartományában védelmezze meg.

II.

A római birodalom szervezetének felbomlásával, amint előrebocsátottuk, a zsidókra vonatkozó *megfogható* emlékek is eltűnnek. Magukról a többé-kevésbé romanizált kelta-illyr őslakosságra rátelepedett germán-szláv törzsekről, amelyek az V. század óta török-mongol népek uralma alá kerülnek, ezek társadalomszervezetéről, műveltségéről is sokkal kevesebbet tudunk, mint az antik római korszakról, nem mintha ezek a népek minden szervezettség és kultúra híján lettek volna, de műveltségük egészen idegen, más természetű, mint amilyen az érett, sőt túlérlett római művelődés volt, főként pedig nem írásbeli, s szervezettségük sem okmányokon alapult. Nem valószínű tehát, hogy a III. század óta Pannóniában kimutatható zsidóságnak itt tartózkodásában a folytonosság a VI.—IX. század folyamán megszakadt, ha mindjárt írásos adatok nem is állnak rendelkezésünkre ebből az időszakból. — Amikor azonban, az avarok hatalmának megdöntése után, hazánk földje a már régóta az írásbeliség fokán álló Karoling-kori frank érdekkör befolyása alá kerül, felbukkan egy olyan okirat is, amely közvetve amellet tanúskodik, hogy a zsidók Magyarországon is megfordultak. Ez az okmány az utolsó Karoling királytól, Gyermek Lajostól, 903- vagy 906-ban kiadott vámrendelet. Ennek értelmében a dunamenti Raffelstettenben — ez kis helység a felsőausztriai Linz városa mellett — a hajón Bajorországba menő zsidó vagy más kereskedőknek, akár Morvaországból, akár más országból

(patria) jönnek rabszolgával (mancipium) vagy más áruval, vámot (theloneum) kell fizetniük. Más ország pedig, amely felől a Dunán lehet Bajorországba jutni, valószínűleg Magyarország. Rabszolgát is a zsidó-kereskedők leginkább a magyaroktól vehettek, akik ennek az oklevélnek kiállítása idején már a Kárpátok medencéjében voltak.

A bizánci források elbeszélése szerint a magyaroktól már a bizánciak is szívesen vásároltak rabszolgákat cserekereskedelem útján, amikor a magyarság a Fekete-tenger mentén tartózkodott. Úgy látszik, a X. sz.-ban zsidó kereskedők vásárolnak rabszolgákat Magyarországon s viszik Bajorországba, sőt Csehországba is. Ibrahim ibn Jakub afrikai zsidó kereskedő, aki a X. század második felében Csehországban utazott, elbeszéli, hogy a Boleszlav államával, azaz Csehországgal dél felől határos Turkiából (turk a magyarok általános megnevezése a X. század keleti és görög forrásaiban) jönnek zsidó kereskedők Csehországba. Hogy milyen nagy számmal lehettek zsidó kézen rabszolgák, mutatja az egyik, a cseh történelem forrásaiban kiadott kútfő. Innen megtudjuk, hogy Szt. Wencel, a csehek hercege, és Adalbert prágai püspök sok rabszolgát váltottak ki a zsidóktól, de nem annyit, hogy az a szentéletű püspököt kielégítette volna, aki ezért elkeseredésében el is hagyta hazáját.

Mindezekből az adatokból azonban csak arra lehetne következtetni, hogy hazánk területén zsidó kereskedők is megfordultak, ha nem lennének más adataink, amelyek azután a zsidóságnak a magyar földdel való szorosabb kapcsolatára is fényt derítenek. Ezeket az

adatokat kell még megvizsgálnunk, ha nem akarjuk is értéküket a megillető mértéken túlbecsülni.

Az első adat, amelyről szólunk, a kazárokkal van összefüggésben. Köztudomású, hogy a kazároknak, kik a VIII. század óta a Kaspi-tó, a Volga és a Dnyeper között steppeállamot szerveztek meg, egy előkelő rétege a zsidó vallást vette fel és pedig Masudi arab historikus szerint Harun al Rašid korában. A hispániai arab államban a kordovai Kalifátusban élő zsidók is hírt szerezhettek erről a kíváncsiságukat mindenesetre felkeltő eseményről, s Jehuda Halevi, a költő és filozófus, egyik vallásbölcseleti művét, a *Kuzarit*, éppen a kazárokról nevezi el. Ennek a *Kuzarinak* egyes kiadásában két levél szokta Jehuda Halevi művét megelőzni. Az egyik az Omajjada kordovai kalifa zsidó miniszterének, Chasz dai ibn Saprutnak levele a kazár királyhoz (akinek neve állítólag József volt), a másik József király válaszlevele. A levélváltás ideje pedig a 953. év.

Hogy ezek a levelek eredetiek-e, vagy pedig csak élő hagyomány alapján utólagosan készültek, nem eléggé megvitatott kérdés. A meglevő, újabban talált kézirat-töredék nem egyezik a nyomtatott szöveggel, amely, úgy látszik, elveszett kézirat alapján készült. A zsidó miniszter érdeklődik levelében a kazár viszonyok felől s elmondja, hogy már többször próbált levelet juttatni a kazárokhöz, de az mindig elakadt valahol. Utoljára a *Gebalim* nép követői jöttek Kordovába s ezek között két zsidó volt. Mar József és Mar Saul, akik azután a *Hungarin*-ban lakó zsidók útján akarják a levelet a kazárok felé közvetíteni. Kik a *Gebalim* névvel megjelölt emberek? A szó hegyi lakót jelent, s már egyes

palesztinai törzseket is neveztek ilyen néven a zsidók. Az irodalomban, feldolgozásokban ez a követség általában horvát követségként szerepel, azon a címen, hogy a horvát népnév is hegyilakót jelent a «hr» (hora) szóból. Mindenesetre olyan hegyi népről lehet szó, a mely a magyarok felé tovább közvetíthette a szóbanforgó levelet, s talán a magyar földdel határos területen lakott. Jelentheti a bulgárokat is, akikről Bogor Mihály kánnak I. Miklós pápához írt leveléből tudjuk, hogy akkortájt közöttük is éltek zsidók. Számunkra azonban ezúttal az a legfontosabb, hogy a levél a «Hungarin» magyarok között lakó zsidókon keresztül halad rendeltetési célja felé.

Ennek a jelentős adatnak az értékét azonban több körülmény némiképpen leszállítja. Nem valószínű, hogy a X. század közepén, tehát jóval a magyar királyság megalapítása előtt, már köztudatban élt mint ország-egység az a jól körülhatárolt terület, amelyet az akkor még kalandozó magyarság birtokába vett. Tobábbá a «Hungarin» mint névforma is későinek látszik a kezdő «h»-val. A bizánci görög források általában «Ugroi»-t, ugrokat említenek, s érdekes, hogy a kazár király válaszlevelében ugyancsak «ugroi» néven említi a magyarokat. Kezdő aleffal és nem kezdő «hé»-vel írva. A betoldott «n» a «hungarin»-ban szintén késői. A görög forrásokban pl. a *Ungaria* forma először csak a XIV. századi moreai krónikában található meg. A szöveget tehát nem tekinthetjük egykorúnak az eseményekkel, amelyekről szól, hanem századokkal későbbinek.

Utolsónak hagytuk azt az adatot, amely bár már a magyar királyság utáni időből van keltezve, mégis a

honfoglalás előtt itt élő zsidóság kútfőinek körébe vág. Ezt az adatot a *Seville haleket* című, vallásos döntéseket tartalmazó rabbinikus mű párizsi kézírata tartotta fenn. A lenyomtatott szövegekben a minket érdeklő történeti adat nincs benne. Ez a mű egyik pontjában a neves tudós Kalonymos ben Jabtai egyik rabbinikus ítéletét közli, amellyel két regensburgi zsidó kereskedőt sujtott, akik Russiából jövet átkeltek a Dunán, de keréktörés miatt csak a szombat bejövetele után érkeztek meg a községbe s így vallásos parancsot szegtek meg. Az ítéletet Kalonymos *beerec Hagar* hozta. Ilyen néven régebben Arábiát nevezték a héberben, minthogy Hagar Jismael anyja volt, akitől az arabok magukat származtatták. A későbbi tabbinikus irodalom azonban gyakran nevezi Magyarországot Hagar országának, amely elnevezés számára készen volt, s a Hagar név hasonlított az Ugor, Ungar névhez. E helyütt pedig, ahol az Oroszországból Regensburg felé vezető útvonalon dunamenti országnak van Hagar-ország feltüntetve, csak Magyarországra gondolhatunk. A Duna Dunai néven szerepel kéziratunkban. Egy másik, X. századbeli oxfordi héber kéziratban, amelynek angol fordítását Gaster adta ki, ugyancsak azt olvassuk, hogy az Ugar, Bulgar és Pasinag (bessenyő) azok a népek, amelyek nagy folyó mentén laknak és ennek neve Danubi, azaz Dunai.

A *Seville haleket*ből mindenestre tudomást szerzünk arról, hogy a XI. században a Duna mentén már egy régebben is fennálló hitközség működött. Hogy ez a hitközség az Árpádok Duna-menti fővárosában volt, Esztergomban volt-e, nincs kizárva, sőt nem való-

színűtlen. Mindenesetre az esztergomi hitközség, amely az ország egyik legrégebb hitközsége, mostanában készül ezeréves fennállását megünnepelni.

DR. GRAF ANDRÁS.

SZOMBAT.

Ragyogva gyúlnak a gyertyalángok
 Nesztelen, csendben betoppan a Szombat,
 Az örök mennyasszony, évezredes, könnyes glóriával fején,
 Az arcokon az áhitat gyémántfénye csillog,
 Az anya karja, mint mennyei rózsaaág,
 Áldólag terül a gyertyák sápadt fénye fölé
 És a szivekben az Úr orgonál.
 Elrebegik az ajkak a kenyéráldást
 És ünnepi köntöst öltenek az arcok.
 A megtépett szenvedő, meggörnyedt zsidó.
 Daliás rettenthetetlen hőssé magasztosul
 A Szombat fenséges varázserejétől.
 Égő szemei előtt máglyák füstölögnek,
 Poroszlók gyilkos korbácsa sikolt
 És mártirok diadalmas, véres, büszke arca
 Összefoly a Szináj fenséges tanával.
 És felfakad egy zsoltáros fohász a lelkek mélyéből :
 Ó Szombat, fájdalmat enyhítő, könnyeket letöltő,
 Örök, nyugalmas varázslatos ünnep,
 Mienk vagy örökké, mert mienk az Írás
 És miénk a szenvedés, a gúny, az átok is.
 De szenvedésben, könnyben, vérben,
 Fájdalmas, csúfos megaláztatásban is
 Ott él velünk az Isten, a Szent, a Nagy, a Félélmetes,
 A Seregek Ura, Izrael kiválasztója,

És serceg a gyertya és reszketnek a lángok
 És mámoros, ujjongó lelkek szálldosnak
 Ősi, könnyes zsolozsmák dalszárnyain,
 És mintha Isten is közelebb hajolna a zsidó szivekhez
 Szombatnak szent, áldott előestéjén.

EMBER SÁNDOR.

TYROLER JÓZSEF, A MAGYAR SZABADSÁGHARC RÉZMETSZŐMŰVÉSZE.

Fabó Bertalan a kiváló esztétikus tollából az 1910-i IMIT-évkönyvben egy kis írás jelent meg egy homálybaburkolt művészeletről, a *biedermeier* anyagiakban szűkölködő, de azért lelkes, hazafiságtól fűtött, szerény kispolgári világának, a táblabíró-világnak egyik szeretett, sokat foglalkoztatott művészeről, *Tyroler Józsefről*. *Tyroler József* életéről jóformán semmiféle adat sem maradt fenn, csak ez a pár lap, erre utalnak a lexikonok, a művészettörténeti szakkönyvek. *Tyroler* alakja pedig kezdett mindinkább szétfoszlani, eltűnni a valóság világából, hiszen amiket tudunk róla, inkább mese volt: sehol egyetlen évszám, születésének, halálának időpontja bizonytalan, ködbevesző. A 48-as legendás idők ködében *Tyroler József* is valami mesebeli alakká változott. Az utolsó pillanat, hogy megmentjük emlékét, hogy feljegyezzünk mindent, amit még mesélnek, tudnak róla, hogy alaposan emlékünkbé vessük, megnézzünk mindent, ami rávonatkozik, ami még itt van közöttünk, de ami költözködéskor, halálesetkor rendesen eltűnik.

Egy elfelejtett magyar művész a mult század elejéről,

amikor talán még az anyakönyvvezetés sem volt megbízható, s évszám, adat gyakran csak a sírköveken maradt meg, alig kitapogathatóan; régi újságokban, könyvekben kell kutatni egy-egy adat után, hogy kialakuljon a semmitmondó név mögött az ember. Tyroler József, rokoni leszármazottainak egybevágó adatai szerint, 1822-ben született Árva megyében, de hogy az Alsókubin közelében fekvő Mokragyon vagy Bobrón, vagy pedig Alsókubinban, azt eddig határozottan megállapítani nem sikerült. Szülei jómódú emberek voltak, jólmenő kékfestőgyáruk volt Alsókubinban. Tyroler Jakab, az apa, könyvforgató, tudósember, aki a sűrűnérkező gyerekeinek nevét sem tudta emlékezetében tartani, s össze-összecserélgette őket. Ami talán nem is olyan nagy csoda, ha tudjuk, hogy 15 gyereke volt. A nagyobbaknak nem volt sokáig maradásuk a szülői otthonban, s mikor Tyroler József tizenöt éves korában, 1837-ben az árvamegyei gyolcsostótokkal feljött Pestre, itt már több testvére élt. Az volt a szándéka, hogy boltosinasnak szegődik el.

Amint jobbra-balra báméskodva bandukolt a fővárosban, elvetődött a Váci-utcába. Az utca elején, a Kristóf-patikával szemben, Tomola Ferdinánd műkereskedő kirakata vonta magára figyelmét. Képek voltak a kirakatban, érdeklődéssel nézegette, hiszen már aprógyerek korában is örökké rajzolt. Ceruzá, papír a nagyvárosban is mindig a kezeügyében volt, hát megpróbálta lerajzolni a kirakat egyik képét. Otthon alaposabban kidolgozta rajzát és másnap beállított munkájával Tomolához. Ez felismerve tehetségét, Tyrolert rögtön alkalmazta.

A fiú eleinte csak kottacímlelapokat rajzolt, de közben nagy szorgalommal tanulta a fa- és rézmetszést s a kőrajzolást. Ennek a tudományának is csakhamar jóhasznát vette. Képességeit az újságoknál érvényesíthette. Tehetséges volt és nevét hamarosan megismerték a szerkesztők, a lapkiadók és az olvasók.

Ebben az időben különösen divatban voltak az acélmetszetű divatképek, amelyeket a szépirodalmi lapok adtak előfizetőiknek. Az úgynevezett «hölgylapok» és különböző szépirodalmi, sőt politikai lapok is sokáig eredeti párizsi acélmetszeteket mellékeltek, ezeket rendszerint sablonok segítségével, kézzel színezték. Tyroler a negyvenes évek népszerű németnyelvű, kiskalakú napilapjának, a *Der Ungar*-nak lett divatképrajzolója. A lap szerkesztője Klein Hermann volt, aki később Kilényi Jánosra magyarosította a nevét és így vált inkább ismertté, mert ezen a néven lett a Pester Lloyd politikai főmunkatársa.

A divatképek rajzolása akkoriban nemcsak művészi feladatot jelentett, amelyre a legkiválóbb biedermeierfestők, így Barabás Miklós is, szívesen vállalkoztak, hanem egyben hazafias működést is. 1844. szeptember 27-én alakult meg az «Országos Védegylet», melynek tagjai kimondták, hogy ezentúl csak magyar természetvényeket fognak fogyasztani s magyar iparcikkeket vásárolni. Mint Frankenburg Adolf, Kossuth Lajos Pesti Hirlapjának munkatársa, majd később a bécsi kancellária titkára írja Emlékirataiban: «...Pest megye akkori közgyűlésén már honi kelmékben jelentek meg s a hölgyek is honi kelmékben voltak jelen a Nemzeti Színház akkori előadásain.» A mozgalom az

egész országra kiterjedt, s mint Frankenburg írja: «Kőszegen az egyesület létrehozásában főleg Izrael fiai fáradoztak.» «A magyar divat megteremtése a honi művészekre várt. A lapok, párisi divatképeikkel felhagyva, azokat honiakkal cserélték fel és az 1845. január 15-i pesti védegyeleti bálon és számos vidéki városban a nők és férfiak honi kelmékből készült magyarszabású öltönyökben, az asszonyok tarajos és búbos fejkötőkben, arany rojtokkal, leányaik ékes pártákban jelentek meg, melyek a magyar művészek által rajzolt magyar divatképek után készültek.» Kétségtelen, hogy Barabás Miklós mellett Tyroler József volt az, akinek elvülhetetlen érdemei vannak a magyar divat megteremtése s kialakulása terén, hiszen az ő divatrajzai, amelyek a *Der Spiegel*, *Der Ungar*, később a *Déli-táb*, a *Honderű* mellékleteiként jelentek meg, szabtak irányt az akkori magyaros divatnak, amely azután diadalmasan legyőzte a párizsi divatkreációkat.

Így történt, hogy Barabás mellett a tehetséges, fiatal Tyroler hamarosan a legkedveltebb divatképrajzoló lett; lapjai kézről-kézre jártak a hölgyek körében és divatrajzai után készítették ruháikat Pesten és vidéken az előkelő hölgyek és urak.

A *Der Ungar*, melynek legtöbbet rajzolt Tyroler, nem adott mindig divatképeket mellékletül; gyakran az akkori idők ízlésének megfelelő *torzképeket*, gúnyrajzokat mellékel előfizetői részére és Tyroler nem egy ilyen torzképével keltett országszerte feltűnést és tette nevét még ismertebbé. Ezek a karikatúrák, ha néha kegyetlenek voltak is, de mindig találóak, ötletesek és művészi szempontból kiválóak.

Így vált Tyroler neve, mint réz- és acélmetsző és mint rajzoló egyaránt ismertté. Különösen népszerűek lettek arcképmetszetei. Ezek közt korának számos kiválósága és híressége szerepelt s közülük nem egynek arcvonásai az ő ónja és vésője nyomán váltak közismertekké. Leghíresebb metszete kétségtelenül Petőfi szakállas arcása, melyet Barabás Miklós tollrajza után metszett acélba. Ezt Petőfi írásban kifejtett véleményének megfelelően alakította át a nagy költő kedvére. Az arcképmetszet azután megjelent a költő összes művei 1848-as kiadásának mellékleteként, de ezenkívül különböző alakban és kivitelben terjedt még el s alig van magyar ember, aki Petőfinek ezt a szakállas arcképét ne ismerné.

A Tyroler-család egyébként is barátságban volt a nagy költővel. Kéry Gyula, a Petőfi-ház létesítésekor a Petőfi-Társaság titkára és a Petőfi-ház őre, *A Petőfi-ház története és katalógusa* című könyvében írja: «A költő a negyvenes években hosszabb ideig lakott a Tyroler-családnál és Tyroler Salamon, aki abban az időben már 19 éves volt, sok érdekes emléket őrzött meg emlékezetében Petőfiről. A Tyroler-család Pesten a Fő-úton (ma Arany János-utcában) lakott. Ott egy kis udvari szobában húzódott még a költő a szegény, de nemes-szívű család körében. A Tyroler-család kegyelettel megőrizte azt a tintatartót, amely a költő tulajdona volt s amelyet, mikor tőlük megvált, nekik emlékül hagyott. Ezt a tintatartót Tyroler Salamon a Petőfi-háznak adományozta.» Tyroler Salamon öccse volt Tyroler Józsefnek.

Tyroler József 1846-ban kapott császári és királyi

engedélyt arra, hogy rézmetszetkészítéssel iparszerűen foglalkozzék s réznyomdát állíthasson fel. Az engedély-okirat, a «*réznyomdai kiváltságlevél*» indokolása szerint: «azért, mert hív alattvalóink hasznát és javát atyailag és kegyelmesen előmozdítani kívánjuk, királyi legfelsőbb hatalmunkból, egyszersmind különös kegyelmünkéből megengedendőnek tartottuk: miszerint azon Tyroler József, mint jóerkölcséről s ügyességéről ajánlott és elegendő vagyonnal is ellátott egyén, hív alattvalónk hasznára s a köz használatára szabad királyi Pest városunkban réznyomdát állíthasson és... bárminemű réznyomdai műveket készíthessen s eladhasson, ... miértis bármirendű, rangú, állapotú, hivatalú s méltóságú, kiknek e levelünk bármikép tudomástokra jut, különösen pedig szabad királyi Pest városunk bírójának, polgármesterének, esküdt polgárainak s egész községének ezennel szigorúan meghagyván parancsoljuk, miszerint fentnevezett Tyroler Józsefet réznyomtatói mesterségének úzésében se nyilván, se alattomban háborgatni, akadályozni, korlátozni ne merészeljete, hanem őt a neki ezen levelünk által csupán és egyedül személyére engedett királyi kegyelmünk és kegyelmességünk szabad, biztos, sértetlen és háborítatlan élvezetében hagyni s az illetők által hagyatni okvetlen tartozatok, köteleztessetek, másképp ne tegyetek...»

Az okirat «Bécsben, karácsony hó 3-án, az Úr 1846. esztendejében» kelt és, mint azt a kiváltságlevélen lévő feljegyzés igazolja: «*beiktattatott az elsőrendű királyi könyvbe*».

Ezidőtől kezdve a művész metszetein az is ott áll: «*Nyomtatta Tyroler*».

1848-ban kitüntető feladat jutott Tyroler osztály-részeül. Mikor 1848. október 15-én Kossuth Lajos, mint az első független magyar felelős minisztérium pénzügyminisztere a Ház egyhangú határozatával felhatalmazást nyert a nagyobb pénzjegyek kibocsátására, az úgynevezett *Kossuth-bankók* előállításához szükséges rajzok elkészítése, mint az idevonatkozó forrásmunkák mondják: «Tyroler Józsefre, az európai hírességű magyar művészre, a szabadságharc híres rézmetszőjére bízott». Ezek a honvédelmi bizottmánytól kibocsátott bankjegyek, a Kossuth Lajos által 1848-ban felállított bankjegynyomdában készültek. A bankjegynyomdának *Landerer* Lajos volt a vezetője, a litográfiai osztálynak pedig *Grimm* Vince, a kiváló kőrajzoló, aki így résztvett a Kossuth-bankók készítésében is, mert a bankjegyek tónusnyomása kőnyomdai úton készült. A Kossuth-bankjegyek kivitele, mind a szakértők, mind a legtekintélyesebb hazai és külföldi szaklapok megállapításai szerint elsőrangú volt. Így a Temesváron megjelent *Történelmi és Régészeti Értesítő* 1888-ban, mikor az eredeti metszeteket egy temesvári nyomda ócska kliséi között véletlenül megtalálták, ezt írta róluk: «Dacára a nagymérvű használatnak, kitűnő karban vannak. Tiszták, szabályosak, a többszörösök egymáshoz igen hűvek... egészbenvéve igen sikerült kompozíciók s kitűnően vannak metszve». *Helpert* József Sándor báró, a bécsi *Numismatische Zeitschrift* 1876. évi VI., VII. köteteiben megjelent *Österreichische Münzen und Geldzeichen aus dem Jahren 1848 und 1849* című értekezésében idézi Montenuovo herceg nyilat-

kozatát, akit Haynau a forradalmi pénzjegyek átvételével és elhamvasztásával megbízott: «...grosse, schöngearbeitete, buntfarbige Noten».

1849-ben, a szabadságharc leveretése után, Grimm Vince Törökországba emigrált, Tyroler pedig a «Neugebäude» foglya lett. Bizonyára súlyos börtönbüntetés várt volna rá, ha nem akadnak előkelő pártfogói. Ezeknek, de különösen Haynau egy szép barátnője közbenjárásának köszönhető, hogy hatheti rabság után kiszabadult. Ez a néhány hét azonban elég volt ahhoz, hogy az amúgyis gyöngé tüdejű Tyrolerre végzetessé váljék. Szabadulása után még megnősült, feleségül vette régi, gyerekkori lánypajtását. Házassága zavartalanul boldog volt, de nem sokáig éltek együtt; a súlyos időközön átvergődött művész napjai akkor már meg voltak számlálva.

Tyroler élete utolsó pillanatáig folytatta művészi munkálkodását. *Teleki József gróf: A Hunyadiak kora Magyarországon* című, 1853-ban és folytatólag 1854-ben megjelent 10 kötetes, nagyjelentőségű történelmi munkája még Tyroler több művészi rézmetszetét tartalmazza.

1853 végén betegsége ágyba kényszerítette, úgyhogy újabb műveivel már nem találkozunk többet. A *Délibáb*, melynek divatképmellékleteit legtovább rajzolta, később is küldözgette előfizetőinek a divatképeket, de szerkesztője, gróf Festetich Leó, minthogy oly művészt, aki méltóan pótolta volna Tyrolert, itt Magyarországon nem talált, külföldről volt kénytelen hozatni a rajzokat és így, Tyroler kedves magyar hölgyei után, a párizsi *Moniteur des Modes* acélmetszeteit küldte lapja mellékleteként előfizetőinek.

1854. október 26-án, egy borús őszi napon halt meg Tyroler József. Harminckétéves volt. Nagyon korán dobta ki a sors a meleg fészekből, nagyon korán kellett már megbirkóznia az étellel. Művészpályája egyenesen felfelé ívelt. Erősakarátú, öntudatos ember volt, csak a teste volt gyöngé. Metszeteit őrzik a különböző budapesti műgyűjtemények és könyvtárak, de nevére lassanként feledés borult. Az 1853-ban Bécsben megjelent *Wurzbach-Lexikon* hosszasan foglalkozik vele, biztoskezdű, finomízlésű művésznek mondja, aki gyöngéd és mégis erőteljes vonalakkal dolgozott. Wurzbach részletesen ismerteti a birtokában lévő Tyroler-metszeteiket, majd sajnálkozva és megütközve jegyzi meg, hogy erről a tehetséges művésztől egyik művészeti lexikon sem emlékszik meg.

Az újabb lexikonok, hála Fabó Bertalan kutatásainak, ha néhány sorban is, de mind megemlékeznek róla, ám személyi adatait nem ismerik.

Tyroler József sírja eredetileg a régi váci-úti temetőben volt, onnan került át a temető kiürítése alkalmával a rákoskereszturi zsidó temetőbe. Családja itt közös sírba hantoltatta szüleivel, akiktől olyan korán kellett elszakadnia.

FRIEDRICH KLÁRA.

ANYÁM.

Mama, te minden péntek este
 hat viaszgyertyát gyujtottál s a fény
 arcodra hulló tenyered között szemed kereste
 s most hogy kereslek én.

Mama, te régi dalokat dudoltál,
és sítottál sárgult imakönyv felett,
oly csöndes, szelid voltál,
miként a bibliai fényes énekek.

Mama, hozzád mindennap sok szegény jött
s te lopakodva adtad nekik át
a sárga fillért, vagy az ezüst pengőt,
mint aki szégyenli magát.

S most mégis künn, az őszi földben fekszel
fiatalon, mondd, hogy történhetett?
Mama, mért csak a halálban öregszel?
Nem értelek...

VÉSZI ENDRE.

AZ ELMULT ÉV TÖRTÉNETE.

5699.

A mult század hatvanas éveinek elején lebontották Nagyszombat városában a régi várfal Újkapuját. Ez alkalommal beépített középkori héber sírkövek kerültek elő. Az egyik töredékes darabon még tisztán volt olvasható, hogy «a meg nem szűnő jajkiáltás» évéből való. Ily évnek minősítheti a zsidóság krónikása az elmult esztendőt is.

A zsidó kérdést súlyos világproblémává emelték a katasztrofális lökések, amelyeknek rezgési középpontjai Közép-Európában vannak.

Németország 1933 óta polgári és politikai jogaitól fosztotta, társadalmi életéből kizárta zsidó lakosait, az elmult évben pedig a teljes gazdasági romlásba dön-

tötte. A megindult kivándorlás és a kihalás gyorsuló menete azonban nem elégíti ki a négyéves terv megvalósítására törekvőket, a folyamatot mindenképp gyorsítani kell. A totális állam e téren is teljes munkát akar végezni. «A zsidókérdés csak akkor oldódik meg — mondja Alfred Rosenberg — ha az utolsó zsidó is elhagyja Németországot.»

E célt szolgálják az egymást követő rendeletek. 1938. szeptember 30-ától kezdve az összes zsidó orvosok, október 31-étől az ügyvédek és 1939. január 31-étől kezdődőleg a fogorvosok, gyógyszerészek, állatorvosok nem működhetnek a birodalom területén. A hadi- és egyéb érdemeket nem veszik már tekintetbe. Az orvosok egy része — Berlinben 200 — csak mint Krankenbehandler kezelhet még zsidó betegeket. Az egész birodalomban 172 zsidó ügyvéd Rechtskonsulent néven áll a zsidó felek rendelkezésére. Árja ügyvéd zsidót nem képviselhet a törvényszék előtt. Egyre újabb és újabb foglalkozási ágakra terjesztik ki az árjasítást.

Az ellenőrzés megkönnyítésére bevezetik az igazolójegyet (Kennkarte). Minden zsidó tizenöt éves korától kezdve a rendőrhatóságtól kiállított személyazonossági lappal rendelkezzen, azt minden felszólítás nélkül köteles bemutatni, ha hatósággal érintkezik. De már a név is jelezze feltűnően a zsidót. II. József császár másfélszázaddal ezelőtt német családnevek felvételére kötelezte zsidó alattvalóit, a Harmadik Birodalom rendelete: Újszülötteknek a zsidók csak a hivatalos jegyzékben felsorolt héber személyneveket adhatják. Minden zsidó férfiú köteles 1939. január elseje után az «Israel» és minden nő a «Sara» személynevet illeszteni eddig

viselt neve mellé, ha ez utóbbi nem szerepel a jegyzékben. Jellemző, hogy az Ábrahám, Jákob, Dávid és egyéb gyakran használatos bibliai nevek hiányoznak a jegyzékben, de felsorolja az elferdített Berl, Leew, Rause és Scheine neveket.

A nemzeti szocializmus a zsidóságban legnagyobb ellenségét látja. «Die Juden sind unser Unglück». A szeptemberi napokban, amikor a Szudéta-kérdés háborús veszedelemmel fenyegetett, a zsidóellenes izgatás új jelszavát terjesztik: A zsidó — háborús uszító, a nemzetközi zsidó — világellenség!

A weimari birodalom éveiben a nácik csöndes zsidó temetők meggyalázásával juttatták kifejezésre zsidóellenes érzületüket, most, uralmuk hatodik évében, a zsidó templomok elpusztítását vették fel az akciók sorába. A birodalmi pártnapot megelőzően ünnepélyes formák között indult meg a nürnbergi zsinagóga lerombolása. A rendezményben vezető szerep jutott a frank körzetvezetőnek. Az ő jeladására szakították ki az épület kupolájából a Mogen Dávid-jelvényt és evvel megkezdődött a rombolás. A kincses Nürnberg városképéből eltüntették «a szégyenfoltot».

A német zsidóság pusztulását megpecsételte a gyászos emlékezetű november tizedike. A tizenhét éves Grynspan Herschel elvakultságában elkövetett merényletét az egész zsidóság támadásának minősítette a német sajtó. «A német emigráció küldte a merénylőt a párizsi követség palotájába.» «Minden német zsidó felelősségre vonható a nemzetközi zsidóság cselekedeteiért.» Vom Rath, követségi titkár, halála hírére azonnal megindult a szervezett támadás. A ködös, nyirkos

éjtszakában, amely november tizedikére virradt, egyidőben az egész birodalomban fordul «a népharag» először a zsinagógák ellen. Lángok martalékai lesznek régi kis imaházak és a nagyvárosok hatalmas épületei, a modern templomépítés mintaképei. A tűzoltóság utasításra csak arra szorítkozott, hogy a tűz tovaterjedését gátolja. A zsidó tulajdon elleni támadások következnek ezután. Kalapáccsal, vasrudakkal felszerelt csapatok bezúzzák az üzletek kirakatait, betörik az ajtókat, kiszórják az utcára az árut és a boltok berendezését. A zsidók otthonát sem kímélik, az elrendelt lefegyverezés volt az ürügy a házkutatásokra, amelyeknél a súlyos testi bántalmazások sem maradtak el. Öngyilkosságba hajszoltak ártatlan embereket. Tömeges letartóztatások történtek. A kiválogatás a Judenaktion utasításának megfelelően ment végbe. «Befolyásos, jómódú zsidó férfiak, német állampolgárok, akik nem idősek és elég egészségeseknek látszanak», védőrizetbe kerültek. Az egész birodalomban 30,000-re rúgott az elfogottak száma. Sachsenhausen, Buchenwald és Dachau táborai megteltek velük. A népharagot le kellett csillapítani. Még november tizedikén délután megjelent a propagandaminiszter kiáltványa: «Miután a nép jogos és érthető felháborodásában boszút állt a gyalázatos párizsi orgyilkosságért, most már szüntessék be a további akciókat. A végleges választ a zsidó merényletre a kormány adja majd meg törvényekkel és rendeletekkel.»

A beígért intézkedések néhány nap múlva, november 13-án jelentek meg. «A zsidóság ellenséges magatartása a nép- és birodalommal szemben, amely még gyáva gyil-

kosságtól sem riadt vissza, határozott védelmet és kemény megtorlást követel.» Az egész német zsidóságra egymilliárd márka bírságot rónak ki, az 1936. október 18-án kiadott négyéves terv megvalósításának céljaira. (Judenabgabe.) Az összes károkat, amelyeket a nemzetközi zsidóság uszítása miatt érzett felháborodásában a nép helyiségekben és lakásaikban elkövetett, azonnal kötelesek a zsidók rendbehozatni. Az utca megszokott képét helyre kell állítaniok, valamennyi költséget a zsidó tulajdonos és bérlő viseli. A befolyó biztosítási összegeket a birodalom veszi igénybe. A harmadik rendelet: Verordnung zur Ausschaltung der Juden aus dem deutschen Wirtschaftsleben. Zsidónak 1939. január elseje után tilos minden kereskedelmi árusítás és önálló ipar üzése. A zsidó vagyon lefoglalásáról a kiegészítő rendeletek intézkedtek. Értékpapírjaikat kötelesek letétbe helyezni és megtiltják ékszereik és műkincseik eladását. A banksátekot csak ellenőrzés mellett használhatják (Verordnung über den Einsatz des jüdischen Vermögens).

«Grynspan zsidónak gyáva gyilkossága, amely az egész német nép ellen irányult, teszi indokolttá, hogy a zsidókat gépkocsi tartására és vezetésére megbízhatatlanoknak és alkalmatlanoknak nyilvánítsuk.» Ily megokolással fosztják meg a zsidókat a gépjárművektől és eltiltják azoknak vezetésétől is. Szellemi élvezetekben se legyen részük. A birodalmi kultúrkamara elnöke színházak, hangversenytermek, mozik, kiállítások vezetőinek megtiltja, hogy zsidóknak helyiségeik látogatását megengedjék. Büntetéssel fenyegeti a vállalkozókat, de különösen a zsidókat, ha e tilalmat meg-

szegik. Különben — így szól az utasítás — a nemzeti szocialista állam már öt év óta lehetővé tette a zsidóknak sajátos kultúréletük ápolását. Valóban új e rendeletben csak a mozik látogatásának tilalma, a többi szórakozóhelyet a zsidók már évek óta nem látogatták.

«Elviselhetetlen, hogy a németek zsidókkal egy tető alatt lakjanak.» Kitelepítésük és együvéköltözésük kívánatos. Zsidók lehetőleg zsidók házaiban lakjanak. Költözzenek össze, úgyis számarányukat meghaladó mértékben vesznek igénybe lakásokat. Az így kilakoltatottakat kötelesek a többi zsidók lakásaikba befogadni. Juden sollen zu Juden ziehen.

A városok bizonyos részeiből kitiltják őket. Részükre tilalom-területeket állapítanak meg (Judenbann). Ilyen Berlinben a Wilhelmstrasse-nak a Leipzigerstrasse-től az Unter den Lindenig terjedő része, a Kurfürstendamm, Friedrichstrasse, Tauentzienstrasse. Magdeburg összeköltözteti a zsidókat az e célra bérelt szállóba. Fölújul a középkori Judenhof.

A zsidók jelenléte nem kívánatos, az utca képét befolyásolják. November 29-én jelent meg a belügyminiszter rendelete: Über das Auftreten der Juden in der Öffentlichkeit. Felhatalmazást ad az országrészek vezetőinek: megtilthatják, hogy bizonyos helyeken és időben zsidók mutatkozzanak a nyilvánosság előtt. Régmúlt századok korlátozásai lépnek ismét életbe. A zsidóságnak ily módon való teljes elkülönítése a népi egység követelménye. Szűnjön meg minden érintkezés velük. Külön üzleteket jelölnek ki részükre, ott szerezzék be szükségleteiket. Az étkező- és hálókocsikat a vonatokon nem használhatják. Vannak városok, hol nem utaz-

hatnak az autóbuszokon sem. Rossz hírbe keveredik, aki zsidóval érintkezik.

Mindezek a megalázások és csapások mélyen sértik a német zsidóságot, mindazonáltal csodálatraméltó fegyelmezettséget tanusít. Ha elő is fordultak még öngyilkosságok, az összesség erős lélekkel viseli el e bánásmódot. A nagy bírság, az okozott károk megtérítése, a vállalatok, üzletek felszámolásának gyors lebonyolítása anyagi alapjaitól fosztotta meg a német zsidóságot. 1939. január elseje óta nagyon szűk körre szorítkozik azoknak száma, akik még keresettel rendelkeznek. Egyre kevesebb lesz, aki vagyona maradványaiból megélhet, ellenben rohamosan növekedik a keresetnélküli, nincstelen tömeg, amely a zsidó közjótékonyásra szorul. Túlbecsülték a zsidó vagyont. Az 1938. júniusában történt bejelentések alapján hétmilliárdra számítottak, de a reális becslések már akkor is csak három-négymilliárdot állapítottak meg. A nagy veszteségek után harmadfélmilliárdra apadt az összeg. Ezt terhelik a milliárdos bírság részletfizetései és a kártalanítás terhei. Már a bírság második részletének, 250 millió márkának, behajtásánál, mely február közepén volt esedékes, nehézségek mutatkoztak. Csak 75 milliót tudtak készpénzben lefizetni. Az egykori jómódú német zsidóságot keresetétől megfosztva, vagyonából kiforgatva, kivándorlásra szorítják. Ez történjék gyorsan, mert a Schwarzer Korps beváltja fenyegetését. Minden belső ellentét és külső háború végzetessé válhat az egész német zsidó közösségre.

November tizedikén a templomokkal együtt sok helyen elpusztították a hitközségek székházait. A köz-

ségi élet megszűnt, a vagyont elkobozták és a vezetőséget letartóztatták. De a kivándorlás folyamatának további irányítása arra kényszerítette a kormányt, hogy a német zsidóság szervezetének működését újra engedélyezze. A német zsidóság hitközségei ugyanis, miután 1938. március 31-én elvesztették közjogi jellegüket, szorosabb kapcsolatba léptek egymással. 1938. július 27-én a Reichsvertretung vezetése alatt a zsidók birodalmi szövetsége alakult meg (Reichsverband, majd : Reichsvereinigung der Juden in Deutschland). Az egyes zsidó hitközségek csak helyi szervezetei a birodalmi egyesületnek. A vallási élet fenntartása mellett céljuk az oktatás, az önsegélyezés és a kivándoroltatás. Az összes nagymultú egyesületek : a Hilfsverein, Zentralverein, Frauenbund stb. megszűnnek. A Reichsvertretung-ra hárul mindezeknek munkája ; a meglevő erők összefogása fontos feladat, mert megoldásra vár a kivándorlás lebonyolítása. Decemberben a megmaradt templomokban, vagy más e célra berendezett helyiségekben megkezdődtek ismét a nyilvános istentiszteletek. Az iskolák megnyíltak, összegyűjtötték szétriasztott tanítványaikat. A növendékek számát apasztotta, hogy sok gyermeket a viharos novemberi napok után kivittek Hollandiába, Angliába és Palesztinába. A berlini Theodor Herzl-Schule megszűnt, a két rabbiszeminárium feloszlott. Valamennyi német zsidó lapot november 10-én betiltották. Megszűntek a nagy német zsidó újságok, amelyeknek oly nagy szerep jutott a zsidó öntudat megerősítésében. Kormányengedéllyel új lap indult meg : Jüdisches Nachrichtenblatt. Hivatalos jellege van, közli a kormánynak a zsidóságra vonat-

kozó rendeleteit, kivándorlási lehetőségekről értesít, az iskolákról és segélyezésekről tudósít. Különösen részletesen foglalkozik a zsidó kultúrszövetség, a Kulturbund ügyeivel. A kormány mintha a zsidóság kultúr-igényeinek kielégítésével törődne, még novemberben szorgalmazta, hogy a Kulturbund kezdje el ismét színházi előadásait, szórakoztassa közönségét vígjátékokkal és látványos revűkkel. A virágzó német könyvkiadás megszűnt, a Jüdischer-Schocken- és Philo-Verlag kötelesek voltak december 31-ig felszámolni. Könyvállományukból azt, ami megmaradt a november tizediki máglyákból, be kellett szolgáltatniok.

A zsidóság művelődéstörténetének egy korszaka zárult le, a német-zsidó kultúra kora, amint letűntek az idők mélyébe a hellén-zsidó, arab- spanyol-zsidó művelődés századai. Az utókor méltányolni fogja a német-zsidó együttműködés és kölcsönhatás eredményeit: a filozófiában, a tudományok legkülönbözőbb ágaiban, a költészetben és a művészetben.

A német zsidóság közösségének felszámolása, a kivándorlás állandóan tovább folyik. 1933 óta 240,000-el csökkent a számuk. A még kivándorlásra váró 300,000-nek fele Berlinben lakik, a többi nagyrészt Majnai-Frankfurtban, Breslauban, Hamburgban, Kölnben, Lipsében és Münchenben tömörül. A kisebb községek feloszlanak. November tizedikén sok helyen az egész férfitlakosságot elfogták. Ahol pedig csak néhány család volt, azt erőszakosan eltávolították, hogy végre zsidómentessé legyen a község (Entjudung).

Az Ostmark (Ausztria) zsidósága 1938. márciusa óta a felére csökkent. A megmaradt százezernyi zsidóság

leginkább Bécsben lakik; helyzete még bizonytalanabb, mint a birodalmi zsidóságé. A körzetvezető kénytelen volt megfenyegetni, majd megbüntetni a féktelen elemeket, akik, a pártfegyelmet megszegve, éjtszaka zsidóellenes akciókat követtek el. Bécs zsidó lakosságának már a fele támogatásra szorul. Nyomorát mutatja azoknak hosszú sora, akik a levesosztó helyeken várnak egy kis meleg ételre és egy darab kenyérre. Bécs zsidósága, mely oly rajongója és szerelmese volt a császárvárosnak, türelmetlenül várja, lesi a kivándorlási lehetőségeket. Erre kész teti szomorú helyzete. «A zsidóságnak az ausztriai népközösségből való kizárása végleges, — mondotta a birodalmi helytartó az «örök zsidó»-kiállítás megnyitásán — nincs számára többé visszafelé vezető út.»

A Szudéta-föld októberi megszállásával 24,000-el szaporodott volna a német zsidóság száma, de 15,000 még a területnek a birodalomhoz való kapcsolása előtt Cseh-Szlovákia belső részeibe menekült.

Rövid ideig élt a második cseh-szlovák köztársaság. A menekültek tömege nehéz feladatot rótt a megcsonkított államra. A német-osztrák zsidó-emigrációt növelte most a szudéta-földi. A sok menekülttől szabadulni akart az ország. Megvonják a tartózkodási engedélyeket, táborokat létesítenek az emigráltak számára. Megindul a kivándoroltatásuk is; a kapott angol kölcsönt részben erre fordítják és a londoni lordmajor-akció is segített ebben. Félév alatt 21,000 zsidó kivándorló hagyja el az országot. Az emigráció-elleni intézkedéseket követte az 1918. novembere óta szerzett állampolgárságok felülvizsgálása. 1939. februárjában kiadták a

revíziós törvényt. Beran miniszterelnök szerint ez nem érinti a régen Csehországban lakó és ott gyökeret vert zsidóságot. A megváltozott gazdasági helyzettel magyarázzák ez intézkedést. Megszűkített helyen kell polgárainak megélhetést teremtenie. «Az a darabka kenyér, amely számunkra megmaradt, magunknak is kevés.» A második köztársaság elnöke, Hácha, még kijelentette: «A zsidók állampolgársági helyzetén nem enged változtatni.»

A revíziós törvény végrehajtására nem került sor. Márciusban felbomlott a második cseh-szlovák köztársaság: Cseh-Morvaország a Harmadik Birodalom protektorátusa alá kerül, Szlovákia önállósul, Kárpát-alja pedig visszatér anyaországához.

A protektorátus területével közel 80,000 zsidó kerül német uralom alá. Osztóznak a német és osztrák zsidóság sorsában. A győzelmes nemzeti szocializmus a birodalomhoz csatolt területekre is átülteti a fajelméletből fakadó törvényeket. Már a megszállás első óráiban foganatosították árjasító intézkedéseiket, ahogy egy évvel előbb Ausztriában tették. Ügyvédek, orvosok munkásságát felfüggesztették. A zsidó üzleteket 24 órán belül meg kellett jelölni. A vállalatok élére biztosokat rendelnek. A 16,000 letartóztatott egyén fele zsidó.

A cseh-morva zsidóság évszázados mult emlékeit őrzi. A mondákban gazdag multba nyúlnak vissza Prága községének kezdetei. A gótikus Altneuschul Európa keleti felének a legrégebb zsidó építkezési maradványa. A zsidó városháza a község önkormányzatának

emléke; temetőjének sírfeliratai hirdetik a népes gyülekezet nagyjainak érdemeit. Erős ősi kapcsolatok fűzik a cseh-morva zsidókat polgártársaikhoz. Ez magyarázza, hogy a protektorátusban hónapokig késett a zsidótörvény bevezetése. A cseh minisztérium javaslatai nem elégtették ki a birodalmi védnököt, nem igazodtak kellőképpen a német törvényhez. Végre június 21-én a Reichsprotektor él törvényhozói hatalmával és közzéteszi árjasító rendeletét. A zsidó fogalmát a nürnbergi törvények szerint határozza meg. Az árjasító rendelet március 17-ig visszamenőleg hatályos. Minden árjasító kérdésben a protektor dönt. A rendelettel kapcsolatban felmerülő bűnügyekben a német bíróság illetékes. Remélik, hogy ez az intézkedés — írja a nemzeti szocialista sajtó — a gazdasági élet egészséges fejlődését az egész protektorátus területén nagyban elő fogja mozdítani és jogalapot nyújt a németeknek és cseheknek a zsidó vagyon átvételére. Hozzáfűzi azonnal, hogy a zsidó vagyon 17 milliárd koronára becsülhető. Megkezdődik a vállalatok és üzletek kényszereladása; birodalmi németek veszik át azokat. A zsidók a németlakta városokból a tiszta cseh községbe igyekeznek, ott nagyobb biztonságban érzik magukat. Brünn, Mährisch-Ostrau, Vitkovice templomait felgyújtják; Prágában is merénylettől tartanak, ezért maradnak el a péntekesti istentiszteletek. A zsidóktól sűrűnlakott városrészekben őrséget szerveznek. A protektorátus sürgős kivándorlásra szorítja zsidóságát, mert a gleichschaltolás akadályát látja bennük. Erősítik a cseh ellenállást a birodalommal szemben. Ha összeütközések adódnak a protektorátus területén,

ennek első áldozatai a zsidók. A kladnói eset mutatót adott ebből.

Szlovákia októberben a zsolnai határozattal önkormányzatot nyert, márciusban pedig elérte állami önállóságát. Politikája a hatalmas szomszédtól függ. 85,000-nyi zsidó lakossága sínyli a protektorátustól átvett zsidóellenes intézkedéseket. A zsidó vagyont «revideálják». Egész Szlovákiában 24 ügyvédnek engedik meg a működést; csak zsidókat képviselhetnek. A szlovák középiskolákba bevezetik a numerus clausust. Zsidók nem katonáskodnak, csak munkatáborokban teljesítenek szolgálatot. A gyöngye államhatalom nem tudja megakadályozni a Hlinka-gárdisták erőszakoskodásait; a jogbiztonság megszűnt. Kivándorlásra kénytelen szervezkedni itt is a zsidóság.

A *Memel-vidéket* és *Danzig-szabadállam* területét a zsidóság már nagyrészt elhagyta. A memeli zsidók üzleteiket már december óta felszámolták és Litvániába mentek. A visszacsatolás után 1939. április 15-én csak nyolc család maradt vissza a város 6000-nyi zsidó lakosságából. Danzig területén 1937-ben 11,000 zsidó lakott. De mióta nemzeti szocialista vezetősége van a városnak, gyorsan csökkent a számuk. Decemberben annak kimondására kötelezték a zsidó községet, hogy egy éven belül a zsidók valamennyien kivándorolnak. Vagyonuk ottmaradásának biztosítására zár alá vették bankszámláikat. Erőszaktól sem riadnak vissza. 500 zsidóembert berendeltek a városházára és lezárt teherkocsikban eltoloncolták őket. Zoppot templomát felgyújtották, a danzigi zsinagógákat át kellett adniok. A díszes nagy templomból tűzoltósági kaszárnya lett.

A még visszamaradt, alig 2000 zsidó panaszai a népszövetségi biztosnál, a svájci Burckhardt professzornál, hiábavalók.

Így a Harmadik Birodalom megnövekedése következtében még mindig több mint egy félmillió zsidó kivándorlásának gyors lebonyolítása szükséges. E problémával a világnak foglalkoznia kell. «Minél előbb oldják meg a zsidó problémát, — hirdeti a Führer 1939. január 30-án — annál jobb, mert Európa addig nem tud nyugalomhoz jutni.»

A zsidó kérdés elintézése a népek tanácsában lassan halad előre. A Nansen-hivatal 1938. december 31-én megszűnt. A Népszövetség menekültügyi főbiztosa vette át az emigránsok ügyeinek védelmét. A már külföldön tartózkodó menekültek jogviszonyainak rendezésével foglalkozik. A Népszövetség szeptemberi ülésén főbiztosnak megválasztott Sir Herbert Emerson sok jóakarattal igyekszik megfelelni feladatának, de elődeihez, James Macdonald és Sir Neill Malcolmhoz hasonlóan érzi gyöngeségét. Az eviáni értekezlet bizottságának eddigi működése csalódást okozott. Augusztus harmadikán kezdte meg tanácskozásait az államközi bizottság Londonban; megállapította feladatát: rendezett kivándorlási viszonyokat kell teremteni. Valamennyi nemzetet érintő kérdés ez; embertömegek rendszertelen vándorlása növeli az általános nyugtalanságot. Három irányban kell munkálkodni: tárgyalásokat kell folytatni azokkal az országokkal, amelyek kivándorlásra kényszerítik lakosságuk egy csoportját, végleges letelepedésre alkalmas területeket kell felkutatni a kivándorlók részére és addig is keresni kell helye-

ket, amelyek ideiglenes tartózkodást engedélyeznek a menekülteknek, s a kivándorlók elszállításának és letelepítésének költségét elő kell teremteni.

Megalakult a bizottság állandó irodája Londonban Lord Winterton elnök és George Rublee, washingtoni ügyvéd, igazgató vezetése alatt. Megkezdték a tárgyalásokat a kivándoroltató országgal, a német birodalommal. Németország részéről a birodalmi bank kormányzója, Schacht doktor, folytatta a megbeszéléseket Londonban és Berlinben. A kérdés az volt, mi módon óhajt közreműködni a német kormány a zsidók kivándoroltatásában, ennek pénzügyi rendezésében milyen segítséget akar nyújtani. Eddig még a háztartási cikkek kivitelét is engedélyhez kötötte és csak a közvetlen személyi használatra szánt tárgyakat vihették magukkal a kivándorlók. Háromtagú család három pár évőeszközt vihet és tartalékul egy negyediket. A német kormány teljesíthetetlen feltételeket szabott; nemesvaluták szerzésére kívánta felhasználni a kivándorlást. Ezzel szemben az eviáni bizottság emberei azt követelték, hogy a német birodalom a zsidók vagyonának egyrészével támogassa a kivándorlást. Létesüljön kivándorlási alap egy német és egy külföldi nem-német megbízott kezelése alatt. Ezt táplálják a zsidók vagyonának 25%-ával. A tárgyalások nem vezettek eredményre. Schacht doktort állásától felmentették, Rublee februárban lemondott. Az eviáni iroda igazgatóságát akkor rábízták Emersonra, a Népszövetség menekültügyi főbiztosára. A megszakadt tárgyalásokat április havában folytatták, de mai napig megállapodás nem jött még létre, ami sajnálatos azért is, mert a kivándorol-

tatás lebonyolításáig a Birodalom «jobb bánásmódot» volt hajlandó biztosítani a még visszamaradottaknak.

Tömeges kivándorlásra alkalmas területet nem tudott még találni az eviáni bizottság. Februári ülésén beszámolt arról, hogy az angol Guayana-ba küldött bizottság jelentése elkészült. E forróövi gyarmatterület belső vidékeit tanulmányozták, alkalmas-e a zsidó emigránsok letelepítésére. 1939 őszén kezdődhetik a kísérleti telepítés; egyelőre 2—3000 jól kiválogatott munkaképes ember próbálkozzék. Még jelentették, hogy Észak-Rhodéziába, San Domingóba és a Fülöp-szigetekre küldött szakértők is nemsokára végeznek munkájukkal. A július havára összehívott értekezleten — úgy ígéri — már nagyobb eredményekről lesz módjukban beszámolni.

A kivándorlók elszállítása és letelepítése óriási összeget igényel, 2—300 fontot számítanak egy családra. Ezt nemzetközi alapból kellene fedezni, de eddig csak a zsidóság mutat áldozatkészséget. A nagy zsidó segítőegyesületek képviselve vannak az összekötő liaison-bizottságban, mely az eviáni irodával együtt működik.

De az eviáni bizottságtól függetlenül is folytatják nagyarányú segítő munkájukat a zsidó szervezetek: csak az ORT, a HICEM, a Joint és a Council for German Jewry munkájára utalunk. Az ORT (Organisation Reconstruction Travail) a kivándorlók kiképzésével foglalkozik; május-júliusi költségvetése 120,000 fontot tesz ki. A HIAS és ICA egyesületek társulása, a HICEM (Hias-ICA-Emigration Association) szervezetei, már behálózzák a föld nagy részét. Az affidavit megszerzésével, az útiköltségek fedezésével támogatja a kivándorló-

kat. A kikötővárosokban létesített bizottságai segítségére vannak a bevándorlóknak. A legnagyobb pénzügyi segítséget nyújtja az egyesületeknek a Joint (American Joint Distribution Committee) és az angol Council for German Jewry. A HICEM 1938-ban 4356 német-osztrák kivándorlását tette lehetővé. 1939 első öt hónapjában a segélyezettek száma már 6431-re emelkedett. A letelepedés pénzügyi alapjainak megteremtésére Dániel Wolf Hágában, a Jew-Col (International Jewish Colonisation Society) megszervezéséhez fogott; Londonban a kivándorlás támogatására Alija-bank alakult.

Hiába, sok áldozattal sem lehetett elejét venni annak, hogy a kivándorlás ne fajuljon menekülésszerűvé, amikor karhatalommal százával kergetnek át embereket a határokon. Sokat a gyűjtőtáboroktól való félelem késztet gyors menekülésre, számosan csak azon ígélet árán szabadulnak onnan, hogy az országot mihamarabb elhagyják. Az országhatárok közt, bén hamcarim, a szorongatások közt, a határsávós Senkiföldjén szenvedők végtelen nyomoráról és a tengereken bolyongók jajkiáltásáról gyakran hallottunk az elmúlt évben. A német-lengyel határon, Zbaszyn táborában, olykor 6000 lengyel származású kitoloncolt sínylődött. Ma is még 4000 ember várja ott sorsának elintézését. Egyidőben 15 hajó járt az amerikai partok mentén és próbálta partra tenni emberrakományát. Az utolsó két hónapban 18 hajó több mint 5000 utasa volt kénytelen visszafordulni a barátságtalan partoktól. A St. Louis-hajó több mint 900 utasának sorsa napokon át izgatta a világot.

Talán mégis hozzájárul majd a német birodalom e szervezetlen kivándorlás megszüntetéséhez az új, július 6-án, közzétett zsidórendelettel. A kivándorlás előmozdítása érdekében újabb birodalmi egyesületbe tömöríti az összes zsidókat (Reichsvereinigung der Juden Deutschlands). Minden zsidónak tekintendő német alattvaló és állampolgársággal nem rendelkező zsidó automatikusan tagja e zsidó egyesületnek. Tagdíjat köteles fizetni. Az egyesület intézkedik a zsidók iskoláztatásáról és gyakorlati kiképzéséről. «Analfabéta zsidóktól sokkal nehezebb szabadulni.» Zsidók csak ezeket az iskolákat látogathatják. Gondoskodják az egyesület a szegény zsidók támogatásáról, hogy a birodalom jóléti intézményeinek ne legyenek terhére. Illetékeket vethetnek ki a vagyonnal rendelkező kivándorlókra. Ebből alap létesüljön, amely segínyt nyújt a szegény kivándorlóknak. A végső cél továbbra is: az utolsó zsidót is eltávolítani a birodalom területéről. E «nagyelkű» rendelettel a német birodalom a «válás utolsó aktusát kívánja surlódás-nélkülivé lenni».

A kivándorlásnak rendben való lefolytatása csak akkor lehetséges, ha a Reichsvereinigung zavartalanul végezheti munkáját néhány éven át és ha a művelt világ nem tagadja meg anyagi segítségét, mert részvét és együttérzés nem elegendő támogatás.

Olaszország a fasizmus XVI. évében eszmélt rá a zsidóság veszedelmes voltára. 1932 tavaszán a Duce így nyilatkozott Emil Ludwignak: «Olaszországban nincsen antiszemitizmus; az olasz zsidók mindig jó állampolgároknak bizonyultak.» Még 1938 február havá-

ban hivatalos nyilatkozatban olvashattuk: «A fasiszta kormány sohasem gondolt és nem is gondol arra, hogy a zsidók ellen politikai, gazdasági vagy erkölcsi intézkedéseket tegyen.» A július 15-én megjelent olasz lapok első oldalukon közölték az egyetemi tanárok egy csoportjának — antropológusok, biológusok, fiziológusok — nyilatkozatát. Tíz pontba foglalták fajelméletük tanításait. E fajbiológiai manifesztum IX. pontja: «A zsidók nem tartoznak az olasz fajhoz.» A fasiszta párt elfogadja e tanokat. «Eljött az ideje, hogy Itália nyíltan a faji alapra helyezkedjék» — írja a *Popolo d'Italia*. Eddig csak az *Il Tevere* és a *Regime Fascista* hirdettek antiszemita tanokat, most az egész olasz sajtó napról napra szenvedélyes támadásokat intéz írásban és képben. Augusztus 6-án jelenik meg a *La difesa della razza*, a Fajvédelem első száma. Címlapján a légionárius kardja tartja távol a zsidót a rómaintól. Elrendelik a zsidók összeírását; eddig az olasz statisztika nem érdeklődött a vallás iránt. Az októberben közölt kimutatás szerint 57,425 a zsidók száma. Alig másfél ezreléke a lakosságnak. «A kvalitást kell nézni, nem a mennyiséget; — írja a sajtó — befolyásolják az olasz életet.» Mivel külföldön úgy vélték, hogy csak tengelytársát utánozza Olaszország a faji kérdésben, a Duce kijelenti: «Tudja meg az egész világ, hogy a faji kérdésben is kizárólag a magunk útját követjük. Egyszerűen lehetetlen állítás az, hogy a fasizmus bárkit és bármit utánoz.» Az olasz eljárás nem rendszeres és gyökeres, más egymásutánt is követ, mint szövetségese. A fasiszta fajvédelmi politika első intézkedése augusztusban az volt, hogy az 1938—39-i iskolaévben az olasz

iskolák nem vehetnek fel többé zsidószármazású külföldi diákot. Szeptember elsején az első őszi minisztertanács kimondta: külföldi zsidók nem telepedhetnek le Itáliában és azok, kik 1919. január hónapja után költöztek Olaszországba, még ha állampolgárságot szereztek is, hat hónapon belül hagyják el az országot. «A bevándorlók idegen testet alkotnak az olasz népi egységben.» Szeptember 2-án a népnevelési miniszter előterjesztésére újabb rendelet következett, most már a bennszülött zsidók ellen. Zsidó nem lehet sem egyetemi, sem középiskolai tanár, tanító sem. Zsidó és zsidószármazású diákok nem tanulhatnak nyilvánossági joggal felruházott iskolában olaszfajú gyerekekkel együtt. Már a szeptember 6-án Nagy-Németország nürnbergi pártgyűlésén felolvasásra került vezéri kiáltvány üdvözli Olaszországot, mely magáévá tette a fajelméletet. «Belső boldogsággal tölt el bennünket az a tény, hogy egy másik nagy európai világhatalom saját tapasztalatai alapján, saját elhatározásából és saját útján ezt a felfogást vallja.» Mussolini szeptember 19-én mondott trieszti beszédében indokolta meg az új olasz politikát. «A zsidókérdés csak egyik vonatkozása a faji kérdésnek. A világ zsidósága 16 éven át engesztelhetetlen ellensége volt a fasizmusnak; ennek ellenére azokkal az olasz állampolgárságú zsidókkal szemben, akiknek elvitathatatlan érdemeik vannak, megértésről és igazságérzetről teszünk tanuságot. A többieket el kell különíteni. A világ végül majd nem is annyira a mi szigorunkat, mint inkább nagylelkűségünket fogja bámulni, hacsak a határon túl, vagy a határon innen élő zsidók — főképpen azoknak hivatalan prókátorai —

nem kényszerítenek arra, hogy gyökeresen megváltoztassuk magatartásunkat.»

A fasiszta nagytanács október 6-án végleg meghatározta a zsidóság helyzetét a fasiszta Itáliában. Olasz férfiaknak és nőknek tilos házasságot kötni hamita, szemita és más nem-árja fajokhoz tartozó egyénekekkel. «A faji tekintély» ellen vétőket szigorúan büntetik. Meghatározza, kik tekintendők zsidófajúaknak. Megtiltja a zsidók bevándorlását és a külföldieket kiutasítja. A méltányosság és emberiség szempontjából kivételeket állapít meg. A hatvanöt évesnél idősebbek és akik 1938. október elseje előtt olasz egyénnel vegyesházasságot kötöttek, visszamaradhatnak. Megállapítja a zsidófajú állampolgárok jogi helyzetét. A fasiszta párttagjai nem lehetnek zsidók. Nem viselhetnek közhivatalt, katonai szolgálatot nem teljesítenek. Nagyobb iparvállalatnak, mely száz munkásnál többet foglalkoztat, és 50 hektárnál nagyobb földbirtoknak tulajdonosai nem lehetnek. Egyéb foglalkozások gyakorlásának engedélyezése majd további vizsgálat tárgya lesz. A zsidó vallás szabad gyakorlása és a zsidó hitközségek működése tekintetében érvényes törvényeken nem változtatnak. Elemi iskolák mellett középiskolák létesítését is lehetővé teszik nekik néhány helyen. Az olasz állampolgárok jogait élvezik kivételesen a háborús és fasiszta érdekeket szerzett zsidók családjai. «A fasiszta nagytanács — mondja a zsidótörvény — el kívánja terelni a zsidóknak Palesztina felé irányuló bevándorlását; azért nem zárja ki annak lehetőségét, hogy európai zsidóknak Aethiopia egyes részeibe ellenőrzés mellett bevándorlást engedélyezzen.»

XI. Pius pápa már júliusban állást foglalt a fasizmus fajelméletével szemben. «Oly tanítások terjednek el, amelyek a kereszténység doktrínáival ellentétesek.» A lateráni szerződés megkötésének tizedik évfordulójára a nagybeteg egyházfő még megírta beszédét a gyűlölet tana, az egyház és zsidóság üldözése ellen. E beszédét azonban már nem mondhatta el. A pápa halálát a zsidóság is gyászolta; az igazság, a béke és emberszeretet nagy tanítómesterét tisztelte a katolikus világ fejében.

A zsidóellenes törvények végrehajtása a fasiszta nagytanács utasításai alapján gyors ütemben haladt. Kilencvenkilenc egyetemi tanár hagyta el tanszékét október 16-án, köztük az olasz tudomány számos büszkesége. Az iskolák után kiterjesztették a fajvédelmi intézkedéseket az irodalmi és művészi életre. A politikai élet teréről önként távoztak a zsidók. A korporációk vezetőségéből kiváltak. A hadsereg kötelékéből királyi rendelet bocsátotta el a tiszteket és a közlegényeket. A tisztek és az altisztek megfelelő végkielégítést vagy nyugdíjat kaptak. A nagyobb vállalatok és földbirtokok kisajátítása megindult. Március 12-én kellett elhagyniok Itáliát az oda 1919. január elseje után bevándorolt zsidóknak. 12,000 egyénre vonatkozott e rendelet. Akik beutazási engedélyt tudtak szerezni más országokba, már előbb elhagyták Itáliát, azt az országot, amely még néhány hónap előtt letelepedésre bátorította a tőkével rendelkező külföldieket. Néhány száznak tartózkodási engedélyét meghosszabbították, a többinek azonban hatósági felszólításra távoznia kellett. Franciaországba, Svájcba igyekeztek bejutni, de a határon

feltartóztatták őket. Az Alpok magas hegyi útjain voltak kénytelenek asszonyokkal, gyermekekkel várakozni, míg ideiglenes beutazási engedélyhez jutottak.

A visszamaradt bennszülött zsidóság nehezen viseli el helyzetének változását. Róma elfoglalása után, a Venti Settembre lelkes hangulatában, 1870. szeptember 23-án, a város zsidó lakossága hódoló iratot nyújtott át II. Viktor Emánuel királynak: «Itáliaiak, rómaiak, izraeliták vagyunk. Az izraelita nevet utolsónak említjük, mert a polgári jogegyenlőség szent uralma és Felséged jogara alatt a templomon kívül csak arra gondolunk, hogy olaszoknak, rómaiaknak kell lennünk és mások nem lehetünk.» Ez ígéretüket beváltották az olasz zsidók. Az izraelita teljesen háttérbe szorult náluk. Vallási közömbösség, zsidó ismeretek és öntudat hiánya gyöngítették évtizedek óta az olasz zsidóság közösségét. Teljesen olaszoknak érezték magukat. Hűségesen szolgálták hazájukat, érdemeiket el is ismerték. A politikai és katonai pályán elérték a legmagasabb polcokat. Miniszterelnök, miniszterek, tartományok kormányzói, városok polgármesterei, — az örökvárosé is — a hadsereg magas tisztjei kerültek ki soraikból, de a zsidósághoz csak laza kapcsolat fűzte őket. Most váratlanul megalázó rendeletek sújtják. Elviselhetetlennek látják további életüket, egyesek öngyilkosságot követnek el. Sokan, 4500 zsidó családfő, jelentették be kitérésüket. Ilymódon próbálnak menekülni az üldözöttek sorából. A fasiszta állam újabb rendeletei a zsidó lakosság egyre szélesebb köreit érintik. A szabadfoglalkozások gyakorlását korlátozzák. Zsidó ügyvédek, orvosok, mérnökök külön csoportokat alkotnak; csak zsidó feleket szabad

nekik védeni, gyógyítani és csak tőlük megbízatásokat elvállalni. A zsidórendelet kivételezettjei szabadon folytathatják működésüket, bár ők is külön vannak lajstromozva. Közjegyző, újságíró zsidó nem lehet. A társadalmi életből is kizárja őket a fasizmus. A párt felszólította az összes egyesületeket zsidó tagjaik kizárására. Az olasz névrendelet a családnevekre terjed ki. Olyan zsidófajú olasz állampolgár, aki nem-zsidó hangzású nevet vett fel, köteles ismét régi nevét viselni, mely világosan jelzi zsidó voltát. Akik zsidó atyától és árja anyától származnak és nem tekintetnek zsidóknak, anyjuk családi nevét vehetik fel. Ez utóbbi intézkedés mutatja a különbséget a német faji felfogással szemben. A sok kivétel engedélyezése és az a tény, hogy az olasz nép többsége idegenül áll ez intézkedésekkel szemben, teszi elviselhetővé a megmaradt zsidóság életét olasz földön.

Lengyelország, a zsidó kivándorlás klasszikus földje, panaszolja, hogy a zsidó visszavándorlás országa lett. Évenként 70—100,000 zsidó hagyta el a lengyel földet, most csak 10,000 tudott kivándorolni. Ellenben a környező országok tömegesen utasítják ki a lengyelszármazású zsidókat. A német birodalom 50,000 lengyel zsidótól kíván szabadulni. 1938. októberében, majd 1939. júniusában ezrével tette őket át — a Polen-Aktion során — a lengyel határon. «Oly elem özönlötte el országunkat — mondja a lengyel miniszterelnök — mely legnagyobbbrészt sem születésénél, sem családi kapcsolatánál, sem multjánál fogva semmiféle kapcsolatban nem áll a lengyel állammal és ehhez csupán útlevele fűzi.» A novemberi sejm-választás után a kormánypárt-

nak, a nemzeti egyesülés pártjának, tagjai interpellációt intéztek a miniszterelnökhöz: «A lengyel nemzet méltóságával ellenkezik, hogy erőszakos eszközökhöz folyamodjék, azért tartják szükségesnek a zsidók számának radikális apasztását. A kormány szervezze meg a tömeges kivándorlást.» A miniszterelnök válaszában megállapította, hogy a lengyel zsidóság eltökélt szándékot tanúsít a kivándorlásra. «A lengyel kormány nem helyeselheti, hogy bizonyos államok csupán a zsidó népet keserves próbára tevő szerencsétlenségek hatása alatt engedjék meg a bevándorlást.» A kormány e megértő felfogásával szemben a nemzeti radikálisok minden alkalmat felhasználtak izgatásra. A cseh-szlovák területek visszatérése Lengyelországhoz alkalom volt zsidóellenes tüntetésekre. Ürügyül szolgált a zsidók rokonszenve Cseh-Szlovákia iránt. Légvédelmi kölcsönt nem jegyeztek, hangzik az újabb vád; de kimutatták, hogy számarányukat jóval meghaladó mértékben vettek részt a felajánlásban. «Lengyelország zsidósága megtette kötelességét» — írja a kormány lapja. Egyedül a zsidó hitelszövetkezetek 21 millió zlotyt jegyeztek a légvédelmi alapra. A támadások nem szűnnek meg. Az egyetemi ifjúság zsidóellenes akciói, a gettó-padok berendezése után is, folytatódnak, jóllehet a zsidó hallgatók száma nagyban csökkent a főiskolákon. Így a varsói műegyetemen 1935/36-ban 10·9% volt a zsidó hallgatók száma, 1938/39-ben 4%. A közoktatásügyi miniszter Markus Landsberg, zsidó diák megöletése miatt szigorú eljárást követel a lembergi technikai főiskolán. A városnak 18 diákszervezetét feloszlatja. Az egyetemeken uralkodó állapotok

miatt Bartel, volt miniszterelnök, és tanártársai követelik, hogy a kormány gondoskodjék a diákok életbiztonságáról, távolítsa el a rendbontókat, rendszabályozza meg a diákotthonokat, amelyek teljesen a nemzeti demokraták hatása alatt állanak. A kormány az erőszakos cselekedeteket elítéli, de nem tanúsít elég erélyt azok elfojtására. A sejmbe a városok: Varsó, Krakkó, Lodz és Lemberg összesen hét zsidó képviselőt küldtek. Nekik jut az a feladat, hogy visszautasítsák a sok igazságtalan támadást. A sechíta teljes megszüntetését követelő indítvány ellen hiába küzdöttek. A egész lengyel zsidóság tiltakozott a javaslat ellen. Tizennégy napig tartózkodott minden húsfogyasztástól, egységesen vett részt az egész zsidóság ebben a sztrájkban. A sejm fokozatosan 1943 január elsejéig teljesen meg akarja szüntetni a rituális vágást.

A lengyel külpolitikában beállott változás, a nyugati demokrata államokhoz való csatlakozás, kétségtelenül hatással van az ország belső politikájára. A kormány-sajtó nem hirdeti többé a zsidógyűlöletet. Beck ezredes külügyminiszter nem mulasztotta el a londoni tanácskozásokon Anglia támogatását kérni a zsidók kivándoroltatására. Bocsásson rendelkezésre a brit birodalom gyarmati területet tömeges kivándorlás céljaira. Mihelyt megindul a nemzetközileg szervezett kivándorlás, Lengyelországnak jusson a kvótából megfelelő rész, mert valamennyi európai állam közül itt él a legtöbb zsidó. Ha gyarmatterület kerül felosztásra, jusson Lengyelországnak is abból, hogy odahelyezhesse fölös lakosságát. A danzigi kérdés miatt támadt feszültség katonai intézkedéseket tett szükségessé és az országon belül

nyugalmat és rendet követel. A zsidóellenes kilengések ritkábbak lesznek, az egyház is mérséklőleg hat. A gazdasági bojkott azonban tovább tart. Politikailag és vallásilag megoszlik a lengyel zsidóság, de gazdasági szervezkedésében egységes. Megteremtette segítő-szervezeteinek központosítását; most már együttműködnek Varsó, Lodz, Krakkó és Lemberg községei. Együttesen védekeznek a gazdasági bojkott ellen, mely elszegényedésüket növeli. A munkanélkülieket igyekeznek foglalkoztatni, a kiskereskedőt kölcsönhöz juttatják, az iparos megkapja a szükséges szerszámokat. Az ORT s a Nyugat-Európában és Észak-Amerikában élő lengyel zsidók támogatásával folyik az ifjúság kiképzése a legkülönbözőbb mesterségekre és a mezőgazdaságra. A kivándorlást közösen igyekeznek irányítani, de oly feladat ez, amelynek megoldásához még a lengyel állam is nemzetközi segítséget igényel, hisz milliós tömeg átköltöztetéséről van szó. Haladás az, hogy a lengyel zsidóság az átrétegződés folyamatában van, a kisközségek is ORT-iskolát kérnek már, hogy gyermekeiket iparra, mezőgazdaságra nevelhessék. Oly ifjúságot akarnak nevelni, mely termelő munkájával hasznára válik az őt egykor befogadó országnak, legyen az Palesztina vagy bármilyen más tengerentúli állam.

Romániában a Goga-kormány örökségeként az állampolgársági revízió még mindig tart. 150,000 zsidó állampolgárságát nem ismerték el; ezeknek kivándorlását kívánják. A kis-entente bledi konferenciáján 1938. augusztusában Románia szóba hozta a zsidókérdést. Nemzetközi konferencia összehívását javasolta. A Népszövetség szeptemberi ülésén a román külügyminiszter

a zsidókérdés nemzetközi rendezésének szükségességéről beszélt. Károly király külföldi útján e kérdésről tárgyalt, mint Romániának egyik legsúlyosabb problémájáról. Míg a kivándoroltatás lebonyolítható, rendeleti úton szabályozta az állampolgárságuktól megfosztottak helyzetét. Egy évre szóló, évenként meghosszabbítható, személyazonossági igazolványt kapnak, s ezért nagyobb összeg fizetendő. Munkavállalási engedélyt csak kivételesen nyerhetnek.

A román zsidókat a nemzeti újjászületés frontjába nem fogadják be, passzív választójoguk tehát nincsen az egy párt-rendszer mellett. A törvényhozó testületbe csak dr. Niemirower, bukaresti főrabbi, nyert meghívást a szenátus tagjaként. Románia új kisebbségi politikája a zsidókérdés revíziójára is vezetett. Külpolitikai vonalvezetése sikerét így látja jobban biztosítottnak. Orvosok, ügyvédek, mérnökök diplomáinak érvényét most már elismerik. Az ipartestületek zsidókat befogadnak, az elkobzott italmérési engedélyeket is részben visszaadják. A zsidó iskolák és szociális intézmények folytathatják munkájukat, a csernovici zsidószínház újból megnyílt; a kormány engedélyezett ORT-iskolákat.

A gazdasági kapcsolat Románia és Palesztina közt élénkebb lett; fát, gyümölcsládákat, élőállatokat exportál. A Jewish Agency a román hajóstársaságokkal szerződést kötött a kivándorlók átszállítására. Constanzából és a kisebb román kikötőkből indul útnak sok középeurópai kivándorló, kik dunai hajókon mennek le Romániába.

Lengyelország fölös zsidó lakosságát, Románia az ál-

lampolgárságuktól megfosztottakat akarja kivándoroltatni. Mindkét állam nemzetközileg kívánja most már rendezni a zsidókérdést, nem pedig üldözéssel és erőszakkal.

A *Szovjet* elzárkózik. Nem üldözi határontúlra zsidó lakosait, mint a cári birodalom, de nem is nyitja meg végtelen rónáit a hontalanoknak. Hideg, részvétlen szemlélője a középeurópai zsidóság nagy tragédiájának. Harmadfél milliónyi zsidósága teljesen elvált a «nemzetközi zsidóságtól». Vallási, kulturális és nemzeti kapcsolatok megszűntek. Üldözi a Szovjet azt, ami e kapcsolatokat erősíthetné: a vallást, a héber nyelvet, a cionizmust. A belső «tisztogatás» során a zsidókat, «a termelésbe beleillesztő társaság (Ozet)» vezetőit letartóztatták. A nagy jiddis napilap, az «Emes» megjelenését betiltották, szerkesztőjét halálra ítélték. Az angol követ — megkeresésére — közölték, hogy az amur-menti zsidóföldre, Birobidsan területére irányuló kivándorlásnál ők egyéni elbírálással élnek.

Jugoszlávia és *Bulgária* minden bevándorlás elől lezárták határaikat. Jugoszlávia a német határsávon, a Senkiföldjén tengődőket nem fogadja be. Mindkét ország elzárkózását azzal okolja meg, hogy most is, még 20 év után, viselik az orosz emigráció terheit. Bulgária kiutasítja az idegen származású zsidó lakóit, az angolok, franciák és amerikaiak kivételével. Jugoszláviában az a hír terjedt el, hogy zsidótörvény készül. Azonnal tömeges kitérészi mozgalom indult meg a német és a magyar származású zsidók között. A katolikus papság zágrábi ülésén állást foglalt e kikeresztelkedések ellen. A minisztérium megnyugtató kijelentéseket tett: Senki

sem gondol arra, hogy a zsidók egyenjogúságán változtasson, ha úgy viselkednek továbbra, mint 1912—18-ig. Mindaddig, míg a zsidók lojálisak maradnak, ez a kérdés nem merülhet fel. A «Balkán» című szerb hetilapot antiszemita propagandája miatt betiltották. Bulgária feloszlatta a radikális antiszemita Ratnizi-szervezetet. Jugoszlávia cionistái a héber kultúra és a palesztinai munka támogatói. Bulgária zsidósága segíyezi a kivándorló hajókra heteken át várakozó szegény menekülteket Burgas és Várna kikötőjében.

Görögország és *Törökország* sem engedélyeznek bevándorlást. Még mindig munkát ad nekik annak a kétmillió embernek beleillesztése a gazdasági életbe, kiknek kölcsönös áttelepítését a huszas években hajtották végre. Törökország országépítő munkájában igénybeveszi a technikai és tudományos munkálatokban irányító szerepre alkalmas zsidó menekülteket. A szefárd zsidó községek rabbijai még mindig kénytelenek a szószékről híveiket arra buzdítani, használják az érintkezésben a török nyelvet a spanyol helyett.

A német zsidó menekültek beszivárgása foglalkoztatja a birodalommal határos kisebb országokat. *Svájc*, *Belgium*, *Hollandia* sűrűn lakott területei emigrációra nem alkalmasak. Félnek minden bevándorlástól. Zavarja nyugalmas életüket, növeli az antiszemitizmust, az országaikban már terjedő nemzeti szocializmust erősíti; ez pedig függetlenségük veszélyeztetését jelentheti. Közigazgatási intézkedésekkel, vízum-követeléssel, a határok szigorúbb őrizetével igyekeznek távoltartani a beáramlókat. A novemberi események után, nemes emberi érzéstől indítva, mégis csak lehetővé

tették sok szerencsétlennek megmenekülését. Így Belgium akkor felfüggesztette régebben kiadott rendeletét, hogy a határaikra beutazási engedély nélkül érkezőket kíméletlenül vissza kell utasítani. A beszivárgók száma egyre nőtt, és így Svájc mintájára Hollandia és Belgium is menekült-táborokban helyezték el a támogatásra szoruló szegény emigránsokat. Ideiglenes tartózkodási engedélyt adnak nekik. Tranzit, átmeneti, országot jelentenek Svájc, Hollandia és Belgium. Lehetővé teszik, hogy a táborokban vagy egyes gazdaságokban átképzést nyerjenek, míg alkalom nyílik tengerentúli kivándorlásra. Több szabadságot élveznek e táborok lakói Svájcban és Hollandiában. Belgiumban kaszárnyarendszer van : formaruhát és jelvényes sapkát kapnak. E táborok jelentős költségeit az illető országok zsidó közösségei viselik, de együttérzéstől indítatva, a nemzsidó lakosság sem tagadja meg támogatását, sőt Hollandiában a királyi család is segílyt nyújt. Svájcban Diepoldsau, Herzberg és a többi emigráns-otthonban 3000 menekült van elhelyezve. Naponta 10,000 frank szükséges a költségek fedezésére. Svájc úgy érzi, nem volna méltó «a menekültek otthona» elnevezésre, ha ezt nem nyujtaná. A jó bánásmódot, melyben részük van az itteni menekülteknek, mutatják a hálanyilatkozatok, amikor továbbvándorolva, búcsúznak e földtől. Mert, habár ideiglenesen, barátságos menedéket adott nekik. Belgium 22,000 menekültet fogadott be. Ezeknek fele támogatásra szorul. Hatszáz közülök Merxplasban, a csavargók internáló-táborának egy elkülönített részében nyert elhelyezést. A belga parlament hatmillió frankot szavazott meg támogatásukra Janson igazság-

ügyminiszter javaslatára. A tömeges beszivárgás miatt április 30-án újra lezárták a határokat. De a St. Louis hajó utasainak sorsa mélyen meghatotta a belga nyilvánosságot. A kormány engedélyezte partraszállásukat Antwerpenben és 250 emigránst ideiglenesen befogadott. Marneffe elhagyott kastélyát jelölték ki számkra tartózkodási helyül, ellátásukat pedig a Joint vállalta. A zsidóellenes rexista-mozgalom gyöngült, az utolsó választásokon a képviselőházba 20 helyett csak 4, a szenátusba 8 helyett egyetlen emberük jutott be.

Hollandiában a menekültek eddig szétszórva huszonhat helyen nyertek elhelyezést. Közülök több gyermekeknek szolgál otthonul. A törvényhozás májusban központi tábor létesítését határozta el Drenthe tartományban, 80 hektárnyi területen 2000 ember befogadására alkalmas épületekkel. Egymillió forintot szavazott meg a parlament a tábor felépítésére, lakóinak eltartásáról pedig majd a zsidó közönség és a holland nép jósága gondoskodik. Itt nyernek kiképzést a gyakorlatlan menekültek a mezőgazdasági munkákban és mesterségekben ; megtanulják azt a nyelvet, amelyre végleges letelepedési helyükön szükségük lesz. Nem foglyokként akarják itt őket tartani, hanem azon vannak, hogy öntudatos emberekké váljanak a szegény megtört nyomorultak.

Sir John Hope Simpson, a menekültügyek angol szakértője, írja : Az eddigi tapasztalatok azt bizonyítják, hogy a menekültek mindig hozzájárultak annak az országnak felvirágoztatásához, amely őket befogadta. Hollandia is tanúsítja ezt. A XVII. században menedéket adott az Ibér-félsziget üldözött marranusainak és

ezek tették lehetővé, hogy a kis ország átvehette a világkereskedelem vezetését: Spanyolország és Portugália helyébe léphetett. Most is kijelentette a holland kormány, hogy a vagyonnal rendelkező bevándorlók 300 ipartelepét létesítettek és több mint 10,000 embernek nyújtanak megélhetést. A kémiai ipar nagyot fejlődött és a női konfekciós szakmában Amsterdam vezetőszerepet visz.

Vilma királynő negyvenéves uralkodását ünnepelte az ország. A zsidóság az Orániai-ház iránt való ragaszkodásának kifejezést adott. Amsterdam zsidónegyedében a legnagyobb lelkesedéssel fogadták az ott megjelenő uralkodót. A jubileumi ünnepségek során több zsidó is kapott magas kitüntetést. Az amsterdami egyetem a zsidó dr. H. Fridja-t választotta rektorának. Hollandiában törvényt hoztak, mely az antiszemita izgatást bünteti. Két évig terjedő fogházzal sújtják azt, aki a lakosság egy csoportját megsérti, és hat hónapra betiltják azt az újságot, amely ilyen cikket közöl.

Franciaország a nagy forradalom másfél évszázados fordulóját ünnepelte. A forradalmi eszmékhez való ragaszkodását hangoztatta. A francia zsidóság érzelmeinek adott kifejezést az újonnan megválasztott Grand Rabbin, Isaie Schwarz, a miniszterelnökhöz intézett levelében. A szabadság hona hárommillió idegennek nyújt otthont. Ezeknek sorában 150,000 a zsidó, a francia földön élő zsidóságnak fele. A müncheni meg egyezést megelőző napokban nem hiányoztak az izgatók, kik a zsidóságot azzal vádolták, hogy önző céljai érdekében háborúba viszi Franciaországot. A La France Enchainée a Stürmer modorában folytatja a harcot.

A külföldről mozgatott agitáció Elzász területén a leg-erősebb. Az antiszemita izgatók túlzói, kik közül a kommunistából szélsőséges nacionalistává lett L. F. Céline tette nevét hírhedtté, fellépésre készítették az államhatalmat. Börtönbüntetéssel sujtja azokat, akik külföldről irányított propaganda céljaira pénzt fogadnak el és vallási-faji csoportok ellen izgatnak. Ez utóbbi új dolog, mert eddig a francia törvény csak az egyének ellen elkövetett rágalmazást és becsmérlést ítélte el. Újságok elkobzásával, egyesületek feloszlatásával járt az új rendelet végrehajtása.

A novemberi események után befogadott német menekültek elhelyezésénél érvényesült az a törekvés, hogy az emigránsokat távol a fővárostól — legalább 150 kilométernyire — helyezték el, szétosztva őket az ország különböző részeibe. A munkapiacot nem lehet velük megterhelni, azért csak ideiglenes tartózkodást engedélyeznek nekik. Lehetővé teszik számukra a finom francia iparcikkek készítésének megtanulását és a menekülteket az ORT műhelyeiben képezik ki, — hiszen az ORT világközpontja is Párizsban van. Külön bizottság foglalkozik a német-osztrák gyermekek megsegítésével, felnevelésével gyermekotthonokban. Olyan emigránsoknak, kik új iparvállalatokat tudnak teremteni, amelyek hiányt pótolnak és nemzeti érdeket szolgálnak, a minisztérium megadja az állandó letelepedés jogát. Franciaország délnyugati részén, Garonne et Lot tartományban Villeneuve környékén, megengedték, hogy vagyonnal rendelkező menekültek kisebb gazdaságokat szerezhessenek, egyelőre 25 család 350 hektárnyi területen. A mezőgazdasági munkában az

ORT kiképzett emberei adnak tanácsot. A gyér lakosságú termékeny területen reményeket fűznek e kísérlethez; nagyobb gazdasági település kiindulópontjává lehet ez a barátságos otthont nyújtó ország üdvére.

A zsidókérdésnek mint világproblémának megoldásához *Nagybritanniának*, földünk vezető hatalmasságának, kell elsősorban hozzájárulnia. A londoni parlament és az angol társadalom valóban sokat foglalkozik e kérdéssel, keresi a rendezés útját, de a maga módján. London felé tekint Közép- és Kelet-Európa segítséget váró zsidósága. A föld egynegyedének ura óriási gyarmatterületekkel rendelkezik, Palesztina mandatáriusa és 1938. augusztusa óta a menekültügy államközi irodájának székhelye. Remélik, hogy hivatását becsülettel teljesíteni fogja. A november tizediki események hatása itt gyorsan volt érezhető. Már november 11-én az angol zsidó-szövetség központi bizottsága eljárta a külügyminisztériumban, felszólította a kormányt, foglaljon állást a németországi eseményekkel szemben. Megmozdul az angol társadalom is. November 12-én Canterbury érseke nyílt levélben ad felháborodásának kifejezést. November 13-án tüntetések voltak a londoni német követség épülete előtt. Az angol alsóház november 22-én elfogadott határozati javaslatában kifejezte együttérzését az üldözött faji és vallási kisebbséggel. A menekültügy súlyosságára való tekintettel kimondotta, hogy a nemzetek azonnali együttműködését tartja szükségesnek. A kormány nevében mondotta a belügyminiszter ezen az ülésen: Ellene van ugyan a más hatalmak ügyeibe való beavatkozásnak, de a németországi zsidóellenes intézkedések kérdése nemzetközi

jellegű. Egyetlen ország sem hiheti, hogy a zsidókérdést egyedül fogja majd megoldani. 32 ország érdekelt e kérdésben és ezek az eviáni értekezleten alkotott bizottságban képviseltetik is magukat. A kérdést meg lehet oldani, de csak akkor, ha valamennyi érdekelt kormány összefog és nemzetközi úton igyekszik e bonyolult problémát rendezni. Mi a magunk részéről — mondotta Hoare belügyminiszter — hajlandók vagyunk mindent megtenni. Vállaljuk a felelősséget olyan mértékben, ahogyan ez bennünket, a föld nagy részeinek urait megillet. Ugyanakkor fontos bejelentéseket is tett a miniszter. Anglia átutazó bevándorlóknak ideiglenes menedéket ad. Gyermekeket szívesen fogad, ha számukra nevelőszülők akadnak, vagy egyesületek, amelyek gondozásukat vállalják. A belügyminiszter még megállapította, hogy az országban földalatti antiszemita tevékenység folyik; ez ellen legerélyesebben küzd. Nem enged tüntetéseket a zsidók ellen London keleti negyedében.

A menekültügy nemzetközi elintézése még késik; a világ első hatalmának nagylelkű gesztusa elmaradt. De Anglia is egyik átmeneti országa lett az emigrációnak. Egy ezévi júliusi jelentés szerint 40,000 menekültet fogadott be 1933 óta. A menekült gyermekek száma már 7000. Ez akció vezetését Lord Samuel vállalta. Támogatja a gyermekmentés munkáját a Lord Baldwin-tól kezdeményezett alap. A gyermekek 17 évesnél idősebbek nem lehetnek. Családoknál vagy otthonokban helyezik el őket. Kiképzést nyernek majd a gyarmati munka minden ágazatában, de nem idegenkedik Anglia attól sem, hogy ezekből az ifjabból egykor angol pol-

gárok váljanak. A felnőttkorú menekültek közül, kiket Anglia befogadott, több mint 7000 háztartási alkalmazott van. A vagyontalan menekültek elhelyezésére a Council for German Jewry berendezte a richboroughi katonai tábort, ahol 3500 menekült részére van hely. A Joint 90,000 fonttal járul hozzá fenntartásához. 1500 bevándorolt állami birtokokon kap mezőgazdasági kiképzést kivándoroltatási célzattal. Anglia is csak tranzit-országa tehát a menekülteknek. 3873 már tovább is vándorolt. A honosságot csak nagyon kevés emigráns tudja megszerezni. 1939 első negyedében 783 idegen kapott állampolgárságot, ezek közül zsidó volt 198. Elismerik, hogy a menekült zsidók vállalataikban 25,000 angol munkásnak nyújtanak munkaalkalmat, több olyan cikket gyártanak, amelyeket eddig külföldről hoztak be. Meghonosították a bécsi luxuscikkek, bőrdíszműáruk készítését és Lipcse helyett a szőrmeáruk világpiacává tették Londont. Angol politikusok körében rámutatnak arra, hogy Skócia gyérenlakott területeinek benépesítésére alkalmasak volnának a menekültek, de Nagybritannia attól tart, hogy a nagyszámú zsidóbevándorlás erősítené a már meglévő antiszemitizmust. Nem akarja belső problémáinak számát még ezzel is növelni.

Az öreg Európa a zsidókérdést csak kivándorlással tudja megoldani. Kivándorlóit legnagyobb számmal Amerika fogadja be. 1938-ban 70,000-en hagyták el európai szülőföldjüket. 50,000-en Amerikába jutottak el, ezek közül 34,000 az *Unió*ban talált új hazát. Immigrants all — Americans all. «Bevándorlók voltunk egykor valamennyien, ma valamennyien amerikaiak vagyunk.»

Az Unió 102 rádióállomása hetenként e jelszóval közvetít előadásokat. Ezek ismertetik az egyes nemzetek bevándorló csoportjainak szerepét államuk felépítésében. A társadalmi békét, a kölcsönös megbecsülést kívánják előmozdítani vegyes lakosságuk körében és küzdenek minden faji izgatás ellen. Studebaker, közművelődésügyi miniszter, előadásában elmondotta, mennyiben járultak hozzá a zsidók Amerika fellendüléséhez. Mióta Luis de Torres, Columbus legénységének egyik zsidó tagja, mint első európai, lábát Amerika földjére tette, azóta a zsidók az amerikai élet minden ágát gazdagították. Nincs Amerika multjának egyetlen korszaka sem, amelyben a zsidók szerepét ne játszottak volna.

Roosevelt elnök mint a föld legsűrűbben zsidólakta államának feje lép fel a zsidóság védelmére. Ausztria megszállása után kezdeményezte az eviáni államközi értekezletet. November tizedike után jelentéstételre hazahívta az Unió berlini követét. Csehország bekebelezése után sürgette az emigráns-kérdés gyorsabb megoldását, szeptemberre pedig Washingtonba hívta az eviáni bizottság vezetőit. Palesztina sorsának «alapvető kialakulásában» közre akar működni az 1924. évi angol-amerikai egyezmény értelmében. Németország, Ausztria és Csehország összesített bevándorlási kvótáját, ami több, mint évi 30,000, az emigránsok részére tartja fenn az Unió. Húszezer 14 éven aluli gyermek befogadásáról két év alatt tárgyal a bevándorlási bizottság. A bevándorlók elhelyezkedésénél egyre jobban hangsúlyozzák: New-York nagy, de Amerika még nagyobb. Ne zsúfolódjék a zsidóság New-Yorkban, ahol

számuk már közeledik a kétmillióhoz. Keressék fel az ország középső és nyugati államait, ott biztosítsanak maguknak megélhetést.

Az Unió elnöke politikai, az amerikai zsidóság anyagi segítséget nyújt az emigrációnak. Immigrants all—Americans all. Ennek még erősen tudatában van az amerikai zsidóság. Emigráns-sors részesei voltak nagyrészt ők maguk vagy szüleik. 1881-től 1914-ig kétmillió zsidó jött az Unióba Kelet-Európából. «A Gondviselés küldte őket az Újvilágba, hogy onnan segítséget nyujtsanak Európában visszamaradt testvéreiknek.» E segítséget bőkezűen adják. A Joint támogatja az európai segélyakciókat és tíz millió fontra becsülik a Palesztina felépítésére adományozott összegeket. A Hadassa az utolsó évben ötnegyedmillió dollárt utalt át Palesztinába.

A newyorki világkiállítás Palesztina-pavillonjának megnyitása május 28-án 50,000 ember jelenlétében történt. A Nemzeti Otthon felépítése mellett tüntetett e tömeg és tiltakozott a Fehér-Könyv politikája ellen. Elhangzott a megnyitó beszédek során Einstein professzor szava: A belátás legyen úrrá minden keserűségen és csalódáson. A kiállítás területén ott áll a Temple of Religion, a vallás temploma, a felekezetek békés együttélésének és minden vallásszabadságnak a jelképe.

A jövő kontinensének nevezik *Dél-Amerikát*. Földje valóban az anyagi fejlődés lehetőségeit rejti magában. Mérsékeltövi területei és trópusi vidékeinek magasfekvésű fennsíkjai és medencéi európai emberek településére alkalmasak, de a belső zavarok, az ismétlődő

forradalmak és gyakori határviillongások akadályozzák a fejlődést. Gazdasági célkitűzései gyorsan változnak. Ez magyarázza a bevándorlási feltételek megszabásában az ingadozást. Reményeket keltenek szerencsétlen emberekben, a kivándorlók megszerzik a vízumot és jóállást, megváltják vagyonuk maradványaiból a hajójegyet, de mire eljutnak a délamerikai partvidékre, a határokat már zárva találják. A földrengéstől sujtott *Chile* még nemrég hirdette: Minden hasznos ember előtt, faji és vallási különbség nélkül, megnyitja kapuit. Néhány hónappal később egy évre felfüggesztette a bevándorlást. *Uruguay* 1938-ban 3000 ember letelepedését engedélyezte, most pedig még a *Paraguay*ba utazókat sem engedi át. *Brazília*, Dél-Amerika felének ura, Eviánban évente 10,000 menekült befogadására ajánlkozott. A HICEM jelentése szerint 1938-ban 500 zsidót fogadott be. Egész Dél-Amerika 1938-ban kb. 15,000 emigránsnak nyújtott menedéket, ebből 4519 Argentínának jutott. Buenos Aires, a déli félgömb legnagyobb városa, egyúttal a legnépesebb zsidólakta hely is. Itt ragad a legtöbb bevándorló, bár ez országban az ICA többévtizedes gyarmatai mezőgazdasági településre mutatnak példát. Hirsch báró emlékét őrzi nevében Mauricio és Baron Hirsch, ezek környékén növekedik most a parasztgazdaságok száma. Zárt tömeges települést a délamerikai államok nem engedélyeznek. *Argentina* és *Brazília* feloszlatták a külföldi szervezetekkel kapcsolatos egyesületeket. Minden nemzeti szocialista szervezkedést ily módon akarnak megakadályozni. A limai pánamerikai kongresszuson visszautasítottak minden idegen beavatkozást. A független délamerikai államok

idegenkedése miatt a földrész egyetlen gyarmatterületén, Guayanában, angol és holland földön próbálkoznak majd nagyobb zsidótelepítéssel. Közép-Amerikában Mexiko spanyol menekülteket fogad be nagyobb számmal. Cuba szigete, mint az Unió előszobája, csábította a kivándorlókat, de a St. Louis-hajó utasainak szomorú sorsa elriasztólag hat. A Dominicana-köztársaság lehetőségeit expedíció kutatja. A brit birodalom legrégebbi dominiumának, *Canadának*, természeti gazdagága még sok embernek biztosíthatna megélhetést, de egyelőre csak mérnököket és vegyészeket fogad be.

A *Délafrikai Unió* szigorú bevándorlási törvényei elérték céljukat. Emigránsok nem igen juthatnak már oda, de a zsidóellenes agitáció e dominium területén a már meglévő zsidó lakosság ellen fordul. Ez év márciusában került benyújtásra az Unió parlamentjében a nacionalista Louw indítványa, hogy az 1930. január elseje óta bevándorolt zsidókat utasítsák ki. Áprilisban tárgyalták az indítványt és 81—17 arányban hat hónapra elnapolták a döntést. Johannesburgban, a dominium legnépesebb városában, zsidók ellen irányuló tüntetések voltak, 1938. novemberében a zsinagógákat a rendőrségnek kellett őriznie. A középeurópai rengési középpontból kiinduló hullámok gyorsan haladnak tovább. A *Kenya* területén tervezett zsidótelepülés ellen máris tiltakozott az odavándorolt hinduk szövetsége. *Észak-Rhodéziának* zsidókkal való benépesítése — így hangzik az érvelés — akadályozná e területnek Dél-Rhodéziával és a Nyassza-földdel tervezett unióját. Amit Pirow, délafrikai miniszter, európai látogatása során mondott, az a fekete földrészre is áll: A világon

több mint elég lakatlan és letelepülésre alkalmas terület van, azonban hiányzik az a készség, hogy az emberek valóban áldozatot is hozzanak.

Embergyűlölő kontinensként jellemzik *Ausztráliát*. E néptelen déli földrész idegenkedik bevándorlók befogadásától. A katonai megbeszélések, amelyek az elmúlt hónapokban az újzealandi Wellingtonban folytak, meggyőzhették a népet, milyen veszélyeket rejt magában e gyéren lakott földrészre a túlnépesedett keletázsiai tengeri hatalom szomszédsága. Mégis csak egyéni bevándorlást engedélyez. Hetenként 3—4000 kérvény érkezik az ausztráliai kormányhoz. Már százezerre növekedett az elintézetlen folyamodványok száma. Most Londonban, az Australia-House-ban létesített hivatal vizsgálja a kérvényeket, de a végleges döntés Canberrában történik. Ausztrália megbízottja Eviánban jelentette, hogy a következő három évben csak 15,000 németországi menekültet fogad be, mert nem veszélyeztetheti őslakossága lét- és munkafeltételeit. A bevándorlás első éve után már bevallotta a kormány, hogy a bevándorlók sok tőkét hoztak és az ország iparát fejlesztették. 20 új ipart honosítottak meg.

A közép-európai, különösen a bécsi emigráció pánik-szerű jellegét az mutatja, hogy az utolsó hónapokban az Unió után a legnagyobb számú kivándorlás *Sanghaj*-ba irányul, Kína legnépesebb városába. Havonta most már 3000, nagyrészt vagyontalan menekült érkezik ide. Számuk rövidesen — így mondja a jelentés — 25,000-re emelkedik. Békés időkből a negyedfélmillió forgalmas város és a 400 millió birodalom fel tudta

volna szívni a bevándorlókat, de a kétéves háborúban pusztul Kína gazdasági élete. A Távol-Kelet zsidó segítőbizottsága fáradozik a menekültek érdekében, ezeknek nyolcvan százaléka támogatásra szorul. Különösen a Sassoon-család hoz nagy áldozatokat. Az amerikai zsidóság segítségét is kéri a támogató munkához. Hiába intéznek felszólítást, ne tóduljanak Sanghajba, mert nem igen találnak ott megélhetést, mégis tovább tart a beözönlés, csupán azért, mert oda nem kell beutazási engedély. A megszorultak valahol rést találtak és ott törnek be. A kínai városok engedményes területeit azonban éppen most fenyegeti a japán támadás.

Az elmúlt év tragikus vonása, a kivándorlásra kényszerült tömegek megnövekedésével szemben, a befogadásra alkalmas területek szoros elzárkózása, és ehhez járul még, hogy kétségessé vált a Nemzeti Otthon jövője *Erec Izrael* földjén.

1938. augusztus 3-án távozott Palesztinából a Woodhead-bizottság, mely Palesztina felosztásának lehetőségeit, a Peel-bizottság tervét tanulmányozta. Sir Herbert Mac Michael főbiztos nyugalomra és türelemre inti a lakosságot, míg az ország jövőjéről a döntés megtörténik, de a terror még erősebben fellángol. Szeptember közepén Jeruzsálemtől északra, Ramallah mellett, két napig formális ütközetet folytatnak a felkelők az angol katonaság ellen. A polgárháború legnagyobb összeütközése ez. A terroristák megfélemlítő befolyását mutatja, hogy parancsukra az arab városi lakosság néhány napon belül leveti a megszokott tarbust; így nevezik Palesztinában a fezt. A keffije-t hordja a lószőrgyűrűvel, az adjel-lel, a fellah nemzeti fejjeseletét.

Terror-cselekmények katonai állomáshelyek és középületek ellen gyakoriak. A bandák döntő küzdelemre készülnek, át akarják venni az uralmat. Már berendezkednek az országban. Adókat vetnek ki városok és falvak lakóira. A fellah-kat felszólítják, ne forduljanak az állami törvényszékhez, hanem a felkelőktől kirendelt bírákhoz. Jól felfegyverzett csapataik rettegést keltenek az országban. Sok helyen megszűnt a brit közigazgatás; a postai forgalom szünetel egyes községekben. A bankok nem merik helyiségeiket nyitva tartani. Október 2-án Tibériás külvárosába benyomult egy száztagú terrorcsapat, gyújtogattak és gyilkoltak. 21 áldozata volt a támadásnak, nagyrészt asszonyok és gyermekek. Július, augusztus és szeptember hónapjaiban 836 halottja volt a felkelésnek. Végre erélyesebb lépésre határozza el magát az angol kormány. A főbiztost Londonba rendelik, szélesebbkörű felhatalmazást kap a rend helyreállítására. Visszatérve, a High Commissioner katonai kormányzókat helyez a kerületek élére. Újabb csapatszállítmányok erősítik a megszálló hadsereget. A gyalogság már 18 zászlóaljat számol. Kezdődik «az ország visszafoglalása». Október 19—20-án Jeruzsálem Óvárosát tisztítják meg a felkelőktől. Ezt követi a többi város és az ország egyes részeinek vidékenként való átkutatása. Mihelyt a kormány erőt mutatott, az arab ellenállás megtört.

De Palesztina felkelői védelmezőkre találtak a szomszédos arab államokban. A Népszövetség szeptemberi ülésén Irak minisztere hangoztatja: Reméli, hogy nem történik meg Palesztina felosztása, mert az arab világ ellenzi. Egyiptom oly megoldást kíván, mely az arabok

jogaival számol. Szaud-Arábia trónörököse Párizsban úgy nyilatkozott, hogy a palesztinai események az összes arabokat foglalkoztatják. A kairói pánarab-kongresszus, amely október 8-án gyűlt össze, Szíria és Palesztina kérdéseivel foglalkozott. Az alexandrettei szandzsák önállósítása és Palesztina tervbevett felosztása ellen tiltakoztak. A kongresszus elfogadta az iraki külügyminiszter követeléseit: Palesztina önálló egységes állam legyen, mely kizárja a zsidó Nemzeti Otthon megalakulását. A zsidó bevándorlás szűnjön meg. A brit érdekeket tekintetbe veszik. A kongresszus küldöttsége Londonban átadta határozatait. Az angol sajtó már akkor közölte: Palesztina felosztásának tervét elejtették, mert az arab világ ellenzi. Weizmann, a cionista szervezet és a Jewish Agency elnöke, Antwerpenben és Amsterdamban mondott beszédeiben szükségesnek tartja kijelenteni: Sohasem adjuk beleegyezésünket oly megoldáshoz, mely a mi tömegeinket megfosztaná a Palesztinába való bevándorlás reményétől. Többmillió zsidónak Palesztina az egyetlen reménye. November 9-én közölte az angol kormány a Woodhead-bizottság jelentését és hozzáfűzött nyilatkozatában kimondja, hogy az önálló arab és zsidó állam megalkotásának Palesztinában nagyobb politikai, közigazgatási és pénzügyi nehézségei vannak, semhogy a felosztás gyakorlatilag megvalósítható volna. Jobb megoldás keresésére a kormány, mihelyt lehetséges lesz, összehívja tanácskozásra Londonba a palesztinai arabok, a szomszédos államok, továbbá a Jewish-Agency megbízottait. Külön kiemeli a nyilatkozat, hogy a bevándorlás kérdése is a tanácskozások tárgya lesz. Ha pedig ez

a kerekasztal-konferencia sem vezetne arab-zsidó megegyezésre, akkor az angol kormány a maga elhatározásából dönt majd Palesztina jövőjéről. Mac Donald gyarmatügyi miniszter, ki a nyár folyamán másfélnapos látogatást tett Palesztinában, éppen november tizedikén közölte a rádióban az angol kormány döntését.

A németországi szomorú események után a jisuv úgy érezte, segítséget kell nyújtania szerencsétlen testvéreinek. 100,000 ember bebocsátását követelte. Elsőnek 10,000 gyermeket óhajtottak elhelyezni az országban. Az osztrák zsidók megsegítésére alakult mozgalmat kibővítették és most mint «Pidjon Svujim» a német, majd március után a csehországi zsidók megszabadítását is kitűzte feladatául. Fájdalmasan hatott, hogy a kormány az engedélyezett bevándorlási schedule-n nem változtatott. Többszöri halasztás után kezdődött meg a londoni értekezlet a St. James-palotában. Külön-külön volt kénytelen a kormány tanácskozni az arab és a zsidó küldöttekkel. Nem sikerült őket a közös tanácskozási asztalhoz ültetni, sőt a palotának más és más bejáratát kellett részükre kijelölni. Március közepéig húzódtak el a tárgyalások, de megegyezés nem jött létre. Anglia most már belátása és mérlegelése alapján határozott és ezt a határozatát közölte az arab és a zsidó megbízottakkal. Döntésében befolyásolták a világpolitikában beállott változások, az angol világbirodalom érdekei, az a törekvése, hogy az arab államokkal is erősítse a kiépített béke-arcvonalat és visszatartsa a Közel-Kelet államait a tengelyhatalmak felé hajlástól.

De döntésének nyilvános közlésével május közepéig késett. Lesújtó hatása volt a jisuvra, mikor május

17-én este a jeruzsálemi rádió, többszöri megszakítástól megzavarva, ismertette a kormány új politikáját tartalmazó Fehér Könyvet. Nem érte váratlanul és meglepetésként a zsidóságot, de az utolsó percig remélték, hogy a kormány változtatni fog elhatározásán. A cionista vezetőség még május 3-án figyelmeztette a kormányt, mily súlyos következményei lehetnek annak a politikának, mely a Balfour-deklarációval és a mandátumban vállalt kötelezettséggel ellentétben van. «A zsidó nép, különösen Palesztina zsidósága, szembeáll oly kormányzattal, mely egyetlen reményét is megsemmisíti. A palesztinai bevándorlás a korlátozások ellenére sem szűnik majd meg és a kormány az újjárendezést csak a szuronyok erejével, zsidó vér ontásával tudja majd megvalósítani. Kéri a kormányt, ne sértse meg kötelezettségét a zsidó nép iránt, segítse történelmi földjén Nemzeti Otthona felépítésében.»

A Fehér Könyv az arab követeléseknek kíván eleget tenni azzal az ígérettel, hogy tíz éven belül megalkotja a független «palesztinai állam»-ot s addig is fokozatosan kiépíti az önkormányzatot. A zsidó bevándorlás a következő öt esztendőben addig emelkedhetik, míg az összlakosság egyharmadát eléri. Ennek megfelelően 1939. április elsejétől számítva 75,000 zsidó vándorolhat be az országba öt év alatt. Évenként 10,000 személy certifikát alapján; a többi 25,000 mint menekült jöhet, ha ellátása biztosítva van. Öt év eltelte után zsidóbevándorlás csak az arabok hozzájárulásával engedhető meg. A földvásárlások szabályozására a főkormányzó végleges felhatalmazást kap; bizonyos területeken megtilthatja és korlátozhatja azokat.

Nagy tüntetések és éles tiltakozások követték azonnal, május 18-án, a Fehér Könyv kihirdetését. «Sabbaton», általános tiltakozó sztrájk, juttatta kifejezésre a jisuv érzését. Tüntető felvonulásokat rendeztek, népgyűléseken felolvasták a Vaad Leumi, a nemzeti tanács, hadüzenetét. A zsidó jisuv azt hirdeti a világnak, hogy ezt az árulást nem tűri. Harcolni fog a végsőkig e politika ellen. Nem ismeri el a bevándorlás korlátozását. «Nincs a világnak hatalma, amely az ősök földjére való bevándorlás természetes jogában testvéreinket akadályozhatná. A hontalan nép megtalálja majd az idevezető utat és minden zsidó ez országban testvéreit szívesen fogadja. A mi hontalan népünk e földet verejtékével és vérével termékennyé fogja tenni. Nincsen hatalom, mely ettől visszatarthatná. A zsidó nép egységes a szabadságért való küzdelemben és nem veti magát alá oly politikának, melynek célja a zsidó népet utolsó reményének megsemmisítése. Esküvel fogadja: Cion miatt nem hallgatok és Jeruzsálem miatt nem nyughatom.»

Megrázó erővel hatott, mikor Jeruzsálemben, Jeschurun-templomában az országos főrabbi, dr. Herzog, a tiltakozás jeléül összetépte a szószéken a Fehér Könyv egy példányát. A tüntető menetekben Jeruzsálem, Tel-Aviv és Haifa útvonalain ott haladtak a jisuvnak különböző korú, származású, pártállású és vallási irányzatú csoportjai. A jámborok a Fehér könyv fekete napját bőjttel súlyosbították és — Ijjár hónapjának előestéje lévén — Jom Kippur-Katan-imával fejezték be. Küzdelemre készült fel a jisuv ifjúsága. A 18—35 évesek lajstromoztatták magukat: «A nép vezetőinek

parancsára minden feladatra rendelkezésre állunk.» Százezren jelentkeztek az országban, férfiak és nők. A fegyelmezett tüntetések és felvonulások rendjét Tel-Avivban és Jeruzsálemben megzavarták a cionista szervezetten kívül álló csoportok. Az állami épületek ellen intéztek támadást, romboltak, gyújtogattak. A rendőrségnek kellett beavatkoznia. Jeruzsálemben egy angol rendőr életét is veszítette.

A Fehér Könyv május 22—23-án az angol parlament elé került. Elítélő bírálóban volt része, az alsóházban 179-en szavaztak ellene, 268-an fogadták el. A lordok házában Lord Samuel javaslatot tett, hogy Palesztina lépjen szövetségre a szomszédos arab államokkal; akkor nem aggaszthatja majd az arabokat a zsidóság számának megnövekedése a Jordántól nyugatra eső területen. Canterbury érseke szintén a föderatív megoldást ajánlotta az arab államokkal. Palesztinán belül önálló arab és zsidó tartományok legyenek. «Számolnunk kell azzal, hogy a zsidó közösség ellenállása a kormány javaslataival szemben makacs és elkeseredett lesz. Nem tudja megérteni, miképpen fogják majd a cionisták Palesztina zsidóságát erőszakos cselekedetektől és passzív rezisztenciától visszatartani.» London után Genf foglalkozott a Fehér Könyvvel. Mac Donald, gyarmatügyi miniszter, június 15-én ismertette a mandátum-bizottságban az új tervezetet. A bizottság három napig tárgyalt Palesztina ügyeiről. E tárgyalásokról hivatalos közlemény nem jelent meg, amire eddig nem volt példa, de köztudomásúvá vált, hogy a bizottság többsége nem tartja a mandátummal összeegyeztethetőnek a tervezett intézkedéseket. A Népszövetség

tanácsa szeptemberben foglalkozik majd a Fehér Könyvvel.

A brit kormány azonban már most sietett a végrehajtással. A Fehér Könyv alapján történt a nyári félév bevándorlási engedélyeinek kiosztása és június 29-én a hivatalos Palestine Gazette közölte azt a rendeletet, mely szerint a főkormányzó május 18-ig visszamenő érvénnyel korlátozhatja és szabályozhatja a földvásárlást. Ilymódon lépett életbe a Fehér Könyv. E politikával szemben dolgozta ki a Vaad Leumi a «non cooperation» és a polgári engedelmesség megtagadásának, a «civil disobedience» programját, amelynek azonban csak védelmi jellege van. Közigazgatási és gazdasági tekintetben függetlenítik magukat az államhatároltól. De erőszakos, támadó jellegű és az arab terroristák eljárását utánzó cselekedetekre ragadtatja magát az ifjúság egy része. Véres bombamerényletek fordultak elő a vegyeslakosságú városokban, Jeruzsálemben és Haifában, az arab piacokon, kávéházakban és mozikban. A Haifa piacán június 19-én történt robbanás 22 halálos áldozatot követelt. Tel-Aviv határában egy napon 13 agyonlőtt arab holttestét találták. A jisuv vezető emberei, a rabbik, az egyetem tanárai, a munkásszervezetek és a telepések egyesületei kemény, elítélő szavukat hallatják azok ellen, akik ártatlan emberek vérént ontják. Lo thircach! Ne ölj! «Az ősi nép ifjúságából származó parancs kötelező ma is, mint hajdan.» Véres tettekkel bemocskolják az országépítés erkölcsi alapját. Nemzeti jövőnket nem akarjuk ilyen harcmodorral felépíteni. Emlegetik Achad Haam kijelentését 1922-ből a terror-cselekmények ellen: «Ha így jön

a Messiás, ám jöjjön, de nem kívánom látni.» Kérlelik a rendbontókat, tartsák meg az önfegyelmet, a havlagát, amelyet három éven át annyi véres áldozat árán megőriztek. A hároméves arab terror után így most a zsidó ellen-terror szedi áldozatait, mert a véres merényletek nem szűnnek meg.

Nyugtalanság és a biztonság hiánya zavarja már évek óta a jisuv építő munkáját, de ennek továbbhaladását feltartóztatni nem tudja. Az elmúlt esztendő is mutat fejlődést. Egy ország gazdagságának legfőbb alapja emberanyaga. A bevándorlás erősíti Palesztina anyagi helyzetét. 1938-ban 12,868 zsidó bevándolót számolt az állami bevándorlási hivatal. Az 1939. év első négy hónapjában már közel 10,000-ren jöttek. A «menekültek alija-ja» nevet adták ez utóbbi bevándorlásnak. A jisuv szeretettel fogadja az illegálisok, a beutazási engedély nélkül jövők beözönlését is; nem ismernek el illegális bevándorlást. A dacosak, a vakmerők, mapilim-nevet adták azoknak, akik rozoga, kiselejtezett kis gőzösökön, könnyű vitorlásokon emberfeletti nélkülözések között heteken, sőt hónapokon át tartó hanyatások után jutnak el Erec Izrael földjére. 1939 tavaszi hónapjai óta egyre növekvő számmal jönnek az illegálisok. A kormány egyideig engedett a jisuv követelésének, befogadta őket, levonva létszámukat az engedélyezett certifikátok sorából. De újabb és újabb hajók jöttek zsúfoltan lengyel, román, cseh és magyar zsidó kivándorlókkal. Volt már hét, hogy 2000-en jöttek. Számuk a következő téli félév bevándorlási hanyadát is kimeríteni látszik. A kormány telhatalmazásából azért a főbiztos júliusban a bevándorlást 1939. október elsejétől 1940. már-

cius 31-éig teljesen felfüggesztette. «Hogy ennek az időnek leteltével ismét megkezdődhetik-e az engedélyek kiadása, — mondotta a gyarmatügyi miniszter a parlamentben — az attól függ, miként alakulnak a viszonyok a törvénytelen bevándorlás tekintetében.» Az őrnaszádok számát a tengerparton szaporították és ezek úzik most el a Nemzeti Otthonuk felé igyekvőkkel telt hajókat. A jisuv július 18-án sztrájkot rendezett a bevándorlás felfüggesztése miatt és tovább küzd az illegálisokért.

A menekültek alija-ja sok olyan egyént hozott Palesztinába, kik sem testileg, sem szellemileg nincsenek felkészülve, hogy gyorsan beleilleszkedhessenek az országban rájuk váró munkára. Chaluci nevelésben nem volt részük. Palesztina pedig nemcsak egyik menedéke akar lenni a kivándorlásba hajszoltaknak, hanem a megújuló zsidó szellemiség hona is. Új, egészségesebb zsidó ember típusát kívánja az ország megteremteni, azért nagyjelentőségű az ifjúságnak minél nagyobb számú átplántálása Erec ősi talajába. A gyermek- és a 15—17 évesek ifjúsági-alija tagjainak növekvő száma és a sok diák-certifikáttal jövők adják meg erre a lehetőséget. Az utolsó nyári félévi kvóta 2660 beutazási engedélyt juttat e csoportoknak. A jisuv szervekedik a külső támadások és a belső rend fenntartására. A ghaffirok, a segédrendőrök, száma megközelíti a 10,000-es létszámot. A «Kofer Hajisuv» nemzetvédelmi alapul kíván szolgálni. A telepeket ellátják a védelem eszközeivel. Inkább a belső rendet óhajtja óvni a polgárőrség, a Mismar Ezrachi megalakulása a városokban. Az ország gazdasági élete kell, hogy a földművelés-

ben gyökerezzék. Ussischkin, a Keren Kajemeth Lejiszrael vezetője, 75-ik születésnapján meglelégedéssel állapíthatta meg, hogy a terror három esztendejében is évenként átlag 34,000 dunammal növekedett a zsidó földtulajdon. 38 új telep keletkezett és egyetlen megszállott helyet sem adtak fel. 28%-a a jisuvnak mezőgazdasággal foglalkozik. Az elmúlt évben újabb települések keletkeztek Sáron-síkságán, Beth-Sán körül és folytatódott Galilea birtokbavétele. Chanita-tól keletre a Hasómer Hacair megalapítja Chirbeth Cemach-telepét, és az ország legészakibb részén a Hermon alján, a Jordán forrásvidékén, Dán törzsének egykori területén, két pontot szállnak meg — Dafnét és Chan a Dvirt — mint Ussischkin várának, Mecudath Menachem Ussischkin, két erődjét. Kizárólagosan zsidó munkára alapította mezőgazdaságát a jisuv és teljes önellátásra törekedett a terror évei alatt, nagymértékben fokozva a főzelék-, tej- és tojástermelést. Tel-Aviv lakossága meghaladja a 150,000-et, kikötőjének forgalma, Jaffa rovására, emelkedést mutat. A Jarkon-folyó közelében megnyílt az ország harmadik repülőttere. Haifa lakosságának többsége már zsidó: 65,000 a 117,000-ből. Közelében a Kison-patakja mellett az Irak Petrol Co. nagy finomítójának építkezése folyik és új elővárosok keletkeznek az Émek Zebulonban. Beth-Izrael új műveltségét a régi zsidó kultúra alapján kívánja felépíteni Erec Izrael földjén. A Vaad Leumi kulturális osztálya a Biblia rendszeres olvasására szólítja fel a jisuvot. Egyöntetű beosztása szerint történeljék évenként az egész Biblia elolvasása. Jeruzsálem a vallási és szellemi központ. Egyetemének már közel

1000 hallgatója van. 125 tanára és kutatója folytat tudományos munkát. Az egyetem tanárainak vezetőszerep jut az új szellemiség kialakításában. Hugó Bergmann, a filozófus után most három évre A. L. Fränkelt, a matematikust, választották meg rektornak. Az egyetem munkáját támogatja a Nemzeti Könyvtár; 350,000 kötetével a Közel-Kelet legnagyobb könyvgyűjteménye. Ez év májusában adták át rendeltetésének a Skopus-hegyen az orvosi központot, mely klinikát, orvosi kutatóintézetet és ápolónőképzőt ölel fel. Az amerikai zsidóság nagylelkű adományaiból épült. Az ország művészeti élete virágzást mutat. A drámai színházak mellett a héber opera, Opera Ivrit, megtartotta első bemutatóját. A palesztinai zenekar vezényletét szívesen vállalják a világ legkiválóbb dirigensei. A testi erőt és ügyességet fejlesztik. A Vaad Leumi Testnevelési Központ megszervezésére adott megbízatást. Prágából Tel-Avivba került át a Makkabi-világszövetség vezetése. A helsinki olimpiáson ott lesznek Palesztina színei is: a kék-fehér zászló.

Továbbhalad-e majd e sokoldalú nemzetkeltő munka, vagy itt is lángba borítja-e a zsidóságnak minden alkotását a gyűlölet gyújtó kanóca, mely az elmúlt évben annyi zsidó szentélyt elhamvasztott és oly sok testvérünket földönfutóvá tett — nem tudjuk. Csak felszakad bennünk a kérdés: Őr, hol tartunk este? Őr, hol vagyunk az éjtszakában? Somér, ma-milajla? Somér, ma-milél?

Befejezésként foglalkozunk a magyar zsidóság életével az elmúlt esztendőben. Sorsában mélyreható változást látunk. Másfélszázados fejlődése éles törést szen

vedett; jogegyenlősége megszűnt. Már az 1938. évi XV. tc. a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról súlyos sérelmét jelentette a jogegyenlőségnek, az 1939. évi IV. tc. a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról pedig megsemmisítette azt polgári és politikai jogok tekintetében.

Sajátos, egyedülálló jelensége a zsidókérdés magyarországi megoldásának, hogy alkotmányos úton kívánják azt rendezni, országgyűlési tárgyalások alapján létrejött törvényekkel igyekeznek e problémát megoldani. A magyar politikai élet «centrális kérdése» volt ez az elmúlt esztendőben. A törvényhozást, a sajtót, a közvéleményt hónapokon át ez foglalkoztatta. «Ennek az egyetlenegy kérdésnek baziliszkus szeme igazta meg az egész magyar társadalmat.»

1938. június óta jelentek meg a társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának biztosításáról szóló törvény, az első zsidótörvény végrehajtásával kapcsolatos rendeletek. Először adatszolgáltatásra kötelezték a vállalatokat és kamarákat. E bejelentések alapján közel 16,000, értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidó vesztette volna el állását 1943. június 30-ig, aránylagos felosztás szerint, félévenként körülbelül 1500. Az ügyvédi, orvosi és mérnöki kamarákban már csak legföljebb 5%-át alkothatták az újonnan felvett tagoknak, hogy ily módon itt is visszaszorítsák a zsidók arányszámát 20 százalékra. A sajtó-, úgyszintén a színészi és filmművészeti kamara szervezéséről szóló rendeletek is megjelentek. E végrehajtási rendeletekre utalva jelentette ki a miniszterelnök kaposvári beszé-

dében szeptember 4-én: Ezzel betetőzést nyert a jogi szabályozás, amely az említett törvényjavaslattal indult el.

A müncheni megegyezést követő bécsi döntés visszajuttatta hazánknak a Felvidék magyarlakta területeit. A november 12-én kihirdetett XXXIV. tc. szavai szerint: «A magyar haza bensőséges örömmel üdvözli és a szerető anya meleg gondoskodásával öleli keblére sokat szenvedett visszatérő véreit.» Az egymilliónyi visszatért magyar között 78,000 a zsidók száma. A zsidókérdés evvel ismét «akuttá» vált. November 15-én mutatkozik be az újjáalakított Imrédy-minisztérium a kormánypártban és akkor hangzik el ott a miniszterelnöki bejelentés: «A visszanyert felvidéki területekkel a zsidók arányszáma, amely amúgyis kedvezőtlen volt, még kedvezőtlenebbé vált és a keletről való beszivárgás kapuja még tágabbra tárult szét. Tehát nekünk — mondja a miniszterelnök — ebben a kérdésben eddig vallott felfogásunkat bizonyos mértékben revízió alá kell vennünk.» A miniszterelnök felszólítására a párt — úgy mint 1938 márciusában — bizottságot küld ki ennek a kérdésnek megismerésére, valamint a szükséges intézkedések előkészítésére.

Az évek óta folyó izgatás új tápot keresett. Rágalmakat terjesztenek a kisvárdai titkos zsidó rádió-leadó állomásról, majd a mátészalkai gyűjtésről cseh-szlovák katonai célokra. Kielezik a vádat felvidéki testvéreink ellen: «A zsidóság opportunusból felvett magyarságát, mihelyt előnyt nem jelentett számára, egyszerűen levetette». A 78 ezer közül 52 ezer zsidó nemzeti-ségűnek vallotta magát 1930-ban. A magyar zsidóság

fel sem ocsúdott még az 1938. évi XV. tc. sújtotta csapástól, még fel sem készült a 20%-os korlátozás folytán kenyértelenné váltak megsegítésére és ifjúságának más pályára vezetésére, mikor újabb és sokkal nagyobb méretű korlátozások bevezetéséről terjedtek el a hírek. Kósza mende-mondák elég okul szolgáltak a gyöngéknek és ingadozóknak körünkben, hogy a hitehagyásban keressenek oltalmat a fenyegető veszély elől. 1938-ban több mint 8000 kitérés volt Magyarországon. A magyar zsidóság 2%-a vált ki a közösségből. Oly tömegben történt jelentkezésük a keresztény egyházaknál, hogy főpapjaik aggodalommal szemlélték e jelenséget. A hercegprímás pásztorlevele meg is állapítja: «E lépésre bizonyára az idő viszontagsága is sarkalja őket».

December 23-án, az év utolsó parlamenti ülésén, terjesztette be az igazságügyminiszter a zsidóság közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló javaslatot, a második zsidótörvényt. E javaslat nemcsak szűkíti az 1938. évi XV. törvénycikkben túlmenően a zsidók számarányát a szellemi életben 6%-ra, az ipari és kereskedelmi vállalatokban 12%-ra, de sokkal meszebbmenő intézkedéseket is tartalmaz. Az első zsidótörvény alkotói még azt állíthatták: «Egyetleneg zsidó magyar állampolgár egyetleneg közjogát nem érinti a törvény», a második javaslat már ismer «közjogi korlátozásokat», közjogi gettót létesít. A zsidók az általános országgyűlési képviselőválasztások után, országos lajstrom alapján, külön választanak maguk közül országgyűlési képviselőket. A zsidó nem lehet választás alapján tagja az országgyűlés felsőházának. A közhivatali képességet a zsidóktól megvonja. Bíró,

ügyész, tanár, tanító, királyi közjegyző, bírósági becsűs nem lehet. Munkásintézmények vezetőségében nem foglalhat helyet. Állami egyedárúság alá eső cikkek árusítására engedélyt nem kaphat. Újabb elhelyezkedésüket a gazdasági életben lehetetlenné teszi az, hogy iparigazolványok kiadását zsidók részére megtiltja mindaddig, amíg a részükre már kiadott jogosítványok száma községenként a hat százalék alá nem esik. Megszorítja a zsidókra nézve a magyar állampolgárság megszerzésének lehetőségét, módot ad az 1914. július hó első napja utáni honosítások felülvizsgálására. A javaslat a zsidó problémát faji problémának fogja fel, meghatározza, kit kell a törvény szempontjából zsidónak tekinteni, még ha nem is tagja az izraelita hitfelekezetnek, «a külföldi törvényekben kialakult állásfoglaláshoz hasonlóan». Az első zsidótörvény alkotója még azt írta: Magyarországnak elég gazdasági ereje van ahhoz, hogy az állásukat vesztett embereket «ne dobja az utcára». A második már felhatalmazza a kormányt a zsidók kivándorlásának előmozdítására.

A törvény indokolása magyarázza, miért vált szükségessé a zsidók térfoglalása elé erősebb gátat vető törvényjavaslat előterjesztése. Kül- és belpolitikai okokat sorol fel erre vonatkozólag. A zsidóság zárt fajiségének rajzát adja. Geopolitikai és történeti érveket sorakoztat fel. A zsidóság európai helyzetében Magyarországra is kiható, igen nagy jelentőségű változás állott be. Amíg ugyanis az 1938. évi tc. megalkotása előtt egyedül Németország tett a zsidók kiszorítására erélyes intézkedéseket, azóta Európa sok más állama lépett erre az útra, mert felismerték: «A zsidó sajátos, minden

néptől élesen elkülönülő népcsoport... Évezredek óta élettani és lelki elkülönülésben él... Faji, élettani, lelki, szellemi és érzelmi egység... Idegenek maradnak a népek összességének és minden nemzetnek testében. A zsidó fajiság az 1938. év folyamán több európai államot készítetett arra, hogy őket a nemzet életéből lehetőleg kiszorítsa. Németország után Lengyelország, Cseh-Szlovákia, Jugoszlávia(?) és Románia egyaránt megindították a zsidóság térfoglalásának visszaszorítását. Erre az útra lépett Olaszország is. Hazánkat tehát 200 (?) milliónyi hatalmas népgyűrű veszi körül, amely a zsidóságot magából kiszorítani igyekszik.» Intézkedéseket kell tenni, hogy e népgyűrűből ne induljon meg a beözönlés hazánkba. Ne nyujtson ez az ország számukra letelepülési lehetőséget. Magyarország a Kelet és Nyugat határán fekszik, ennek következtében a keleti zsidóság vándorútján nyugatiasodásának első állomása lett. A földrajztudós minisztertől származik az indokolásnak az a része, amely kifejti, mi itt egy keleti származású zsidósággal állunk szemben, viszont a nyugati államokhoz hasonló módszerekkel dolgoztunk, liberális módszerekkel kezeltük a kérdést, ebben van a magyar probléma nehézsége.

A belső okok felsorolásában olvashatjuk, hogy az 1938. évi XV. tc. végrehajtásának első szakában kiderült, a törvény intenciói nem fognak elég hatályosan érvényesülni. A zsidók számaránya a kivételek következtében lényegesen 20% fölé emelkedett. A zsidók részéről nem mutatkozott kellő megértés. Adatbejelentéseik megbízhatatlanok voltak. A felvidéki területek visszacsatolása következtében az ország zsidó

lakosságának száma nagyobb arányban emelkedett, mint amilyenben az ország összes lakosságának száma gyarapodott, «ami a zsidókérdést erősen kiélesíti». Önző vagyoni érdekből elkövetett bűncselekmények, külföldi fizetési eszközökkel űzött visszaélések elkövetői «csaknem kizárólagosan zsidók». A nagy szociális programnak végrehajtásában gátló tényező a zsidóság túlzott gazdasági térfoglalása. A zsidóság jellemrajzából és mai európai helyzetéből következik: a zsidókérdést egy-egy állam egymagában megoldani nem tudja, a zsidókérdés nemzetközi jellegű kérdés, nemzetközi úton való megoldását alkalmas időben, alkalmas módon szorgalmazni kell.

A magyar zsidóság vezető emberei 1861-ben nem tartották magukhoz méltónak, hogy jogegyenlőségüket kérelmezzék az országgyűléstől, mert az őket megilleti. Most egy éven belül másodszor fordultak a magyar izraelita vallásfelekezet törvényes képviselői tiszteletteljes folyamodással a magyar országgyűlés két házához, kérve a jogfosztó, alkotmányba ütköző javaslat visszautasítását. Jogi, szociális, erkölcsi érveket sorakoztat fel a kérvény, de a nyugodt okfejtést megszakítja a keserűség hangja: «Szabadjon végre nekünk is egyszer kimondani, hogy elvégre a mi hitünk, becsületünk és jogaink nem közpréda, melynek terhére lehet keresni a szociális bajok megoldását.» Hiába voltak a fölterjesztések, a nagy magyar hitközségek nyilatkozatai, melyek mindannyian a fájdalom hangján tiltakoztak a nemzeti közösségből való kizárás ellen. Röpiratokban igyekeztek felsorolni, mit tett a zsidóság a magyar szellemi és gazdasági életben. Hivatkoztak háborús

érdemekre, a 10,000 hősi halottra. Kiadták újra Bernstein Béla dr. könyvét a zsidók részvételéről a szabadságharcban. Összegyűjtötték a magyar egyházfők, tudósok, államférfiak nyilatkozatait a zsidótörvényről. A magyar zsidó értelmiség köréből alakult Társadalmi Munkabizottság fáradozott e felvilágosító munkában. A zsidó lapok épp akkor az új sajtókamarai intézkedések következtében megszűntek; helyettük most csak egyházi és hitbuzgalmi újságok jelenhetnek meg az Országos Irodák kiadásában, címükben is jelezve zsidó voltukat.

A tömegek elfogultsága, a felkorbácsolt szenvedélyek ellen meddő volt minden küzdelem. Megkezdődött a javaslat országgyűlési tárgyalása 1939. január hónapjában és május első napjaiban ért véget. A képviselőház bizottságában és plénumában elhangzottak beszédek, amelyek a magyar liberálizmus nemes hagyományaiból fakadtak. A magyar alkotmány védelmére keltek, tiltakoztak a fajteória és a vér mítosza ellen: «Ez a törvényjavaslat nem emberi és nem magyar». A parlament zsidó tagjai vitába szálltak az indokolás megállapításaival és bántó általánosításaival. De túlharsogta őket mind a vádaskodás és uszítás zaja, mely egyre féktelenebb lett. Február 3-án, péntek este, bombamerényletet követtek el a Dohány-utcai nagytemplomból távozó közönség ellen. Ez a statárium kihirdetését vonta maga után. E túlfűtött hangulatban történt, hogy a minszterelnök beadta lemondását, egyik ősenek zsidó származásával okolva ezt meg pártja értekezletén. A képviselőház együttes bizottságai ekkor már letárgyalták a javaslatot. A közjogi szakasz módosult:

A zsidók együtt választanak az ország többi polgárai-
val, de választójoguk korlátozott. Aktív és passzív
választójoguk csak akkor van, ha ők maguk és szüleik
— ha pedig ezek 1867. december 31-e után születtek,
az ő szüleik — Magyarországon születtek és azóta
állandóan Magyarország területén laktak. A bizottság
súlyosbította az eredeti javaslat több pontját, bevette —
a földreformtörvényt megelőzve — már e javaslatba
a zsidók birtok-képességének korlátozását. «Zsidót ösz-
szes mezőgazdasági ingatlanának tulajdonul, vagy kis-
bérletek céljára való átengedésre lehet kötelezni.»
A már állásban lévő zsidó bíró, ügyész, tanár, tanító
záros határidőn belül állását veszti a törvény szerint.

Az új miniszterelnök, Teleki Pál gróf, fenntartotta
az előző kormánytól benyújtott javaslatot, a bizott-
ságból a plénum elé vitte. «A nemzeti akarat oly erővel
nyilatkozik meg, — mondja programbeszédében a
képviselőházban a miniszterelnök — hogy a javaslaton
alig lehet mérsékelni.» A felsőházban pedig kijelenti:
semmi üldöztetés, semmi szádizmus, semmi gyűlölet
nem vezet, mikor a javaslatot támogatja. «Fájdalmas
kötelesség, amit el kell végeznünk.»

Már a képviselőház tárgyalta a javaslatot, amikor
a Kárpátalja visszatért a Magyar Szent Korona tes-
tébe. E területen 592,000 lakos közül 1930-ban 71,782,
12·1% volt a zsidó. Új kazárveszedelemről kezdtek
cikkezni. Bartha Miklós új kiadásban megjelent könyve,
«Kazárföldön», aktuális lett. Míg a Kárpátalja rutén
lakosságában a gens fidelissima-t ünnepelték, a zsidó-
kérdés hivatalos statisztikusa így ír: «Kárpátalján egy
olyan népelem is visszakerült Magyarországhoz, mely

legkevésbbé sem rokonszenves előttünk — és hozzá még éppen ez a része a történeti Magyarországnak az, ahol ez a nem kívánatos elem a legnagyobb arányszámban él az őslakosság között, értjük: az ott lakó zsidóságot». Kárpátalja visszatérése után a már általánosságban elfogadott javaslat részletes vitáját a képviselőház gyorsan lezárta. A felsőház többségében, Károlyi Gyula gróf csoportjában, megvolt a szándék, hogy enyhítsen a javaslaton. De Károlyi gróf meglepetésszerűen visszavonult a politikai élettől. «Igyekeztem — írja búcsúlevelében — a benyújtott zsidótörvénynek az ország egyetemes érdekeit legjobban sértő intézkedéseit kiküszöbölni.» Nem sikerült — félreállt. Éles és kemény bírálatokban részesült a javaslat a felsőházban főpapok, jogászok, a liberális kor emberei részéről. Emlékezetes marad Bezerédy István beszéde az új jobbágyságról — mintha az 1839—40-es országgyűlés nagy magyarjait hallottuk volna. A külföldi útjára készülő miniszterelnök kérte a felsőháztól a törvény elfogadását. «Azzal, hogy túlesünk ezen a javaslaton, azt hiszem, hogy a légköri feszültségnek egy részét meg fogjuk szüntetni.» A felsőház csak néhány módosítást eszközölt a kitértek és hadi-érdemesek javára. Különleges elbírálást akart biztosítani másfélszáz kivételezettnek. A felsőház módosításait a képviselőház nem fogadta el. Egyeztető bizottság kiküldetése vált szükségessé, mely végre megegyezést teremtett. A felsőház elejti a zsürit, mely 150 érdemes zsidót a törvény hatálya alól mentesíthetne. A képviselőház pedig elfogadja, hogy nem tekinthető zsidónak, aki 1919. augusztus elseje előtt keresztény hitfelekezet

tagja lett, amennyiben zsidó szülői vagy felmenői 1848. december 31-e előtt Magyarországon születtek. Az egyeztető bizottság módosításait most már hozzászólás nélkül április 28-án megszavazta a felsőház, május 3-án pedig a felosztatás előtt álló képviselőház elfogadta azokat. Május 5-én jelent meg a II. zsidótörvény az Országos Törvénytárban, mint az 1939. évi IV. törvénycikk és — május 5-ről keltezve — másnap olvashattuk a fővárosi házak falain és minden lakóházban is kifüggesztették «A zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról szóló 1939. évi IV. tc. közjogi rendelkezéseinek a kitűzött országgyűlési képviselőválasztásokkal kapcsolatban való végrehajtása» c. hirdetményt. A zsidó választóknak kötelező jelentkezéséről szólt és arról, mikép kell az új törvény szerint választójogosultságukat igazolni. Ez intézkedésekkel a magyar zsidóságnak közjogi, politikai egyenlősége, melyet 1867 óta élvezett, ténylegesen megszűnt. S mintha a hitközségek hivatása ezután nemcsak hittestvéreik felekezeti feladataival való foglalkozás lenne, felszólították tagjaikat, hogy legfontosabb közjogukat, szavazati jogukat, igyekezzenek megvédeni: szerezzék be a szükséges okmányokat. Igazolják ezekkel, milyen túlzottak azok a hírek, amelyek a zsidóságnak az elmúlt évtizedekben történt beszivárgásáról beszélnek. Valóban, fáradságot és költséget nem kímélve, ahol a hatóságok erre módot nyújtottak, igazolták bizonyítványokkal a szülők, nagyszülők, dédszülők magyarországi származását. Alig három hét állott rendelkezésükre az okmányok beszerzésére, és mégis egyedül Budapesten 45,000-en igazolták választójogosultságukat az új törvény szerint.

A miniszterelnök szegedi programbeszédében, amelylyel a választási hadjárat megindul, a zsidókérdést a választási agitációból ki akarta küszöbölni: «Nem titkoltam, hogy bizonyos vonatkozásokban szigorúbb felfogást vallottam, mégis most azt kérem: ezt a fejezetet egyelőre zárjuk le. Most már ne legyen ez a téma többé, mert vannak más feladataink is ebben az országban.» A pesti Vigadóban május 11-én azt a kijelentést teszi: A zsidótörvényt meghoztuk és ezzel a dolog törvényes részét lezártuk. Ne gondoljon tehát senki harmadik törvényre, nekünk most más dolgunk van. A végrehajtás meglesz. Nem lesz kegyetlen, mert ez nem magyar végrehajtás lenne, de következetes lesz.

A május 28—29. napján lefolyt választásokból megerősödve került ki a szélsőjobboldali ellenzék, melynek legfőbb agitációs szólama: a harmadik zsidótörvény követelése volt. Az új képviselőháznak csak egyetlen zsidó tagja van.

Addig is, míg a törvény végrehajtási utasításai elkészülnek, néhány már szükségessé vált intézkedésről van rendelet. A középiskolai tanulókra nézve is létesült numerus clausus. Az egyetemi felvételeknél alkalmazzák már a törvényben foglalt szigorítást. Az ügyvédi kamarák tisztikarából, a szakszervezetek vezetőségéből a zsidók kiválnak, a gazdasági életben — be sem várva a törvényt végrehajtó intézkedéseket — már gyakorlatilag alkalmazzák azt. Árukontingensek szétosztásánál, az állami osztálysorsjátékok főárusítóival szemben, közszállításoknál már minden szigorúan a törvény szerint folyik. A Felvidék visszacsatolt területein, amelyekre átmenetileg eltérő szabályokat állapít meg a

törvény, az iparigazolványok revíziója bizottságok útján történik és tömegesen vonják meg a zsidók jogosítványait. Az ügyvédek és orvosok igazolása legtöbbször gyakorlatuk felfüggesztésével jár. Az igazságügyminiszter ígéri a türelmetlenkedőknek, hogy a törvény végrehajtása valóban hatályos lesz és a végrehajtási rendelet augusztus hó folyamán megjelenik.

A magyar zsidóság közössége komoly feladat előtt áll. A törvény rendelkezései négy éven belül 60,000 keresőt fosztanak meg majd állásától. 200,000 ember megélhetését fenyegeti veszély, nem szólva a Felvidék és Kárpátalja zsidó tömegeinek gazdasági lehetetlenségéről. Erős, egységes összefogás és lelkes áldozatkészség szükséges a segítő munkához. Nem tagadhatja meg támogatását a kormány sem és az emberileg érző magyar társadalom. Az első zsidótörvény után a pesti zsidó intézmények Pártfogó Irodát létesítettek. 1939. január hónapjában ezt országosra alakították át. A Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája budapesti központtal és vidéki fiókokkal megnyílt. Legfőbb végrehajtóbizottságát a kongresszusi, ortodox- és statusquo-irodák vezetői alkotják. Az iroda feladata a magyar zsidóság szociális ügyeinek felkarolása: az átképzés, kiképzés, munkaközvetítés és kivándorlás intézése. A kisegyzisztenciák megsegítésére Gazdasági Takaré- és Hitelszövetkezet alakult. A nagy anyagi terheket jelentő munkához a magyar zsidóság most először kérte a külföldi nagy zsidó szervezetek segítségét. Egyének és családok kivándorlása indul meg. Csoportok tengerentúli elhelyezkedésére csak tervek vannak. A Palesztina iránti érdeklődés fokozódását mutatja a sékelfizetők

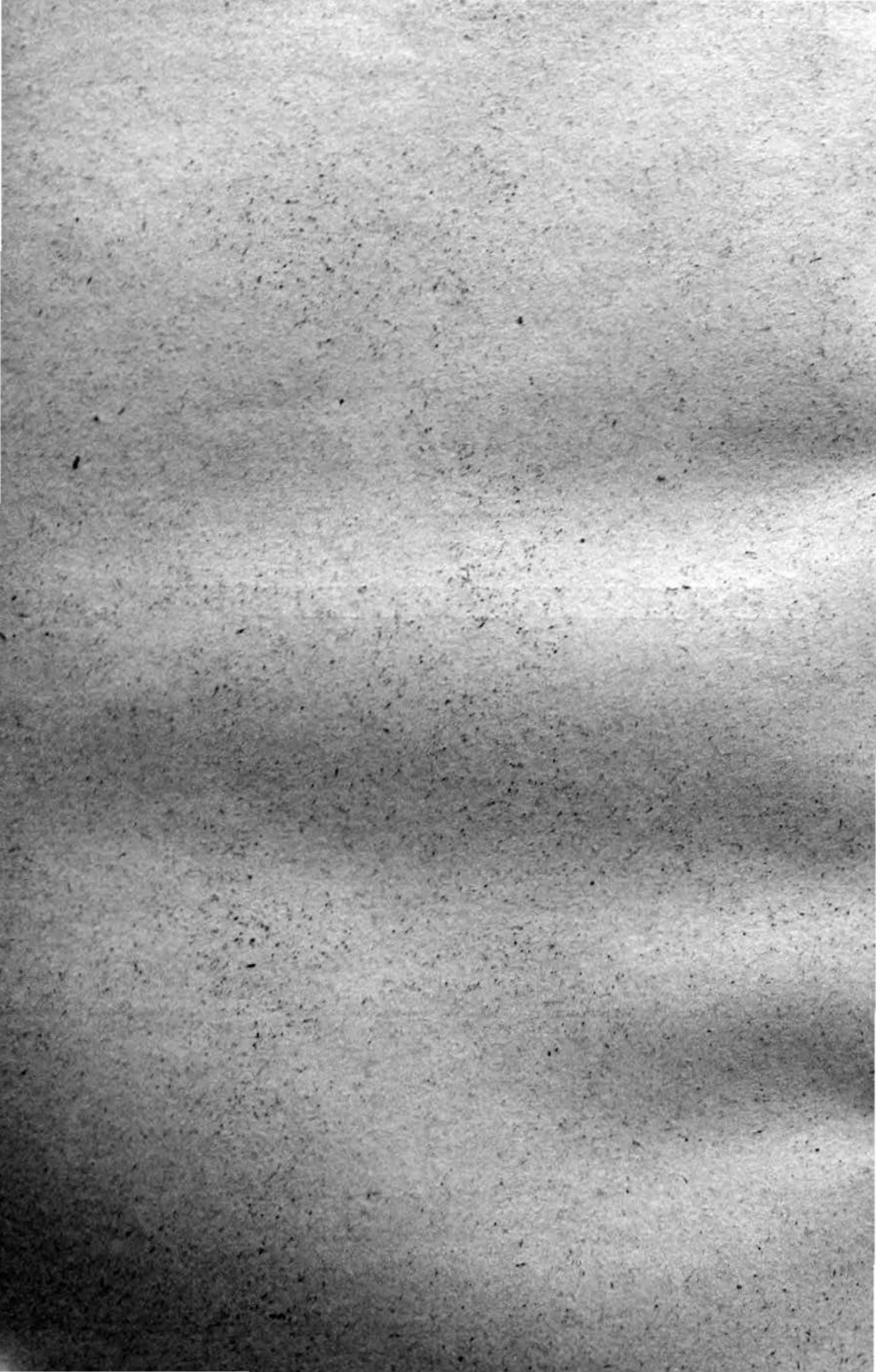
számának emelkedése. A kivándorlásban a magyar zsidóság csak végső menedéket lát. Itthon, hazájában, akar élni, ezen a földön, melyhez való százados kapcsolatait tanusítják az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat kiadásában ez év folyamán megjelent Okmánytár kötetei is. Nehéz anyagi gondjai közepett is nem adja fel a harmadik emancipációért való politikai küzdelmet. Reménykedve várja, hogy a magyar szívekben és a magyar elmékben ismét tért nyerjenek azok a fenséges eszmék, melyeknek érvényesülése a múlt században hazánknak a művelt nemzetek osztatlan rokonszenvét annyira megnyerte.

Csodaváró hittel jámbor elődeink mindig várták szomorú jelenükben a geulá-t, a megváltást, ha az idők sora beteljesedett, ha századvéghez jutottak. Ebben szeretnénk hinni mi is az 5700. év beköszöntésekor.

GRÜNVALD FÜLÖP.

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

Wertheimer Adolf elnöki megnyitója

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1939. június 27-én tartott közgyűlésén.

Tisztelt Hölgyeim és Uraim !

I.

A mai közgyűlésünkkel lezárt működésünk évébe esik *dr. Bacher Vilmos*, néhai társelnökünk halálának 25. évfordulója. Társulatunk önmagát tiszteli meg, midőn ez alkalommal a magyar zsidóság tudományos és irodalmi életére oly nagy hatású személyiségről közgyűlésünk napirendjének egyéb tárgyaitól elkülönítve kíván megemlékezni és az ülés bevezető részét egészen az ő dicső emlékének szenteli.

Két okunk is van erre. Az egyik az, hogy Bacher Vilmos volt az a férfiú, aki *dr. Kohn Sámuel* pesti főrabbival, *dr. Mezey Ferenc*cel, *Bánóczi József*ffel és a magyar zsidóságnak más kiváló vezető férfiáival együtt megtervezte az *Izraelita Magyar Irodalmi Társulat* megalapítását. A Társulat létrejövetele után nem elégedett meg az alapítás babérjaival, hanem előbb mint az irodalmi bizottság elnöke, később mint társelnök odaadó és komoly személyes munkával megszabta társulatunk működésének irányvonalait, koszorúba gyűjtötte az akkori idők kiváló zsidó tudósait és íróit. Határozottan megállapíthatjuk, hogy abban az időben,

amikor ő döntő befolyással volt Társulatunk vezetésére, felolvasásaink és évkönyveink színvonala is a legmagasabb volt. Ha jogunk van elhúnyta óta kifejtett működésünkre is bizonyos megalégedéssel visszatekinteni, ezt annak tudjuk be, hogy az a szellem és azok az elgondolások, amelyek őt irányították, ma is az élet erejével hatnak és befolyásolják azokat a férfiakat, kiknek felelősségteljes szerepük van Társulatunk tudományos életének irányításában.

Másik okunk, amiért dr. Bacher Vilmossal ma kegyelettel foglalkozunk, az, hogy ő mai szemmel alig felmérhető, kellően alig értékelhető külön nagy, tudományos klasszist képvisel. A mai nemzedék, hogy a költő szavaival éljek, «szédeleg», ha egyéniségéhez felpillantva, tudományos teljesítményeit valamennyire összefoglalni, áttekinteni megkísérli.

Társulatunk szempontjából legnagyobb érdemének azt látjuk, hogy ő volt az, aki a magyar zsidó tudományos irodalomnak megadta a nemzeti jelleget.

Evvel nem azt akarom mondani, hogy valamennyi munkáját magyarul írta. Sőt érdemének tartom, hogy műveinek jelentékeny részét németül, angolul, franciául és más nyelveken írta meg, mert ezzel közvetlenebbül irányította a világ figyelmét arra a nálunk folyó, nagy tudományos munkára, amely Budapestet a zsidó szellemi élet egyik legmegbecsültebb gócpontjává tette.

A magyar zsidó tudománynak Bacher által inaugurált nemzeti jellege hatotta át minden későbbi időkben is Társulatunk működését, nagyratartva az alapító fényes egyéniségét, őt állítva oda ragyogó példaképpen a következő nemzedéknek.

Bacher Vilmosnak nincsen szüksége arra, hogy mások biztosítsák nagy nevének fennmaradását. Erről ő maga gondoskodott már kora ifjúságában megkezdett munkásságával. Körülbelül 650-re tehető munkáinak száma s köztük kb. 40 olyan mű van, melyet az egész tudományos világban standard-munkának tekintenek. S nemcsak nagyméretű munkái, hanem kisebb értekezései is mindenütt nagy megbecsüléssel találkoztak; művei megmaradnak minden időkre forrásmunkákkul, amelyek Európában és Amerikában és — amit külön kell hangsúlyoznom — a szentföldi tudományos életben is termékenyítőleg fognak hatni a Biblia tudományára és a vele kapcsolatos tudományágakra.

Tekintélye külföldön olyan nagy volt és munkássága szerte a világban annyira elismert, hogy meg lehet állapítani, hogy a zsidó tudomány nemzetközi értékelése az ő korszakához fűződik.

Hogy Bacher mennyire él Társulatunkban, az éppen ma domborodik ki. Eddigi legnagyobb teljesítményünk úgyszólván az ő nevét viselő Biblia volt. Éppen ma jelenthetjük a t. Közgyűlésnek, hogy sajtó alatt van a héber szöveggel is ellátott magyarázatos Bibliánk, melynek alapja jelentékeny részben, a közreműködő munkatársak egyöntetű akarata szerint, a Bacher-Biblia.

Mint a Társulat jelenlegi elnökének kellett ezt nekem elmondanom Bacher Vilmosról. Beható tudományos méltatását Rabbiképző-intézetünk kiváló rektora, dr. Guttman Mihály vállalta.

Az én tisztem és Társulatunk kötelessége, hogy intézményünk iránti nagy érdemeiért kijáró hálánk

és köszönetünk kifejezésével mindig magasabbra élesz-
szük kegyeletes megemlékezésünknek még ma is felfelé
törekvő lángját.

II.

Bacher Vilmos emlékének szánt kegyeletes megemléke-
zésünk után engedjék meg, hogy áttérjek mai közgyűlésünk
tulajdonképpeni tárgysorozatára.

Legelőbb is őszinte sajnálattal kell bejelentenem, hogy
dr. Fischer Gyula, eddigi társelnökünk, előrehaladott korára
és egyéb nagy elfoglaltságára való tekintettel társelnöki
állásáról lemondott. E lemondást elfogadva, kedves köteles-
séget teljesítünk, midőn Társulatunk érdekében különösen
régebbi időkben kifejtett érdemes munkájáért őszinte
köszönetünket és elismerésünket a mai ülés jegyzőkönyvé-
ben is kifejezzük.

Jelentem továbbá, hogy utolsó közgyűlésünk óta érdemes
tagjaink: *dr. Barna Károly*, *dr. Glück Gyula*, *dr. Löwy
Károly*, *Schichtanz Ármin* és *Török Lajos* elhúnytak.

Dr. Barna Károly mint a Pesti Izr. Hitközség kulturális
előljárója tisztségében olyan feladatokkal foglalkozott,
amelyek azonosak Társulatunk működési körével. Nagy
általános tudással és a zsidó tudományokban is alapos ismere-
tekkel rendelkezve, eredményesen foglalkozott a magyar
zsidóság idevágó kérdéseivel. Elsősorban neki köszönhető,
hogy a Zsidó Szabad Egyetem alapításának felvetett esz-
méje megvalósulhatott.

Dr. Glück Gyula, a szombathelyi községkerület alelnöke,
és *dr. Löwy Károly*, a székesfehérvári községkerület elnöke,
e minőségükben készséges segítői voltak Társulatunk cél-
kitűzéseinek és gondos őrzői a magyar zsidóság országos,
nagy érdekeinek.

Schichtanz Ármin igazgató, az Országos Izraelita Tanító Egyesület elnöke, életét a zsidó kulturális céloknak szentelte. Ebbeli működését — nemcsak pályatársai részéről — általános elismerés kísérte.

Azt hiszem, hogy valamennyiünk érzését tolmácsolom, amikor e kiválóságok elhúnyta fölött Társulatunk fájdalmas részvétét fejezem ki.

Kérem hozzájárulásukat ahhoz, hogy ezt mai közgyűlésünk jegyzőkönyvében is megörökíthessük.

A közelmúlt sem valósította meg azt a reménykedésünket, hogy a magyar zsidóság közönye társulatunk iránt anyagi támogatás tekintetében meg fog változni. Sajnos, ez nem történt meg. Társulatunk a magyar zsidóság érdekében nagy munkáját küzdelemmel és vergődéssel kénytelen folytatni. Pedig a lefolyt év teljesítményeivel Társulatunk ugyancsak rászolgált a magyar zsidó társadalom támogatására. Társulatunkat erősítve, lehetővé tenné, hogy a jövőben a zsidó közösségnek nyujthassuk azt a segítséget, melyet szellemiekben és lelkiekben, részben a múlt emlékeinek feltárásával, részben pedig korszerű Biblia kiadásával, nyujtani képesek vagyunk. Mintha az elmúlt nehéz idők letompították volna zsidóságunk fogékonyságát e végtelenül fontos célok iránt. A multak alapján azt remélhettük, hogy a Felvidék visszakapcsolásával visszaszerezhetjük azon tagjaink nagy részét, akik az idetartozó országrészek elvesztésekor megszűntek tagjaink lenni. Bár e tekintetben jól megalapozott, terjedelmes propagandát fejtettünk ki, fáradozásaink teljesen sikertelenek voltak. Néhány új tag belépését nem tekintve, kísérletezéseink meddők maradtak, mint ahogy teljesen meddő maradt az az erőlködésünk is, hogy a magyar zsidóság jómódú és elsősorban leggazdagabb egyéniségeit és családjait Oklevéltárunk és Bibliánk — e nagyszabású standardmunkák — kiadásával járó nagy anyagi áldozatunkhoz való hozzájárulásra megnyerjük.

T. Tagjaink tudják, hogy a beterjesztett zárszámadások és vagyonkimutatások szerint Társulatunk számbavehető vagyon felett nem rendelkezik; ha mégis nekiindultunk a két, körülbelül 60,000 P-be kerülő munka kibocsátásának, megtehettük ezt azért, mert feltámadásunk első éveiben előrelátással a bevételek egy részét e célra tartalékoltuk, másrészt, mert még töretlenül él bennünk a bizalom, hogy a Gondviselés segítsége mégis lehetővé fogja tenni e vállalt kötelezettségünk teljesítését.

Az Oklevéltár utolsó, negyedik kötetét az igénylőknek megküldtük.

A Biblia első két kötetének kinyomatása már folyamatban van. Az első kötet szeptemberben, a második előreláthatólag december végén, a harmadik kötet, melynek költségeit remélhetőleg szintén össze tudjuk majd hozni, valószínűleg az új év első hónapjaiban jelenhetik meg. Hisszük, a Mindenható hozzá fog segíteni, hogy a IV. és V. kötet megjelenése is lehetségessé váljék.

Társulatunk vezetőségének szilárd elhatározása, hogy erejében való bizalmát fokozva, feladatainak eleget tegyen.

A multévi közgyűlésünkön az a kívánság hangzott el, hogy külön, e célra összehívott választmányi ülésen tárgyalassék a taggyűjtési propaganda lehetősége. A mult ősszel e célból megtartott hosszú ülésen sok indítvány hangzott el. Azonban ezek az indítványok túlnyomó részben a Társulat teljesítményeinek fokozását kívánták, de anyagi források feltárására nem mutattak rá, vagy csak meg nem valósítható elgondolásokat tartalmaztak.

Kérjük a t. Közgyűlést, szíveskedjék e jelentésünket tudomásul venni és a multért nekünk a felmentvényt megadni.

Budapest, 1939. június 23.

Dr. Guttman Mihály emlékbeszéde Bacher Vilmos halálának 25. évfordulója alkalmából.

Rabbiképző-intézetünk első tanárai már jónéhány éve alusszák síri álmukat. Különböző időkben, különböző évtizedekben kísértük őket utolsó útjukra és mégis jutott nekik egy közös nevezetes évforduló, amidőn valamennyiük emléke föl száll előttünk a kerek évszámoknak hódoló lelkünk titkos, misztikus hajlandósága nyomán. Az idei iskolaév nyújtja nekünk ezt a csodás időbeli csomópontot, amidőn Rabbiképzőnk első nagy teológusainak kijár a külön emlékmécs. A legfiatalabb, Kaufmann Dávid, távozott el legelőbb, 1899-ben, most negyven éve. A legidősebb, Bloch Mózes, tíz évvel később hűnyt el. 30 éve tehát, hogy elkísértük nyugvó helyére. Végül mint utolsó tagja az első tanárnemzedéknek távozott el tőlünk Bacher Vilmos. Most van negyedszázados emlékéve.

Amidőn a zsidóságnak e három nagyja előtt hálás hódolattal hajtjuk meg magunkat, legyen szabad néhány percet időznöm Bacher Vilmosnál, ki a legtovább kitartott és a legkésőbb távozott el tőlünk. Már csak azért is, mert a legfrissebb emlékek természetesen az ő személyéhez fűződnek. A történelem szemüvegén át nézve, mondhatjuk még azt is, hogy Bacher Vilmos, amint utólag kiderült, korszakot zárt le. Ő ugyanis tovább vezette a zsidó tudományt a huszadik század első évtizedén túl addig az időpontig, amidőn a világtörténet lezárta a nyugalmas békeidőknek majdnem félévszázados korát. Utolsó műve: *Tradition und Tradenten in den Schulen Palastinas und Babylonians*

megjelent 1914. június havában. Ezt a munkát Bacher maga rendezte sajtó alá, részben maga végezte az első korrektúrát. Az előszót a boldogemlékű Blau Lajos írta, a tárgymutató elkészítése és sajtó alá rendezése nekem jutott feladatul. Ezzel Bacher Vilmos munkássága a valóságban egészen a világháború kitöréséig terjed. Most van tehát negyedévszázada annak, hogy tudományos működése után pontot tettünk. Sőt a Rabbi-képző-intézetnek 1913—1914. tanévi értesítőjéhez még Bacher írta a tudományos mellékletet: *Rabbanan a tudósok aggádája, adalék az anonymus aggáda történetéhez*. A címlapon csak annyi van: Írta dr. Bacher Vilmos igazgató. Még csak a *néhai* szócska sincs ott, hogy a mester halálát jelezze.

*

Huszonöt év nem olyan távolság, amely legendák képződésének kedvezne. Ez Bachernál nem is volna előny, nem nagyobbítaná alakját. Bacher Vilmos egyéniségében olyan ritka, megmagyarázhatatlan lelki erő volt, melyet mélyebb gondolkodók már élete folyamán érthetetlennek, mesésnek találtak. Csodálatos, szinte emberfeletti volt különösen az ő páratlanul gazdag, pazar irodalmi működése, amely csak igen csekély kivétellel a tiszta tudománynak szólt. Hatvanéves jubileuma alkalmával Blau Lajos összeállította Bacher műveit és a 600-at meghaladó számhoz jutott. Pedig ezzel még nem fejeződik be egész irodalmi működése, mert Bacher még ezután is írt, szinte halála napjáig. Bacher multja még túlrövid ahhoz, hogy e csodás tünemény hatása alól kivonhatnók magunkat bármily kétel-

kedéssel. A tények valódisága még egészen friss, érintetetlen. Nem fér hozzá a kritikának még leghalványabb árnyéka sem.

De azért van valami ebben a 25 évben, ami kitágítja távlatunkat, látószögünket Bacher Vilmos felé. Van valami ebben a rövid korszakban is, ami másképp engedi látnunk, másképp értékelnünk a nagy mestert. Ez az aránylag rövid korszak rendkívül gazdag megrázó eseményekben. Ez a világtörténetnek egyik legviharosabb, legzordabb időszaka. Háborgásának világot megrendítő hullámverései a legkeményebben hatottak ki a zsidó sorsra. Most többszörösen meg kell becsülnünk minden szellemi kincset, minden tudásbeli értéket, amelyet az emancipációs korszak zsidóságának hivatott férfiai nyugodt, áldást terjesztő tanházainkban megteremteni képesek voltak. Bacher Vilmos az elsők között van, akiknek szellemi alkotásait nemcsak kegyeletes szeretettel, hanem hálás köszönettel kell fogadnunk.

Vannak még közöttünk többen, kik Bacher Vilmost látták, tán még közelebbről is ismerték. Ismerték megnyerő egyéniségét, jóságát, hozzáférhetőségét. Tudták róla, hogy rendkívül szorgalmas, hogy az iskolában a tanítás és előadás, otthon pedig az írászta köti le. Aki ellátogatott hozzá, — különösen hallgatói vagy volt hallgatói — ki volt téve annak a kérdésnek, hogy mivel foglalkozik, milyen tudományos kérdés van nála előtérben stb. Ezek mind kétségkívül helyes megfigyelések és tapasztalatok, de csak apró kis részleteket nyújtanak. Az egész Bacher tudományos munkásságában öltött testet. Műveiben van Bacher lelkének egész tartalma. Jelen megemlékezésemben nem rajzol-

hatom meg Bacher képét, egész egyéniségét, de meg akarom kísérelni, hogy néhány általános vonással rámutassak a főbb mozzanatokra, amelyek összhangzatos egységet vittek bele könyveinek és cikkeinek tartalmilag annyira szerteágazó, gazdag sorozatába.

A szintézis nagyjában hármias célkitűzésből fonódik össze. A főcél Bacher elgondolásában az ősi zsidó vallás és ismeretanyag bemutatása volt. Bacher már tanszékének elfoglalása előtt tisztában volt azzal, milyen ismeretanyagnak szentelje életét. A zsidóság legősibb vallási forrásait és hagyományainak reánk jutott emlékeit választotta tanulmányozása és kifejtése tárgyául. Ennek az anyagnak középpontjában a Szentírás áll, hiszen Bacher tanszékének főtárgya ugyancsak a Szentírás, de azért feltűnő, hogy Bacher soha szentírás-magyarázó tankönyvet nem írt. A Szentírás magyarázatát az élő szóra és tanítványainak, valamint hallgatóinak lejegyzéseire bízta. És a növendékek valóban nagy buzgalommal és gondossággal jegyezték nála. 32 évvel ezelőtt, midőn átvettem a Szentírás tantárgyainak egy részét, tudomásomra hozták Bacher régi tanítványai, még olyanok is, akik más pályára léptek, hogy még őrzik fiókjukban Bacher jegyzeteit. Bachernak tehát volt megállapodott szentírásmagyarázó rendszere. De soha ki nem adta és tudtommal kéziratái közt sem találtak ilyen munkát. A helyett arra fordította egész lelki erejét, hogy a Szentírást kísérő, vagy a Szentírással kapcsolatos ősi zsidó hagyományokat kutassa, elemeire bontsa és korok, szerzők, valamint tartalmi kategóriák szerint rendezze. Így dolgozta fel az egész aggádikus irodalmat hat kötetben és két pótkötetben.

Ez természetesen sokkal több, mint amennyit egy kommentártól várni lehet: megrajzolása egy rég le-tűnt világnak, a bibliai kor és az utána következő évezred gazdag életének. Ez Bachernak nagy Aggáda-műve. Első kötete tanári működésének első évében jelent meg. Utolsó két kötete (a pótkötetek) halála évében kerültek sajtó alá. E nagy műnek szakszerinti ismertetését nem engedhetjük meg magunknak e rövid előadás keretében, de néhány szóval még megemlé-kezünk róla későbbben. Keletkezésének történetéhez hozzátartozik, hogy Bacher a zsidó hagyományokon keresztül akarta szemlélni a Szentírást. Meg akarta ismerni és ismertetni azokat az ősi életformákat, ame-lyek legközelebb voltak a Bibliához. Ez neki annyira sikerült, mint senki másnak ő előtte.

Bachernak rajongó szeretetéből a Szentírás ősi anyag-köre, hagyományvilága és nyelvi, valamint bölcséleti kincsei iránt szinte önként adódott számára egy másik nagy munkakör: az ókor fordítóinak és értelmezőinek figyelembevételé, nemkülönben a zsidó középkor gram-matikusai és bölcsészei szentírástudományi elemeinek feldolgozása és rendszerbefoglalása. Ez az igen bonyoló-dott, széles tudományág már benne volt Bacher munka-tervében pályája elején. 1871-ben és a rákövetkező években kiadott a boroszlói *Monatsschrift*ben több dol-gozatot a targúmról. Nagyobb kritikai dolgozat ugyan-csak a targumokról jelenik meg 1874-ben a ZDMG-ban, 28. k. v. ö. még u. o. 29. k. Abrahám Ibn Ezra kom-mentárjára vonatkozó műveinek sorozatát már 1876-ban kezdte meg, pontosabban 1875-ben. Mert a munkát, amelyre itt gondolok: *Abraham Ibn Esra's Einleitung*

zu seinem Pentateuch-Commentar, als Beitrag zur Geschichte der Bibeleregese beleuchtet, a bécsi cs. tud. akadémia nyelvtörténeti szakosztálya adta ki közlönyének 1875. decemberi füzetében.

Így vagyunk különben a Midrással is. Kisebb közleményeket már tanszéke elfoglalása előtt bocsátott közre (v. ö. a már említett bibliográfiája 10, 15, 42, 50). Ebből az egyidejűségből megállapítható, hogy Bacher előre megállapított munkaterv szerint járt el. Ebben a munkatervben benne volt a Szentíráshoz tartozó zsidó ókor és középkor.

Bacher enciklopédikus munkatervezetéből érthető legalább részben irodalmi működésének nagy gazdagsága is. Soha nem fogyott ki a munkája, soha nem volt zavarban tárgyválasztás tekintetében. Mihelyt elkészült az egyik cikk vagy könyv, máris következett munkatervének belső logikája szerint egy újabb cikk, egy további fejezet. És az előzetesen kidolgozott munkarendnek megvolt a maga szaktartalmi rendszere is, amelynek egységes törvényszerűsége biztos utat mutatott a szerzőnek élete végéig. Megemlítem röviden még azt is, hogy a huszas években tanuja voltam egy tudományos értekezésnek, amelyen fontolóra vették a névtelen aggáda részletes kidolgozását. Ezt ugyanis Bacher már nem írhatta meg. Utolsó értesítőjében csak egy vázaltszerű részletet adott ki. A tanácskozáson túl nem juthattunk. Nem akadt akkor sem, azóta sem egy új Bacher, aki ezt a hiányt pótolta volna.

Bacher Vilmos irodalmi működésének fénypontja s nekünk is a legbecsesebb mű: az IMIT bibliafordítása, mely Bacher szerkesztésében jelent meg. Ez tisztán és

kizárólagosan a mienk, a magyar zsidóságé. A fordítás történetét megírta Blau Lajos (Bacher Vilmos élete és működése 159—169). Itt csak *egy* észrevételre szorítkozom, arra, hogy Bacher bibliafordítása szervesen beleilleszkedik nagyszabású irodalmi munkásságába. Megfelel nemcsak az ő bibliaszeretetének, hanem az ősi zsidó felfogásnak is. A Biblia rendeltetéséhez tartozik, hogy a nép legszélesebb rétegei megértsék. A héber eredeti mellett szerepelt mindig a fordítás is. Bacher bibliafordítását nagy tettek kell minősíteni. Ezt az is mutatja, hogy Bacher előtt is voltak bibliafordítási kísérletek, de egészen a megvalósulásig nem juthattak el.

Nem hagyhatom megemlítés nélkül két másik nagyszabású alkotását sem, amely szintén a magyar zsidóságnak nagyértékű szellemi birtokához tartozik, a Magyar Zsidó Szemlét és az Izr. Magyar Irodalmi Társulatot, kiemelve külön ennek Évkönyveit és kiadványait. Mindkettőnek létrejötte és kialakítása körül Bachernak oly érdemei vannak, hogy ezekért külön kegyeletes hála, külön szeretetteljes megemlékezés illeti meg az egész magyar zsidóság részéről. Bacher itt nemcsak kereteket teremtett, hanem jó része van azoknak tartalmi kitöltésében is.

Bacher másik célja, amely vezércsillagként lebegett előtte egész pályáján, a *tudományosság* volt, mégpedig ennek kiszélesítése univerzális alapon. Ez teológiai téren rendkívül becses. Bachernak azt a szokását, hogy minden tételéhez vagy különösebb exegetikai fejtegetéséhez több utalást és párhuzamot idézett, mi annak idején, legalább kezdetben, túlzott alaposságnak minő-

sítettük. Pedig az nem volt más, mint az igazság keresése a módszeres összehasonlítás fényénél. Bacher műveiben az összehasonlítás nagy szerephez jut. Ő a belső irodalmon kívül tág teret nyit a külső irodalom párhuzamai-
nak is. Az összehasonlító eljárás nagyban emeli műveinek értékét külföldön is és a zsidóság körein kívül is. A szakemberek szívesen fordulnak Bacherhoz, mert megtalálják nála a kívánt felvilágosítást a kívánt kritikai tudnivalókkal.

Ennek megállapítását külön kell hangsúlyoznom, mert bizonyos élményeim vannak e téren, bizonyos kérdések merültek fel, amelyekre csak az utóbbi 25 év adta meg a helyes magyarázatot, a helyes feleletet. Diák voltam még, amidőn bizonyos körökben azt hangoztatták, hogy Bacher aggádikus műveinek fő-
érdemét és értékét abban kell látni, hogy nagy filológiai tehetség volt, ügyes fordítói készséggel ültette át héberből, aramból és más sémi nyelvekből az aggádikus elemeket magyar és német nyelvre. Ebből elsősorban az következne, hogy Bachernak csak nagyon kevés mondanivalója lett volna azok számára, akik a Midrás-
műveket eredetiben olvassák. Azóta megcáfolta ezt többszörösen a való élet. Bacher aggádikus művét lefordították azóta héber nyelvre Jeruzsálemben s e fordítás most már második kiadásban jelent meg. Megemlítésre méltó, hogy Bacher Aggádája a Dwirban, Bialik könyvkiadóvállalatában, jelent meg, holott Bialik maga is alaposan feldolgozta s kiadta az Aggádát több kötetben ugyancsak héberül; és a két munka elkél egymás mellett, egyik sem fölösleges: Bialik Aggádája a nép könyve, Bacher Aggádája a kutató tudós igényei-

nek felel meg. Ma tehát olyan tudósok használják Bachert, akik jól értik az eredeti forrásokat, de nem értik a magyar vagy német Bachert, tehát éppen a héber szaktudósok számára készült a héber Bacher. Mondanom sem kell, hogy más munkáit is fordítgatják héberre. Külön kiemelendő Bachernak kétkötetes műve a zsidó hagyományos irodalom exegetikai műszavairól (*Die exegetische Terminologie der jüdischen Traditionsliteratur*, héberül ערכי מדרש). Bacher Vilmos kutatásának irányában és abban a módban, ahogyan a tárgyi igazságot keresi, rejlik az az erő, mely maradandó és általános értéket kölcsönzött műveinek.

Az 'általános' jelzőnél meg kell állnunk egy pillanatra. Mert ez vezet rá a legfontosabb tulajdonságra, amely Bacher műveit jellemzi. Bacher elejétől végig arra törekedett, hogy minden szaktudós megértse, tárgyilagosnak, szigorúan tudományosnak találja fejtegetéseit, zsidó és nemzsidó egyaránt. Azokat az ősforrásokat, amelyeket Bacher megnyitott a modern tudománynak, úgy tárta fel, hogy mindenki bizalommal meríthessen belőle. Aggádikus művét nagyrabecsülte a nemzsidó világ is, gyakran használták keresztény teológusok is. Bacher azon ritka zsidó tudósok sorába tartozott, akiket a nemzsidó világ is szívesen fogadott; szívesen fogadta közleményeit kimondottan teológiai és egyéb tudományos folyóirataiban. A teológiai folyóiratok közül kiemelendő a *Theologische Literaturzeitung* és a *Zeitschrift für die alttestamentliche Wissenschaft*, ahová a leggyakrabban írt, kevésbé gyakran találkozunk vele a *Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft*-ban. A világi folyóiratok közül a követ-

kezőket emeljük ki: *Orientalistische Literaturzeitung*, *Zeitschrift der Deutsch-Morgenländischen Gesellschaft*, *Deutsche Literaturzeitung*. Ezekbe a folyóiratokba, különösen az utóbbi kettőbe, gyakran írt. Említésre méltók még a következő folyóiratok: *Keleti Szemle*, *Revue Orientale*, *Göttingische Gelehrte Anzeigen*, *Journal of the Royal Asiatic Society*, *Magazin für Literatur des Auslandes*, *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*.

Igen nevezetes szerep jutott Bachernak a könyvbírálás terén. Ez hosszabb fejezet, amelynek behatóbb kifejtése túlmenne e cikk keretén. Itt csak röviden megemlítjük, hogy Bacherhoz fordultak korának majdnem minden nevezetes bibliatudományi és minden, a sémi filológiához tartozó munkájával megbírálás vagy ismertetés végett. A megbeszélések jelentékeny része nemzsidó művekre vonatkozik. Ebben kifejezésre jut nemcsak Bacher készsége arra, hogy mély szaktudását és tájékoztató képességét nemzsidó termékek tudományos és irodalmi értékelésének és ismertetésének szolgálatába állítsa, de azonfelül a szerzők, valamint a nemzsidó folyóiratok olyan mérvű bizalma is Bacher részrehajlatlan tudománya és igazságszeretete iránt, amilyenre nem sok példa van. Most, a negyedszázados visszaemlékezés napján, igen jól esik látnunk, milyen kölcsönös megértés, milyen szellemi összhangzat hatotta át Bacher korában a tudományos világ nagyjait.

A következőkben feltüntetjük az ismertebb keresztény tudósok neveit, akiknek munkáit Bacher ismertette és bírálta. A zárójelben adott számok Blau bibliográfiai lajstromára vonatkoznak.

Aicher Georg, r. kat. teológus egyet. tanár (543).

Beer Georg, ev. teol. egyet. tanár (588).

Bischoff Erich, ev. teol. (337, 470, 548).

Cowley Arthur Ernest, angol hebraista (535).

Dalman Gustaf, ev. teol., a «Gustaf Dalman-Institut für Palästina-Wissenschaft» igazgatója, (265, 301).

Driver Samuel Rolles, angol teológus, az oxfordi New College tanára, megh. 1914. (54).

Fiebig Pál, ev. teol., pásztor és egyet. tanár (513, 521, 536).

Herford R. Travers, angol tudós, az egyesült unitáriusok elnöke (463).

Kahla Pál, sémi nyelvész, pásztor, egyet. tanár (489).

König Eduard, ev. teol. egyet. tanár (404).

Robinson S., angol tudós (82).

Siegfried Károly, ev. teol. pásztor és tanár (88).

Smend Rudolf, ev. teol. tanár (284).

Strack Hermann L., ev. teol. tanár (62, 74, 88, 246, 444, 598).

Wünsche Karl August, ev. teol., tanár (107, 111, 559, 601, 606).

Ezekén kívül vannak mások, akiknek nevei kevésbé ismeretesek a teológiai világban, részben olyanok, akik nem is teológusok, akiknek dolgozatait Bacher valamely oknál fogva ismerteti. Ilyenek: Brederek (517), Golz Bogumil (20), Gossel J. (560), Graf G. (505), Krüger P. (545), Lorge M. (574), Mook (39), Praetorius Ferenc (345, 379), Robinson S. (82), Techen (553), Twisten Karl (33), Wright W. A. (515).

A kép kiegészítésére megemlítem, hogy Bachert több ízben a távolabbi külföld is igénybevette különösen

enciklopédikus munkáknál. Ki kell emelni a nagy angol-zsidó enciklopédiát (Jewish Encyclopedia), amelynek egyik szakszerkesztője Bacher volt és több neves keresztény tudós cikkeinek is helyt adott. Keresztény részről a Hastigs-féle bibliai enciklopédia (A Dictionary of the Bible) említendő, amely több cikket osztott be Bachernak. Tevékeny részt vett az ismert gyűjteményes munkában *Die jüdische Literatur seit Abschluss des Kanons*, amely a 90-es években indult meg és amelynek egyik főszerkesztője Wünsche volt.

Irodalmi munkásságának univerzális jellege valóban jellemző Bacherra, de nem kevésbé jellemző korára. A negyedszázados visszaemlékezésben semmisem emelkedik ki oly jellegzetesen, mint ez az egyetemes részvétel, ez a bensőséges humanisztikus összetartás a tudományok kiépítésében, amelynek Bacher egyik legkiemelkedőbb képviselője.

De most is azzal a régi midras-szóval zárhatom be a megemlékezés szavait, mint 25 évvel ezelőtt: **אתה שוכב ואין אתה מת** (Gen. r. 96, 4) Te csak pihenni tértél őseidhez, de meg nem haltál. Bacher lelke ama nagy őseinkhez emelkedett, akiknek szent igéit magyarázta és fejtegette **במעלות קדושים וטהורים כוהר הרקיע מזהירים**. Lelke és emlékezete összeforrt azokkal a nagyokkal és szentekkel, akik a történelem minden korát túl fogják élni, Jezsájással és a Biblia más átszellemült alakjaival, kiknek tüzes szavait senki nálánál jobban nem értette; a tannaiták és amórák nagy gyülekezetével, akiknek tanait és etikáját kifejtette, tanította és követte, Ibn Ezra, Abulwalid és Maimonides halhatatlan neveivel. Velük együtt fog élni Bacher

Vilmos emléke is. Nevét őrizni fogja az Országos Rabbiképző-intézet, melynek 36 éven át tanára, majd igazgatója volt, számos tanítványnemzedéke és hívei, őrizni fogja a Magyar Zsidó Szemle, az Izr. Magy. Irodalmi Társulat, a zsidó tudásnak és a vallásos érzés ápolásának eme meghitt helyei és központjai, amelyekben Bacher elültette és hűségesen ápolta a hitet és a tudást, Úgy legyen.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1938. december 31-i zárszámadása.

Bevétel.

Tagdíjak P 4,062.79

Szubvenciók :

Pesti Izr. Hitközség P 2,000.—
 Pesti Chevra Kadisa..... « 2,000.—
 Budai, kaposvári, szegedi hitk. « 550.—
 Egyéb támogatások « 1,150.— « 5,700.—

Bibliakiadásra « 2,500.—

Kamatok « 399.—

Templomi felajánlások « 2,050.—

Befiz. a Breitner Alapítványra « 489.40

Összesen..... P 15,151.19

Kiadás.

Múzeum P 1,200.—

Írói segélyek..... « 1,029.80

Évkönyv kiadása 1937—38..... « 4,118.76

Évkönyv szerkesztése « 1,595.—

Palesztinai tudom. és Magy. Zs. Szemle « 300.—

Felolvasások « 509.—

Oklevéltár	P	4,338.—
Adminisztrációs költségek	«	1,015.64
Mahler-émlékkönyv	«	2,202.—
Zárlati költségek	«	48.05
Bibliaköltségek	«	1,000.—
Jegyző fizetése	«	720.—
		<hr/>
Összesen.....	P	18,076.25

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat vagyonállaga 1938. december 31.

Követelés.

Pesti Magyar Kereskedelmi Bank	P	11,077.74
Belvárosi Takarékpénztár	«	1,997.—
		<hr/>
Összesen.....	P	13,074.74

Tartozás.

Breitner-alap.....	P	439.40
Bibliaszámla	«	9,801.77
		<hr/>
Vagyon	P	2,833.57

Értékpapírok a Belvárosi takarékpénztárnál:

Kor. 5,000.— 4% Magy. Koronajár.	P	—.—
« 6,000.— 6% I. hadikölcsön	«	—.—
« 25,000.— 5 ¹ / ₂ % VIII. hadikölcsön.....	«	—.—
« 11,000.— 4 ¹ / ₂ % Belvárosi Takp. zálogl. «	«	—.—
« 600.— 4% Magy. földh. int. zálogl ..	«	—.—
« 23,136.05 Állampénztári nyugta	«	—.—
		<hr/>
	P	—.—

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat előirányzata az 1939. évre.

Bevételek.

Tagdíjak	P 3,000.—
Templomi adományok	« 1,150.—
Szubvenciók	« 5,250.—
Biblia	« 2,000.—
<u>Összesen.....</u>	<u>P 11,400.—</u>

Kiadások.

Múzeum	P 600.—
Írói segélyek.....	« 1,000.—
Évkönyv kiadása.....	« 2,150.—
Évkönyv szerkesztése	« 1,500.—
Biblia	« 14,000.—
Felolvasások	« 600.—
Jegyző fizetése	« 720.—
Adminisztrációs kiadások.....	« 980.—
Oklevéltár	« 1,000.—
Zárlati költségek	« 50.—
Magy. Zsidó Szemle és szentföldi tudom. ...	« 400.—
<u>Összesen.....</u>	<u>P 23,000.—</u>

Budapest, 1938. december 31.

Makai Ernő s. k.,
pénztárnok.

Wertheimer Adolf s. k.,
elnök.

Alapi Béla s. k.,
ellenőr.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat számvizsgáló bizottságának jelentése.

Tisztelettel van szerencsénk jelenteni, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1938. évi december 31-én lezárt

zárszámadását és vagyonkimutatását átvizsgáltuk s a könyvekkel egyezőknék és helyeseknek találtuk ; ezért az elnökségnek, az igazgatóságnak, a választmánynak és a tisztikarnak az 1938. évi december 31-ig terjedőleg a felmentvény megadását javasoljuk.

Budapest, 1939. június 20-án.

Dr. Mezei Sándor s. k.,

Dr. Ballagi Ernő s. k.,

Gerő Ödön s. k.

Az IMIT irodalmi és felolvasóbizottságának jelentése az 1938/39. évi működéséről.

Felolvasó-bizottságunk működése az elmúlt évadban is a Társulat alapszabályai meghatározta keretben mozgott. Anyagi okokból csupán négy felolvasó-ülést tartottunk, tehát kevesebbet, mint az utolsó évtizedben bármikor, de nem kevesebbet, mint ahányat Társulatunk a háború előtti években szokott tartani. A tudományos felolvasások közül egy a Talmudról szólt, kettő történeti tárgyú, egy pedig vallásfilozófiai. Minden felolvasó-ülésünkön helyet adtunk a szépirodalomnak is, prózának és versnek egyaránt. Üléseinket a Pesti Izraelita Hitközség székházának dísztermében tartottuk. Ez alkalommal is hálás köszönetet mondunk a Hitközség mélyen tisztelt Elöljáróságának azért, hogy e termet készségesen rendelkezésünkre bocsátani szíves volt.

Különös nyomatékot kívánunk ezúttal adni annak az egyébként magától értetődő megállapításnak, hogy felolvasásaink tárgykörét társulati alapszabályaink szabták meg. Többször hallottuk ugyanis mostanában, hogy az IMIT felolvasásai idegenek a mától, tárgyaik hűvös magaslataban lebegnek az élet fölött. Ez a vélemény csak annyira helytálló az IMIT-re, mint bármely más tudományos társulatra

nézve. Tudományos témák általában csak többé-kevésbbé lazán kapcsolatosak közvetlenül a jelen izgalmas problémáival. Ezekhez a problémákhoz az IMIT felolvasó-asztalánál hozzá nem szólhatunk; s ezen nem tudunk változtatni, az adott korlátokat át nem hághatjuk. Mert — tapasztalatunk szerint — ha csak gyenge látszata is forog fenn annak, hogy egy felolvasás tárgya a napi kérdésekkel, azaz politikával kapcsolatos: nem számíthat a rendőrhatalóság engedélyére. De hiszen az IMIT *sajátos* munkája nem szünetelhet ma sem, tárgykörei *mindig* időszerűek s épp súlyos időkben sürgető feladatunk ébrentartani a szélesebb zsidórétegek érdeklődését a zsidóságnak időfeletti, tudományos kérdései iránt.

Az a szemrehányás is felmerült, hogy az IMIT nem gondoskodik oly kiadványokról, amilyenekre a zsidóságnak adott lelki helyzetében szüksége van s amilyenekkel pl. a berlini Schocken-Verlag látta el a német zsidóságot. Ezért azonban az IMIT-et felelőssé tenni nem lehet. Az IMIT ezt a munkát nem teljesítheti egymagában, egyszerűen azért nem, mert nem rendelkezik a szükséges anyagi eszközökkel. A német példa nem alkalmazható az IMIT-re. Németországban egy nagylelkű egyéniség áldozatkészsége tette lehetővé e munkák kiadását. Nálunk, sajnos, ily nagylelkű egyéniség nem akadt eddigelé. Pedig kellő anyagi eszközök híján könyvet kiadni nem lehet. Nemcsak az IMIT nem képes erre, de nem sikerült ez másoknak sem, amint az utolsó év több lelkes kezdeményének sajnálatos abbamaradása is mutatja. Várva-várjuk azt a mecénást, aki átérezve e tragikus történeti pillanat követelményeit és megértve intelmeit, cselekvő áldozatossággal áll zsidó testvérei mellé, hogy írhasson, alkothasson, akinek írnia, alkotnia adatott, s minél sűrűbben szólhassunk a sebzett zsidó lelkekhez s erősödhessünk mindnyájan hitben és bizalomban.

Felolvasó-üléseink tárgysorozata a következő volt :

1938. november 30-án:

Kóbor Tamás: Elnöki megnyitó.

Dr. Lederer Emma: A zsidóság gazdasági helyzete az Árpád-házi királyok korában.

Fenyő László: Versek.

Goda Gábor: A Halál angyala. (Novella.)

1938. december 28-án:

Dr. Guttmann Mihály: Talmudi idézetek a zsidógyűlölet kohójában.

Vészi Endre: Versek.

Nádai Pál: Száz év előtt.

1939. január 25-én:

Dr. Benoschofsky Imre: A zsidó vallás és a racionalizmus.

Hárs László: Versek.

Kóbor Noémi: A császár orvosa. (Regényrészlet.)

1939. március 29-én:

Dr. Graf András: A zsidók Pannóniában.

Barát Endre: Versek.

Csermely Gyula: A nagy minján legnagyobbja.

Kérjük jelentésünk tudomásulvételét.

Az irodalmi és felolvasó-bizottság nevében :

Dr. SZEMERE SAMU,

a bizottság alelnöke és előadója.

A TÁRSULAT VÁLASZTMÁNYA.

A) Budapesti tagok.

- Dr. ALAPY HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. BAKONYI LÁSZLÓ, az Izr. Orsz. Iroda főtitkára.
 Dr. BALASSA JÓZSEF, szerkesztő.
 Dr. BALLAGI ERNŐ, ügyvéd.
 Dr. CSOBÁDI SAMU, ügyvéd.
 Dr. DÉNES LAJOS, ny. tankerületi főigazgató.
 Dr. ENDREI S. HENRIK, a Pesti Chevra Kadisa igazgató-
 főtitkára.
 EPPLER SÁNDOR, a Pesti Izr. Hitk. főtitkára.
 Dr. FARKAS JÓZSEF, körzeti rabbi.
 Dr. FÉNYES MÓR, szakfelügyelő.
 Dr. FEJÉR LIPÓT, egyetemi tanár.
 Dr. FELEKI SÁNDOR, orvos.
 Dr. FISCHER BENJÁMIN, főrabbi.
 Dr. FRISCH ÁRMIN, szakfelügyelő.
 Dr. FÜRST ALADÁR, igazgató.
 GERŐ ÖDÖN, író, szerkesztő.
 Dr. BUDAI GOLDBERGER LEÓ, gyáros, felsőházi tag.
 Dr. GROSZMANN ZSIGMOND, pesti rabbi.
 Dr. GUTTMANN MIHÁLY, rabbiképzőintézeti igazgató.
 Dr. HAJDU MIKLÓS, vezérigazgató.
 BÁRÓ HATVANY BERTALAN, nagyiparos.
 Dr. HIRSCHLER HENRIK, ügyvéd, m. kir. kormányfőtanácsos.
 Dr. HOFFER ÁRMIN, rabbi, rabbiképzőint. tanár.
 Dr. KISS ARNOLD, vezető főrabbi.
 KÓBOR TAMÁS, író, főszerkesztő.
 KOHLBACH SIMON. alezredes.
 Dr. KÖRÖSSY KORNÉL, egyetemi c. rk. tanár.
 KRÁMER MIKSA, a Pesti Chevra Kadisa elnöke.

- Dr. KRISZHABER ADOLF, a Budai Izr. Hitk. elnöke.
 Dr. KÚNOS IGNÁC, egyetemi tanár.
 LENKEI HENRIK, tanár.
 Dr. LÖWINGER SÁMUEL, rabbiképzőintézeti tanár.
 Dr. MAHLER EDE, egyetemi tanár.
 MANDL BERNÁT, ny. igazgató.
 Dr. MARCZALI HENRIK, egyetemi tanár.
 Dr. MEZEY SÁNDOR, ügyvéd.
 MOLNÁR FERENC, író.
 Dr. MUNKÁCSI ERNŐ, a Pesti Izr. Hitk. főügyésze.
 Dr. PATAI JÓZSEF, főszerkesztő.
 PFEIFFER IGNÁC, műegyetemi tanár.
 Dr. RADÓ ANTAL, író.
 SCHEIBER LAJOS, körzeti rabbi,
 Dr. SCHWARTZ BENJÁMIN, körzeti rabbi.
 Dr. SEBESTYÉN KÁROLY, a Színművészeti Főisk. ny. c.
 igazgatója.
 Dr. SPITZER JÓZSEF, ügyvéd, kormányfőtanácsos.
 Dr. SZABOLCSI LAJOS, főszerkesztő.
 Dr. SZEMERE SAMU, tanügyi főtanácsos, tanítóképzőintézeti
 igazgató.
 Dr. TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF, tanár.
 UNGERLEIDER MÓR, vezérigazgató.
 VÉSZI JÓZSEF, felsőházi tag.
 BÁRÓ CSEPELI WEISS ALFONZ, gyáros.
 VIDA JENŐ, felsőházi tag.
 WIRTH KÁLMÁN, ny. c. tankerületi főigazgató.
 SIÓAGÁRDI ZÖLD MÁRTON, tábornok.

B) Vidéki tagok.

- BÁTORI JÓZSEF, tanár, Székesfehérvár.
 BENEDEK GYÖRGY, hitközségi elnök, Nagykőrös.
 Dr. BERNSTEIN BÉLA, főrabbi, Nyiregyháza.

- BODOR ZSIGMOND, hitközségi elnök, Nyiregyháza.
BOSCHÁN ARTÚR, hitközségi elnök, Kőbánya.
Dr. BRÓD TIVADAR, hitközségi elnök, Nagykanizsa.
Dr. BÜCHLER SÁNDOR, főrabbi, egyetemi magántanár,
Keszthely.
JÁNOSII ENGEL JÓZSEF, udvari tanácsos, Pécs.
Dr. JÁNOSII ENGEL RÓBERT, ügyvéd, gyáros, Pécs.
FÁBIÁN MIKSA, hitközségi titkár, Nagykanizsa.
Dr. FRIEDMANN DÉNES, főrabbi, Újpest.
SZERGÉNYI GEISZT JENŐ, nagybirtokos, kormányfőtanácsos,
Szombathely.
Dr. GOLDBERGER IZIDOR, főrabbi, Tata.
GOLDSCHMIED JÓZSEF, igazgató, Sárvár.
Dr. GREINER JÓZSEF, községkerületi elnök, Pécs.
Dr. GULYÁS JÓZSEF, hitközségi elnök, Szekszárd.
Dr. HERZOG MANÓ, főrabbi, Kaposvár.
Dr. HEVES KORNÉL, főrabbi Szolnok.
Dr. HIRSCHLER PÁL, főrabbi, Székesfehérvár.
Dr. HOROVITZ JÓZSEF, főrabbi, Szombathely.
Dr. KÁLMÁN ÖDÖN, főrabbi, Kőbánya.
Dr. KECSKEMÉTI ÁRMIN, főrabbi, egyet. magántanár, Makó.
Dr. KUN LAJOS, főrabbi, Veszprém.
Dr. LÖW IMMÁNUEL, főrabbi, felsőházi tag, Szeged.
Dr. MÜLLER JENŐ, kormányfőtanácsos, Orosháza.
Dr. PFEIFFER IZSÁK, főrabbi, Monor.
Dr. RUBINSTEIN MÁTYÁS, főrabbi, Szekszárd.
Dr. SERBU ADOLF, tanítónőképzőintézeti igazgató, Miskolc.
Dr. SILBERFELD JAKAB, főrabbi, Békéscsaba.
Dr. SPIEGEL ÁRMIN, főrabbi, Esztergom.
Dr. SPIRA SALAMON, főrabbi, Miskolc.
Dr. SZÉKELY ALBERT, t. b. vármegyei ügyész, Sátoralja-
újhely.
Dr. VENETIÁNER JAKAB, Miskolc.
Dr. WALLENSTEIN ZOLTÁN, főrabbi, Pécs.

WEISZ MÁRTON, hitk. titkár, Esztergom.

VIDA DEZSŐ, hitk. eln. Mohács.

Dr. WINKLER ERNŐ, főrabbi, Nagykanizsa.

A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora.

Dr. ALAPY HENRIK.

Dr. BAKONYI LÁSZLÓ.

Dr. BALASSA JÓZSEF.

Dr. BODA ERNŐ.

Dr. CSECH ARNOLD.

DRUCKER GÉZA.

Dr. FLEISSIG JÓZSEF.

Dr. FÓDI KÁROLY.

Dr. FRISCH ÁRMIN.

Dr. FÜRST ALADÁR.

GERŐ ÖDÖN.

GRÜNVALD FÜLÖP.

Dr. GUTTMANN MIHÁLY.

Dr. br. HATVANY BERTALAN.

Dr. HEVESI FERENC.

Dr. HIRSCHLER HENRIK.

Dr. KISS ARNOLD.

KÓBOR TAMÁS.

KRAMER MIKSA.

Dr. KRISZHABER ADOLF.

Dr. KÚNOS IGNÁC.

Dr. LÖW IMMÁNUEL.

Dr. LÖWINGER SÁMUEL.

Dr. MAHLER EDE.

MANDL BERNÁT.

Dr. MARCZALI HENRIK.

Dr. MEZEY SÁNDOR.

Dr. NAMÉNYI ERNŐ.

Dr. PATAI JÓZSEF.

PFEIFFER IGNÁC.

SZÁNTÓ JENŐ.

Dr. SZEMERE SAMU.

WERTHEIMER ADOLF.

ÁLLANDÓ BIZOTTSÁGOK.

1. Bibliabizottság.

Elnök: Dr. Hevesi Simon. *Jegyző:* Dr. Löwinger Sámuel.

Tagok: Dr. Groszmann Zsigmond, dr. Kálmán Ödön.

2. Oklevélbizottság.

Elnök: Dr. Marczali Henrik.

Előadó: Mandl Bernát.

3. Irodalmi- és felolvasóbizottság.

Elnök: Kóbor Tamás. *Alelnök-előadó:* Dr. Szemere Samu.

Jegyző: Dr. Csech Arnold.

Tagok: dr. Dénes Lajos, dr. Hajdu Miklós, dr. Kecskeméti György, dr. Komlós Aladár, dr. Löwinger Sámuel, dr. Patai József, dr. Szabolcsi Bence, dr. Szabolcsi Lajos, dr. Turóczy-Trosztler József.

Alapító tagok.

Dr. Berényi Sándor ügyvéd.

Néhai Deutsch Zsigmond és neje Stauber Borbála.

Néhai özv. Hatvani Deutsch Bernátné.

Néhai vágújhelyi Latzkó Antalné nevére, báró Hatvany Deutsch Józsefné.

Néhai báró Hatvany Deutsch József.

Dr. Freund István.

Néhai báró Guttmann Vilmos, Nagykanizsa.

Néhai Herzmann Bertalan.

Néhai Kohner Zsigmond.

Néhai Megyeri Krausz Lajos.

Néhai Machlup Adolf.

Nagykanizsai Izraelita Hitközség.

Nagyváradai Izraelita Hitközség.

Pesti Chevra Kadisa.

Néhai Schweiger Márton.

Néhai gavosdai Sváb Károly.

Néhai Sváb Károly.

Szabadkai Izraelita Hitközség.

Néhai Székely Ferenc.

Néhai Tab Salamon.

Néhai dr. Neumann Fülöp.

Wertheimer Adolf.

Néhai Winterberg Gyula.

Pártfogó tagok.

Néhai Blau Arnold.
 Néhai Bródy Zsigmond.
 Néhai dr. Chorin Ferenc.
 Néhai Deutsch Sámuel és neje.
 Eismann Gyula.
 Néhai Fischer M. Marcell.
 Kónyi Hugó.
 Kovács Géza.
 Néhai Löwy Mór.
 Lukács József.
 Porges József.
 Néhai báró Schossberger Henrik.
 Néhai Schreiber Ignác.
 Néhai Somogyi Albert.
 Néhai Steinfeld Antal, Debrecen.
 Néhai Steinfeld Mihály, Debrecen.
 Néhai Sternthal Adolf.
 Néhai Sternthal Salamon, Temesvár.
 Néhai Stiller Bertalan.
 Néhai Strasser Henrik.
 Néhai Schwartz Ferenc.
 Urbán Adolf.
 Néhai csepeli Weiss Berthold.
 Wolfner Gyula és Társa.

Pártoló tagok.

Büchler Bertalan, V., Arany János-u. 24.
 Conrád Ottó, V., Gr. Tisza István-u. 2—4.
 Deutsch Artúr, VI., Andrássy-út 107.
 Drucker Géza, V., Wekerle Sándor-u. 10.
 Jánosii Engel József, Pécs.

- Fejér Lajos, V., Falk Miksa-u. 3.
Fischl Ignác, V., Nádor-u. 4.
Freund Pál, VI. Benczur-u. 48.
Dr. Friedmann Ignác, VII., Stefánia-út 22.
Gettler Izidor, Szolnok.
Dr. budai Goldberger Leó, VI., Benczur-u. 45.
Győri Izr. Hitközség, Győr.
Dr. Hirschler Henrik, IV., Petőfi Sándor-u. 11.
Hoffer Béla, II., Küküllő-út 14.
Hoffmann Béla, V., Dorottya-u. 8.
Dr. Holitscher Sziegfried, VI., Andrásy-út 1.
Horváth Jenő, IV., Irányi-u. 1.
Káldy Jenő, V., Gr. Tisza István-u. 2.
Kálmán Henrik, VII., Stefánia-út 69.
Kaposvári Izr. Hitközség, Kaposvár.
Özv. Kaszab Aladárné, V., Szabadság-tér 15.
Magyar Bertalan, IV., Kossuth Lajos-u. 2.
Dr. Makai Ernő, IV., Petőfi Sándor-u. 2.
Dr. Misner Ignác, VI., Teréz-körút 41.
Nagykanizsai Izr. Hitközség, Nagykanizsa.
Richter Gedeon, IV., Ferenc József-rakpart 26.
Schön Géza, I., Fery Oszkár-u. 6.
Schulhof Lajos, IV., Bécsi-u. 1.
Stadler Benedek VI., Bulyovszky-u. 18.
Dr. Stein Emil, I., Lógodi-u. 23.
Steiner Marcell, V., Falk Miksa-u. 3.
Stern Alfréd, IV., Deák-tér 3.
Stern Samu, V., Nádor-u. 28.
Szegedi Izr. Hitközség, Szeged.
Ungár Albert, VII., Wesselényi-u. 2.
Vágó József, V., Falk Miksa-u. 26.
Vágó Miksa, VI., Lendvay-u. 3.
Weisz Fülöp, V., Gr. Tisza István-u. 2.

TÁJÉKOZTATÁS.

Alapszabályaink hetedik szakasza Társulatunk tagjai tekintetében a következőkép rendelkezik.

7. §.

a) Alapító tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 400 pengőt fizetnek. Az alapító tagdíjat a hitközségek és jogi személyek két egymásután következő évi 200 pengős részletben is törleszthetik

b) Pártfogó tagok azok a nagykorú izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek egyszersmindenkorra legalább 200 pengőt fizetnek le.

c) Pártoló tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három esztendőn keresztül legalább évi 24 pengő fizetésére kötelezik magukat.

d) Rendes tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok, belföldi izr. hitközségek vagy jogi személyek, amelyek legalább három éven keresztül, évenként legalább 12 pengő tagdíj fizetésére kötelezik magukat.

e) Tiszteletbeli tagok azok a nagykorú, izr. vallású magyar állampolgárok vagy külföldiek, akiket érdemeikre való tekintettel az igazgatóság «tiszteletbeli» tagoknak megválaszt. Külföldi tiszteletbeli tagok megválasztásához a m. kir. belügyminiszter úr engedélye szükséges.

A tagdíjak a Társulat által beküldött csekklapok felhasználásával a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankhoz (Gróf Tisza István-u. 2—4.) fizetendőek be.

Társulati ügyekben felvilágosítást adnak a Társulat elnöksége (I., Orom-u. 6.) és a Társulat titkársága (VIII., Rökk Szilárd-u. 26. II. em.).

Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása

1938. július 1. — 1939. június 30.

A) *Vétel útján:*

- Löwy-Lakos Tivadar: Zsidó fej. Másolat Dürer után, ceruzarajz.
- Lakos Alfréd: Zsidó fejek. Vázlat, olajfestmény.
- Lakos Alfréd: Vándorzsidó. Olajfestmény.
- Bözödújfalusi zsidótemplom. Két drb. fénykép.
- Klapka György levele Kohn Sámuel dr. főrabbihoz 1889. XI. 19. Négy drb. fotokópia.
- Görgei Arthur levele Kónyi Manóhoz 1891. II. 5. Két drb. fotokópia.
- Frühauf I.: Communitatis Israeliticae in I. Comitatu Saárosiensi... Ignatii L. B. Eötvös... oblata verba. 1827. Kassa. A címlap fotokópiája.

B) *Csere útján:*

- Rosenthal M.: Den... Alois Eördögh... und Peter Kállay... zum neuen Jahre.... 1830. von der isr. Communität. Debrecen 1829.

C) *Ajándék útján:*

- Atlasz Miklós dr., Bártfa: Kethuba 1843.
- Balassa József dr.: Női fej. Ágai Adolf ceruzavázlata.
- Blumenthal T. dr.: Tóra-pólya felíráttal 1909. Budapest.
- Boschán Imre: Götz Cohn Schwerin. Metszet.
- Braun Salamon dr.: Oppenheim M., Képsorozat 12 drb. — Levelezőlapok 18 drb.
- Cohn P. dr. Guben: Stiller Bertalan professzor levelei. 107 drb.
- Fischer Armandné, Miskolc: Szédertál. Festett porcellán.
- Földes István dr.: Mezei Ernő dr., Lakos Alfréd tollrajza.

óbudai Freudiger Dénes: Dísztal; Sárgaréz, állati alakokkal, héber felírással.

— Két szombati faligyertyatartó. sárgaréz, áldásmondással.

Fried István: Zsidó fej. Kasznár olajfestménye.

Fuchs D. R. dr.: Iskolai bizonyítvány. Pest. 1866.

— Müller Marcell bizonyítványai.

Fürst Aladár dr.: A II. zsidótörvény országgyűlési tárgyalása. Pester Lloyd és Újság. 1938. XII. 23. — 1939. IV. 28.

Geber Antal dr.: Körülmetélő kés tokja. Fafaragásos héber felirattal. 1795.

Goda Lipót dr. Nagykanizsa: Mohelkés gyöngyháznyéllal.

budai Goldberger Leó dr.: Löw Lipót. Színes metszet.

— Friedmann M. főkantor. Metszet.

— Loeve, pesti kantor. Metszet.

— Andrassy Gy. gr. minisztériuma. 1867. Metszet.

— Kohn Sámuel dr. Nyomat. Magyarország és a Nagyvilágból. 1866.

Grossmann Simon: Régi osztrák pénzek. 5 drb.

Grünvald Miksa, Sopron: Sofár Kismarton községből.

— Tórafüggöny. Tejfalu 1819.

— Tórafüggöny felső része Kismartonból.

— Tórafüggöny felső része Nagymartonból.

— Tóraköpeny, három darab. Tejfalu. 1831., 1858., 1868.

— Templomi imakönyv. Kézirat. Nagymarton.

— Taharo-könyv. Kézirat. Nagymarton.

Győző Dezső dr.: Gyászjelentés. Mindszent, 1897.

Hajdu Miklós dr.: Hajdu Miklós dr.: Szenicei Savuot. Bp. 1939.

Halmi Béla: Az 1935. évi Izraelita Országos Gyűlés tagjai. Fényképtabló.

Özv. Halász Frigyesné: dr. Kohn Sámuel főrabbi hagyatékából Heller Bernát prof. útján:

- Kohn Sámuel dr.: A zsidóság története Magyarországon.
 A mohácsi vésztől III. Károly haláláig. Kézirat.
- A zsidóság története Magyarországon. Az I. kötetben megjelent okiratok és jegyzetek kézirata.
 - Anyaggyűjtő füzetek és indexek.
 - Götz Schwerin életrajza. Német kézirat.
 - Szombati, ünnepi és alkalmi beszédek. Kézirat.
 - Olvasási excerptumok, jegyzetek.
 - De Pentateucho Samaritano. Dissertatio. Lipse. 1865.
 - Beszédei. 11 drb. nyomtatvány.
 - Alkalmazási okmánya. Pest. 1866.
 - Levelek Kohn Sámuelhez.
 - Kohn Sámuel családi iratai.
 - Kohn Sámuelről szóló újságcikkek.
 - Götz-Schwerin iratai és levelezése.
 - Judenschaden. Ungarisch-Brod. 1683. Eredeti kézirat.
 - Forgách Simon védlevele a rohonci és szalonaki zsidók részére. 1704. Kézirat.
 - Birósági ítéletlevél. Héber. Pozsony. 1776.
 - Türelmi-adó nyugta. Pozsony. 1777.
 - Jegyzőkönyvi kivonat elkeresztelési ügyben. Vasvármegye. 1800.
 - Helytartótanácsi resolutio ; Pest nem alkalmazhat rabbit. Buda. 1800. Egykorú másolat.
 - Haller József gr. referátuma a magyar zsidóság helyzetének rendezéséről. 1792. Egykorú másolat.
 - Az 1831. évi kolerajárvány leírása. Héber kézirat.
 - Wellisch-Vida-per. Négy okmány. 1832.
 - Végrendelet. Héber kézirat a XIX. század első feléből.
 - Jegyzőkönyvi kivonat Pest város törvényüléséből. 1851.
 - Kundmachung. Pest. 1847. Nyomtatvány.
 - Beadvány a pesti izr. hitközséghez rabbiválasztási ügyben. 1859.
 - Az Izraelita Magyar Egylet alapszabályai 1861. Kézirat.

Kohn Sámuel dr. : Levelek a magyarországi zsidó községek életéből. 12 drb.

— Groszmann S. L. rabbi másolatai. Baranya-Szt.-Lőrinc.

— A paksi rabbigyűlés határozatai. Kézirat. 1844.

— Meisel rabbi emlékirata a helytartótanácsához. 1863. Kézirat.

— Pollák Henrik dr. : Egy kórbonctanár és a mai magyar zsidó. Pest. 1847. Kézirat.

— Hitközségi feljegyzések. Pozsony. 1790. Jellinek Adolf dr. ajándéka Kohn Sámuelnek 1880.

— Jom Kippur Katan-imák. Kézirat. Köpcsény 1761.

— Carmel. Allgemeine ill. Judenzeitung. 38—41. sz. Pest. 1861.

Báró Hatvany Bertalan : Babiloniai ékiratos téglá.

Báró Hatvany Lajos : Krishaber Móric orvos fényképe.

— Krishaber M. levele Deutsch Herminához 1872.

— Krishaber Mórictól szóló újságkivágások.

— H. Taine : L'Intelligence. II. Paris. 1900.

Hoffmann Adolf, Győr : Cassablanca-i zsidó temető. Fischné Anhalzer O. akvarelje.

Hoffmann Ernst, Berlin : Kőeszköz Jeruzsálem környékéről.

Hollós Oszkár : Érdemlap. Izraelita Rendes Főtanoda. Pest. 1846.

— Kongresszusi gúnyirat. Pápa. 1870.

— Meghívó az Erzsébet királynéért rendezett gyászistentiszteletre. Buda. 1898.

— Felhívás a magyar zsidókhoz. 1919.

Horovitz József dr. : Közhíradás Győr várm. kisüléséből. 1820.

Kozma Lajos : A kassai új zsidó nagytemplom. 24 drb. fénykép.

Özv. Köves Izsóné : A disputa. Köves Izsó vázlata.

— Önarckép. Köves Izsó olajfestménye.

- ÖZV. Köves Izsóné: Kohányi Sámuel. Köves Izsó olajfestménye.
- Fényképek Köves Izsóról. 2 drb.
- Fényképek Köves Izsó festményeiről. 8 drb.
- Emléksorok a koronázás évfordulójára. Címlap. Köves I. rajza.
- Újságcikkek Köves Izsóról és Kohányi Sámuelről.
- Krausz György: E. Körner, Die neue Synagoge. Essen-Ruhr.
- Himnusz. Erkel Ferenc kottája Deák Ferencnek ajánlva Kriszhaber Adolf dr.: Emanuel-templom. New York. Színes nyomat.
- László Illés: Honvéd. 1849. március 15-iki száma.
- Leszlényi Imre dr.: Családi iratok. Zsidó népszokások. Kéziratok.
- A magyar szombatos-családok folyamodványa a Felsőházhoz. 1939. IV. 3.
- Lévy Lajosné dr.: Klebelsberg K. gróf gipsz-szoborvázlat. Lévy Vilmos műve.
- Gipsz-dombormű Lévy Vilmostól.
- Löw Imánuel dr., Szeged: Jelentés a pozsonyi Primär-Hauptschule működéséről. 1833.
- Gyászjelentés Chorin Áron haláláról. Arad. 1844.
- Heilprin Mihály, Zsidó kördal. Miskolc. 1846.
- Hirnök. 1844. II. 11., 15., VI. 11., IX. 10. számok.
- Felszólítás Magyarország zsidóihoz kivándorlásra. 1848.
- Iratok válási ügyben. Nagyvárad. 1851.
- Alapszabályai a honi izraeliták közt a magyar nyelvet terjesztő egyletnek.
- A türelmi-adót kezelő bizottság körirata. 1846.
- Jegyzőkönyv az 1802. évi országgyűlés XIII. üléséről.
- Levelek Löw Lipót halálakor családjához. 39 drb.
- Schwáb Arszlán: Emlékeztetés a vallásban nyert oktatásra. Buda. 1846.

- Magyar Elemér : Tenczer Pál és Weisse J. rabbi fényképei.
 — Tusrajz Lazarus Adolf Kol-Nidré kottájához.
- Meisner József : Szédertál. Porcellán, festve.
- Munkácsi Ernő dr. : Munkácsi Bernát dr. hagyatékából :
 — A M. T. Akadémia diplomája rendes tagságáról.
 — A helsingforsi Finn-Ugor Társaság diplomája.
 — Elemi iskolai bizonyítványa.
 — Mivel tartozunk a hazának? Beszéd. 1876.
 — A Halotti Beszéd névszóinak tanulságai. Egyetemi dolgozat.
 — A Veszprémi-kódex. Egyetemi dolgozat.
 — Nyelvészeti tanulmányutam a vogulok földjén. Akadémiai jelentés.
 — Fényképek a votják és vogul tanulmányútról. 3 drb.
 — A Simonyi Zsigmond fölött elmondott emlékbeszédből. Gramofón-lemez.
 — Tintatartó, tollszár, papírvágó-kés.
- Perlgrund Anna : Arckép. Olajfestmény.
- Pesti izr. Hitközség : Felirat nagybányai vitéz Horthy Miklós kormányzóhoz hetvenéves születésnapja alkalmából. Fénykép.
 — A magyar izr. vallásfelekezet törvényes képviselői a magyar országgyűléshez. 1939. Kézirat és nyomtatvány.
 — Ítéletetek. Néhány kiragadott lap. Bp. 1939.
 — A második zsidótörvény célja, indokolása. Bp. 1939.
- Popper Béla : Iratok a Telefon-Hirmondó létesítéséről.
- Özv. Reich Miklósné : Reich Miklós dr. Mellszobor gipszből.
- Rosenthal Jenő dr., Zalaegerszeg : Károlyi György gróf köszönőlevele a Kaiser-testvéreknek.
- Rott Sándorné dr. : Dombováry Géza dr. hagyatékából :
 Ifjabb Dombováry Géza dr. Fénykép. 3 drb.
 — Id. Dombováry Schulhof Géza dr. Fénykép. 2 drb. Kethuba. 1883.
 — Költemény Schulhof-Pick esküvőre. 1874.

- Rott Sándorné dr.: Dombovány Géza dr.: Hérics Tóth János. Bp. 1911.
- A Pesti izr. Hitközség jogsegítő irodájának felterjesztései. 2 kötet.
- Philippson L.: Haben wirklich die Juden Jesum gekreuzigt? Berlin. 1866.
- Philippson L.—Schulhof G. F.: Csakugyan a zsidók feszítették keresztre Jézust? 1868.
- Báró Eötvös József: A zsidók emancipatioja. 1892.
- Venetianer L.: A magyar zsidóság története. 1922.
- Bergl József: A magyarországi zsidók története. 1879.
- Báttaszéki L.: A vérvád. 1900.
- A zsidókérdés Magyarországon. Huszadik Század. 1917.
- Bloch M.: Das mosaisch-talmud. Strafgerichtsverfahren. Bp. 1901.
- Hecht-Kayserling: Handbuch der israel. Geschichte. Leipzig. 1879.
- Duschák: Das mosaisch.-talm. Eherecht. Wien. 1864.
- Kopp J.: Zur Judenfrage. 1886.
- H. E.: Die Leiden und Verfolgungen der Juden. Bp. 1882.
- Dessauer J.: Die Ritual-Gesetze der Israeliten. Ofen. 1869.
- Fassl H.B.: Das mos.-rabb. Strafgesetz. Nagykanizsa. 1870.
- Halphen A. E.: Recueil des lois... concernant les Israelites. Paris. 1854.
- Geller M.: Talmudschatz. Budapest. 1880.
- Letteris M.: Andachtsbuch für isr. Frauenzimmer. Prag. 1845.
- Névjegyzéke a budapesti illetőségű hősi halottaknak. Kézirat.
- Összeíró-ívek ellenforradalmi martirokról. 12 drb.

- Salamon Henrik dr.: Toldy László: Arany-Biblia. Első rész. Öszövetség.
- Sándor József: Dávid király énekei. Első rész. Ford. Rosenthal Móric. 1841.
- Schächter Ferenc: Pillitz Benő dr. iratai és levelei.
- Schoen Arnold dr.: Az 1838. árvízsujtotta izraeliták ajándék-serlege a Deák-téri ev. egyház lelkészének. Fénykép.
- Schwartz Izidor dr. Budafok: Reich I.: Beth-El.
— Újpest. Magyar városok monogr. Budapest. 1932.
— Lantos-Magazin. 1930. II.
- Sik Lavoslav dr.: Sik Lavoslav: Jüdische Ärzte in Jugoslawien. 1931.
- Südfeld Alfréd: Südfeld Alfréd: Nordau-Graetz-Monash. Családfa. Fotokópia.
- Wohlstein Samu: Imádkozó zsidó katonák. Fénykép.
- Névtelenül: Esketési beszéd. Meisel W. A. kézírata. 1867.
— Hirdetmény. Kassa katonai parancsnoksága. 1938. nov. 19.
— Szabadkőműves-mesteri oklevél. 1871.
— Bábaasszonyi diploma. Pest. 1845.
— Bábaasszonyok eskümintája. Nyomtatvány.
-

TARTALOM.

A Társulat vezetősége	Lap 5
-----------------------------	----------

I.

IRODALMI MUNKÁLATOK.

<i>Dr. Fényes Mór</i> : A zsidóság erkölcstana	9
<i>Dr. Guttmann Mihály</i> : Talmudi idézetek történeti megvilágításban	53
<i>Vasvári István</i> : Hangyaboly. Hová? (Versek.)	77
<i>Dr. Heller Bernát</i> : Chad Gadjó	80
<i>Dr. Kardos Albert</i> : Magyar államférfiak házi zsidói ..	94
<i>Dr. Benoschofsky Imre</i> : A zsidó vallás és a racionalizmus	116
<i>Nádai Pál</i> : Miniatűrök. I. Királyok fazekasa. II. A puszkaműves	133
<i>Dr. Pollák Miksa</i> : Madách Imre és a Biblia	145
<i>Zelk Zoltán</i> : Kis mese a nincs-erdőről. Téli vers. (Versek.)	152
<i>Dr. Guttmann Henrik</i> : Adalékok a magyar zsidók történetéhez a tizenhatodik században	154
<i>Barát Endre</i> : Csak vers. (Vers.)	170
<i>Dr. Zsoldos Jenő</i> : Az első magyar zsidó írók fogadtatása irodalmunkban	172
<i>Hárs László</i> : Feledjed el! (Vers.)	195
<i>Dr. Scheiber Sándor</i> : Bábel tornya	196
<i>Goda Gábor</i> : A Halál angyala.....	223
<i>Dr. Graf András</i> : Zsidók Pannóniában	234
<i>Ember Sándor</i> : Szombat. (Vers.)	252

	Lap
<i>Friedrich Klára</i> : Tyroler József, a magyar szabadságharc rézmetszőművésze	253
<i>Vérsi Endre</i> : Anyám. (Vers.)	261
<i>Grünvald Fülöp</i> : Az elmúlt év története	262

II.

TÁRSULATI KÖZLEMÉNYEK.

<i>Wertheimer Adolf</i> elnöki megnyitója	331
<i>Dr. Guttmann Mihály</i> emlékbeszéde Bacher Vilmos halálának 25. évfordulója alkalmából	337
Az IMIT zárszámadása 1938. december 31-én	349
Az IMIT vagyonállaga 1938. december 31-én	350
Az IMIT előirányzata az 1939. évre	351
Az IMIT számvizsgáló-bizottságának jelentése	351
Az IMIT felolvasó-bizottságának jelentése az 1938/39. évi működéséről	352
A Társulat választmánya	355
A Társulat által a Magyar Zsidó Múzeum Egyesületbe kiküldött tagok névsora	358
Állandó bizottságok	358
Alapító tagok	359
Pártfogó tagok	360
Pártoló tagok	360
Tájékoztatás	362
Az Országos Magyar Zsidó Múzeum gyarapodása 1938. július 1.—1939. június 30-ig	363

